

רבנות, חסידות, השכלה

לתולדות התרבות הישראלית
מסוף המאה ה־ט"ז עד ראשית המאה הי"ט

מאת בן ציון כ"ץ

כרך שני

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

הוצאת אגודת הסופרים העברים ליד דביר

רבנות, חסידות, השכלה
קווים לתולדותיה של תרבות
ישראל מימי חתימת ה'שולחן
ערוך' עד ראשית תקופת התחיה
[מסוף המאה ה־ט' עד ראשית המאה ה־י"ט]
מאת בן-ציון כ"ץ

בהוצאת אגודת הסופרים ליד דביר תל אביב תש"ט

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

**יצאו לאור
בהוצאת דביר**

ש. א. הורודצקי
החסידות והחסידים א—ד

ש. א. הורודצקי
**שלש מאות שנה
של יהדות פולין**

ש. א. הורודצקי
ספר שבחי הבעש"ט

מ. בלבן
**לתולדות התנועה הפראנקית
א—ב**

ד. כהנא
**תולדות המקובלים
השבתאים והחסידים
א—ב**

**יצאו לאור
בהוצאת דביר**

**ש. גינזבורג
כתבים היסטוריים**

**י. הגר
בחינות היסטוריות**

**י. בניצבי
ספר שירות ותשבחות
של השבתאים**

**י. פרנהוף
ספר המתנגדים**

**ש. דוכנוב
מכתבים על היהדות**

בספר זה מצרף בן-ציון כ"ץ קווים רבי-עניין לתולדותיה של תרבות ישראל מסוף המאה הט"ז עד ראשית המאה הי"ט. בבקאות בלתי-מצויה מעלה המחבר שורת דמויות של מורי-הוראה, מפלסי-נתיבות ומכווני-דרך בחיי עם ישראל מימי חתימת ה"שולחן ערוך" עד ראשית תקופת התחיה, ומעמיד את הקורא על השוני ועל המשותף שבזרמי המחשבה היהודית כפי שנתגלו בדורות ההם בתפוצות ישראל באיטליה, גרמניה, פולין, רוסיה וליטא. פרקים אלה משקפים, בין השאר, את המעבר מתיי הגיטו אל ההשכלה; את הסערות הדתיות והמוסריות שזיעזעו את עם ישראל באותה תקופה; את התנועות הרוחניות שחוללו תמורות מעמיקות במחשבת היהדות ועיצבו, בסופו של דבר, את דמותו של דור התחיה.

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

אגודת הסופרים העברים וחברת דביר בע"מ תל אביב
נסדר ונדפס בישראל בשנת תשי"ט בדפוס אילון תל אביב
The Hebrew Writers Association and the
Dvir Co Ltd Tel Aviv 1958 / Printed in Israel

תוכן

חלק שלישי

9	א. הגאון בחיים ובאגדה
16	ב. מקור האגדות
21	ג. הגר"א והרמב"ן
25	ד. פירושי הגאון ברוח הקבלה
28	ה. "אדרת אליהו"
32	ו. "שנות אליהו" ו"אליהו רבא"
38	ז. יחס הגאון לפלוסופיה
44	ח. הגר"א כפוסק מחמיר
48	ט. הגאון מאמין בגלגולי נשמות
52	י. הגאון והמהרש"ל
58	יא. איגרת הגר"א
64	יב. מלחמת קהילת וילנה ברבה
69	יג. החסידים והמשכילים וחלקם במחלוקת
73	יד. הגאון במאסר
76	טו. "התשועה הגדולה"
80	טז. ר' ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט)
85	יז. ר' יעקב יוסף תלמיד הבעש"ט ומפיץ תורתו
92	יח. המגיד ממזריץ' ור' נחום מטשרנוביל
97	יט. החסידות ושיטתה בעבודת ה'
101	כ. ר' שניאור זלמן וספרו "תניא"
107	כא. החסידות והשולחן ערוך
111	כב. מלחמת הגאון בחסידים
116	כג. קהילת וילנה לימין הגאון
122	כד. ר' יהודה איש הורוויץ וספריו
129	כה. משכילי וילנה הראשונים
134	כו. ר' ברוך משקלוב ור' יהושע צייטלין

חלק רביעי

143	א. המאסף המחודש, עורכו וסופריו
147	ב. תנובת המאסף המחודש בשלוש שנות קיומו
153	ג. שני מאורעות שהסעירו את עולם היהדות
158	ד. רבה של פראג נכנע לרוח ההשכלה
162	ה. וילנה ושקלוב — שני מרכזי היהדות
166	ו. "קול שועת בת יהודה"
170	ז. הצעות משכילים לפתרון שאלת היהודים
174	ח. החסידים במות הגר"א. מלשינות וצנזורה
178	ט. ר' חיים תלמיד הגר"א והישיבה בוולוז'ין
181	י. פקודת תשעה בדצמבר 1804
187	יא. ר' מנשה מאיליה חלוץ ההשכלה
191	יב. ר' מנשה מפשר בין החסידים והמתנגדים
194	יג. הספר "אלפי מנשה" והנחותיו לתיקון העולם
198	יד. רמזים לתיקונים בדת בספרי ר' מנשה
201	טו. "סמא דחיי" ו"שקל הקודש"
204	טז. "ביכורי העתים"
208	יז. תוכן "תעודה בישראל" של ריב"ל ב"ביכורי העתים"
214	יח. המשכילים הראשונים ודרכם
216	יט. ר' נחמן קרוכמל וספרו מורה נבוכי הזמן
221	כ. השפעת רנ"ק על ר' צבי חיות
224	כא. ר' יצחק שמואל ריג"ו
228	כב. ר' שלמה יהודה רפופרט (שי"ר)
235	כג. ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל)
240	כד. ר' יצחק בר לוינזון (ריב"ל)
246	כה. המעבר מן ההשכלה ל"חיבת ציון"

חלק שלישי

א. הגאון בחיים ובאגדה

בחלק השני של ספרי זה, המוקדש בעיקרו ליהדות המערבית בתקופת הגאון מווילנה, ייחדתי פרקים מספר להשקפה כללית על יהדות פולין וליטא, על מצבה הכלכלי הקשה בארצות אלה, על הירידה המוסרית, ועל ניצוצי-האור הראשונים. אולם לא נגעתי בחיי היהודים בווילנה, העיר הגדולה, עיר של חכמים וסופרים, ובהשפעה הגדולה על כל יהדות ליטא שהיתה לגאון רבי אליהו ב"ר שלמה זלמן, שנקרא בשם הגאון מווילנה, או הגר"א. לווילנה, מרכזה של ליטא, ולשקלוב, מרכזה של רוסיה הלבנה, שנקראה אז רייסין, היו קשרים כלכליים עם מדינות אשכנז. הסוחרים היהודים שבארצות אלה היו נפגשים בירידים לשם משא ומתן וחילופי סחורות, וממילא נתפתחו לאט לאט גם קשרים תרבותיים, שהלכו וגדלו במשך הזמן. וכך התחילה השפעת המערב ניכרת — אמנם במידה מצומצמת — על שני המרכזים של ליטא ורוסיה הלבנה. לפני ימי הגאון מווילנה, ובמקצת גם בראשית ימיו, היה עיקר מרכז היהדות הדתית במערב. שם היה מקום מושבם של הגאונים ר' יהונתן אייבשיץ ור' יחזקאל לנדא, שהשפעתם היתה גדולה יותר מהשפעת הרבנים שבליטא. כבר הזכרתי שאחרי גזירות ת"ח, ת"ט ותט"ו, נתדלדלה מאד יהדות פולין וליטא, ורבים מגדולי המדינות הללו עברו למערב. בימי הגאון מווילנה התחילה תנועת ההשכלה בגרמניה, והדים קלושים התחילו להגיע לווילנה ושקלוב. הדים אלה הלכו וגברו בתקופות שאחרי הגאון מווילנה. לפיכך הקדמתי ותיארתי את חיי היהודים במערב, כדי שנוכל על יסוד זה לקבל תמונה שלמה מחיי היהודים וראשית תנועת ההשכלה במזרח אירופה.

על תקופת הגר"א בליטא, פולין, ורוסיה אין לנו כל כך הרבה מקורות כגו על הדור ההוא במערב. נתגלו רק הפינקסים בדבר המחלוקת על הרב ר' שמואל בווילנה, בימי הגאון, ועל המחלוקת בין החסידים והמתנגדים. אולם המקורות הם חד-צדדיים. אמנם, על הגאון מווילנה נכתב הרבה בעברית וגם בשפות אחרות, אבל כל הכותבים השתמשו בייחוד באגדות שבאו בספר "עליות אליהו", מאת הרב יהושע השיל לוויין, שהוא הספר הראשון על תולדות הגאון, ובדברי אגדה שמצאו ב"קריה נאמנה", ו"כנסת ישראל" לרבי

שמואל יוסף פין, שבימי ילדותו היו עוד בחיים זקנים שימי ילדותם חלו בסוף ימיו של הגאון מווילנה. באגדות אלו השתמשו סופרים חשובים, ויש שמסרו את האגדות כעובדות, אף שמבחינה היסטורית הן בטלות ומבוטלות ואין בהן אפילו גרעין של אמת. ערך חשוב לתולדות הגאון יש רק לחומר שנמצא בספרו של ד"ר ישראל קלוזנר "ווילנא בתקופת הגאון".¹ בספר זה פורסמו תעודות רשמיות, ועל ידיהן נודעו לנו פרטים חשובים שהיו נעלמים מעיני בני הדורות הקודמים.

אולם, קודם שאגש לתאר את תמונת הגר"א, שהיא מן המעורפלות ביותר בתולדות הגאונים בישראל, — רוצה אני לעמוד על כמה סיפורים מחיי הגר"א, שהם מקובלים בעם, אף-על-פי שאין להם כל אחיזה במציאות. סיפורים אלה נתפרסמו על ידי אנשים גדולים בתורה, ובמידה ידועה היתה להם גם יד בחכמות העולם. אבל משהגיעו לאישיותו של הגר"א ולאשר מסביב לו כאילו אבד להם כל חוש של ביקורת ואין קץ לתמימותם.

לפני מאה שנה בערך חי ר' יעקב צבי מקלנבורג, רב בקניגסברג, מחבר ספר על התורה בשם "הכתב והקבלה". רב זה הצטיין גם בחכמה וידיעת העולם, והתעניין הרבה בחיי הגר"א. מן החומר שאסף מסר למחבר הספר "עליות אליהו" תעודה מימי הגר"א וסיפורים משונים, כאילו ממקורות מוסמכים. אבל אחרי התבוננות קלה יש רק להתפלא איך יכול הוא עצמו להאמין בהם. רב זה פירסם מכתב שנמצא אצל אחד מיהודי ברלין. לפי דברי הרב נשלח מכתב זה למשה מנדלסון וחתום עליו זלמן מיימון. כפי שאראה להלן, אין המכתב הזה אלא מעשה-זיוף של אדם שחמד לו לצון. חיברו, כנראה, אחד המשכילים הנסתרים שהיו אז בווילנה, או אחד החסידים, או אחד שרצה ללגלג קצת על נפתלי הירץ וייזל, שנלחם במכתביו "דברי שלום ואמת" בקנאים והביא הסכמות לשיטתו מאת הרבנים באיטליה.

לפי המסופר מסר אשכנזי אחד מווילנה לאחד התושבים שנסע מווילנה ליריד לייפציג דרך ברלין מכתב למשה מנדלסון. היהודי שעבר דרך ברלין מסר את המכתב לבנו של אחד הדיינים שבעיר ברלין, וזה מסרו לאביו הדיין, והדיין הראהו לרב ר' צבי הירש מברלין. מטעמים שונים החליטו הרבנים לבטל בנדון זה את החרם דרבנו גרשום ופתחו את המכתב הסגור. אחר שקראוהו מסרוהו כשהוא סגור למנדלסון, והוא בראותו את החתימה זלמן

מיימון, לא קרא את המכתב, אולם ההעתק, כנראה, נשמר בידי אלה שפתחוהו, ונתגלגל לידי הרב מקלנבורג הוא פירסמו. ואלה דברי המכתב בהשמטות: "זה שלוש שנים חלפו מאז נתראינו יחד בעיר ברלין הבירה, ובהיפרדי מידידי היו הדברים האחרונים ממני בכלל הרבנים, אשר אין גם אחד שיהיו ידיו רב לו גם בחכמה, מדעיות ומושכלות כי אם כל מעיינם התלמוד... ואנוכי שמתי לדרך פעמי, ובאתי עד עיר ק', ומדי שבתי שמה הקשבתי מאנשים שונים... להלל מאד איש גדול אחד הגאון מ' אלי' מווילנה... אשר לבד עוצם גדלו... בנגלה ובנסתר, הוא גם חכם נפלא בכל החכמות והמדעות אחד לא נעדר, כמו מעטאפיזיק, פיזיק, גם חכמת מוזיק, אין כל דבר נעלם ממנו, גם דיקדוק לשון העברי אשר להרבנים כמו זר-נחשב... ואנוכי כאשר נודעתי דרך אנשי המדינה מגזימים ומפליגים, לכל הדברים האלה לא שמתי לבי. אך כאשר שמעה אזני קול ההמון... נתתי שמחה בלבי, אמרתי אולי זהו האיש אשר אנכי מבקש... ואנוכי אף כי זקנתי ושבתי, אמרתי לבל לסוג אחור מחפצי... ויהי כבואי ט"ו פרסאות לפני עיר וילנא, ישבתי שם בשבת במלון אורחים אשר נקבצו שמה כמה וכמה לומדי תורה ובתוך הסעודה... הציעו גם הרבה דברים בשם הגאון מווילנא והיו נפלאים מאד... ואנוכי לא עצרתי במלים, להודיעם כי כל ישע וכל חפץ נסיעתי הוא לבוא להסתופף בצל קורת הגאון הנ"ל, להכירו ולדבר עמו, והם הרחיבו עלי פיהם בשחוק... אתה, מרשחת הזקן ומוקף פאת ראשך ומלבושך לבוש נכר תדמה בנפשך כי תדרוך על מפתן בית הגאון?... נועצתי לבוא בתחבולות... לבוא אליו בתור אדם המעלה ולכחש לו לאמר, כי אנכי רב מפאדוי באיטליה, ואשר כל רבני איטליה שמו עיניהם בי, לשלחני על דבר מצווה... והנה ערכתי שמה ט"ו אגרות חליפות מט"ו רבני איטליה, לכולם בשם קראתים ושנית כל מכתב בתואר האותיות, ובסגנון הלשון, כולן ערוכות אלי, ובשם הרב מפאדוי קראוני ותיארו אותי גם בשם מחבר ספר על שמות נרדפים... וזה תוכן המכתבים: הלא נודע למעלת על דבר מלכות אשר יצא על כל היהודים לגרשם מארץ איטליא... כי תלונתם עלינו היא אך בענייני הדת, ואחד מגדוליהם השיב דבר אם יהיה לאל ידנו, להצטדק ולהשיב דבר אשר יתקבל על דעתם, יש מקום לישראל כי נוכל להיושע. ונשתומם כי אין איש אתנו עומד בפרץ בזה עד אשר שמעה אוננו כי נמצא איש קדוש וגדול בעמנו נקרא בשם הגאון מווילנא... אשר יאמר עליו כי הוא חכם בכל החכמות... כי יהיה לנו מלאך מושיע ורב את ריבנו להשיב חורפינו וחורפי הדת דבר... המכתבים האלה לקחתי בידי ובוזה אני בא לוויילנא, וכבואי העירה וסרתי לביתו, ובפתחי הדלת וראיתי הנקיות והטהרה היה גם זה לאות

ולמופת כי לא כשאר המון רבני פולין הוא, ומצאתי שמה איש אחד והוא שומר הראש ושמשי. גשתי אליו ואמרתי לו כי לדבר עם הגאון חפצי... לקחתי המון המכתבים בחיקי, נתתי להשמש למוסרם להגאון... וכמו רבע שעה נפתחו דלתות החדר, והנה איש לקראתי ומראהו נורא, מוכתר בטלית ותפילין, והמכתבים בידו... שלום לא נתן לי... וישאלני על דבר השאלות ובלשון הקודש דיבר אתי... והצעתי לפניו שאלות הרבה ותחילת דברי פיו כי הנה השאלות המה במספר ע"ג, אבל אינם אך כט"ו, כי השאלה הראשונה עם הז' והכ"ה עם המ"ז אינם רק שאלה אחת מסוג אחד, וכן יתר המון השאלות. חיבר הנפרדים והיו לאחדים בידו... ואמרתי להגאון: אולי ישיבו המתלוננים... השיב לי: לא הבנת דברי, הט אזניך ושמע... וכהתימו את דבריו וראיתי כי איננו אתי בסבר פנים יפות, נסוגתי אחר ממנו לפנות לדרכי... והנה קולו קורא באוני לאמר: אתה האיש אשר חברת הספר על שמות נרדפים... ואמרתי לו אני: כן, אדוני. ויען ויאמר לי: באר לי ההבדל שבין לשון שמחה, גילה, רינה, דיצה, חדוה... ואמרתי לו כאשר עם דעתי. ואמר לי: הלא שכחת לבאר דיצה. אמרתי: דיצה אינו שמחה בלשון הקודש. השיב לי: הלא מקרא מפורש באיוב: 'לפניו תדוך דאבה... רש"י ז"ל פירש דיצה לשון שמחה, השיבותיו כי רש"י לא השכיל לפרש על דרך פשוטו של מקרא... והשיב בקול עז: הלא רבותינו הקדושים בעלי המדרש פרשו בלשון שמחה... והשיבותיו: גם בעלי המדרש הלא נודע כי אינם מבעלי פשט הנכון ופנה ערפו אלי ושב לחדרו, ואנכי הלכתי למלוגי, אך טרם בואי אל מנוחתי קדמוני שני מלאכי חבלה, וקראו אותי לבוא לפני פרנסי העיר... והיו לפני ז' זקנים מוכתרים בטלית ותפילין ויעמוד זקן אחד מהם ויאמר לי: אתה זה אשר חרפת וגדפת על חכמי המדרש... ויעמוד הזקן הראשון עוד הפעם וקרא לפני פתקא דבי דינא כי מחויב אנכי ללקות ארבעים... ובמכות אלה הוכיתי בית מאהבי אלה משני מלאכי החבלה. ועוד לא שקטה רוחם בזה, כי אם הביאוני לפני פתח בית הכנסת ויביאו צוארי בסוגר בחחי ברזל האחוזים בקירות בית הכנסת לעמוד קבל עם וממעל לראשי הדביקו נייר רשום כי זה האיש נענש על שהלעיג על דברי רבותינו הקדושים וכל הבא להתפלל תפילת מנחה וכו' ועמד. וקראו אותי פושע ישראל ומפני לא חשכו דוק, וכמעט מאשר ירוק ירקו בפני, נעשה רקק מים מהלכת כמו ירדן לפני, הלא תדע כי אין וילנא כמו ברלין, כי בוילנא המון רב וכלם מקטנם ועד גדולם יבואו לעת התפילה, וככלות תפילת המנחה הוציאוני חוץ לעיר וישלחוני לדרכי. והנה בכל הרעות אשר מצאוני השיגוני ממנו, על כל זה מצאתי את לבבי נאמן להודיעך קושט אמרי אמת כאשר עם לבבי כי בכל

חכמי הגויים וגו' מאין כמוהו". עד כאן דברים שנמסרו מפי הרב מקלנבורג.

ברור, שאין כאן כל אמת היסטורית ואין ליחס לכל הסיפור הזה כל חשיבות, שהרי כל המסופר בו מופרך מתחילתו ועד סופו. א': אדם זה, שבא לראות את הגאון, כיצד העז לבוא ולספר לגאון שקר גם "על דבר מלכות אשר יצא על כל היהודים לגרשם מארץ איטליא". אילו באה צרה כזו על יהודי איטליה ודאי היו יודעים עליה עוד לפני כן בוולנה, היתה מגיעה לגאון; ב': אין זה דבר קל לזייף חמשה עשר מכתבים, שכל מכתב יהיה שונה מחברו בתואר האותיות ובסגנון. הגאון ודאי שהיה מכיר זיוף כזה על נקלה, והמזייף היה בא על עונשו; ג': במכתב מסופר כי היהודים נשאלו ע"ג שאלות, והגאון העמידן על ט"ו, בדיוק כמספר המכתבים שפלוני זייף והשאלה הראשונה מתאימה לו' והכ"ה למ"ז, ממש כאותם הצירופים שאנו מוצאים בחידושי הגאון, שהיה מצרף את האותיות; ד': לפי דברי הכותב האמין הגאון לדבריו שהוא בא אליו בשליחות חשובה, להצלת היהודים וכבוד הדת, ואם כן איך זה אפשר שלא אמר לו שלום, ודיבר אתו רק על מפתן חדרו; ה' אין זה מתקבל על הדעת שהגאון פונה בשאלה על שמות נרדפים לאדם שלא היה כדאי בעיניו לקבלו בחדרו; ו': הגאון לא היה מתרגז על אדם האומר כי אפשר לפרש מלה לפי הפשט בניגוד לבעלי המדרש, שהרי הוא עצמו פירש את המלה "שמים" בפסוק הראשון שבתורה לפי דקדוק הלשוני ולא לפי התלמוד שהמלה מורכבת "אש" ו"מים"; ז': הגאון לא היה מעיד בעד אחד לחייב את בעל המכתבים ועובר על הלאו של "לא יקום עד אחד באיש" וגו'. והרי על כגון זה אנו מוצאים בתלמוד: "טוביה חטא וזיגוד מינגד"; ח': איך זה אפשר שעד שבא למלוגו, כבר הוכן פתקא דבי דינא, הרי צריך לשמוע גם את הנאשם; ט': כל העניין "שהלקו אותו ארבעים", וההפרזה שהרוק נצטבר ו"נעשה רקק מים מהלכת כמו ירדן", וסיום המכתב "להודיעך קושט אמרי אמת כאשר עם לבבי כי בכל חכמי הגויים מאין כמוהו", במכתב שנכתב למנדלסון, — כל זה מעיד כמאה עדים שאין כאן אלא מעשה לצון. וזה בולט עוד יותר בשם החותם זלמן מיימון. על זה עמדו בשעתו סופרים ב"המגיד", וב"אלגמיינע צייטונג דעס יודענטומס", מפני שמעולם לא היה מיימון בוולנה, הרב מקלנבורג הצטדק, והוסיף אחרי כן "כמדומה" שהחתימה היתה של מיימון, והסופרים בתקופה מאוחרת ב"הכרמל" מצאו משכיל אחר, וחשבו שנפלה טעות בחתימה ולא הבינו את העוקץ שבמכתב המכוון בעיקר נגד

הגאון, וה"קונא" בוויילנה, ובמקצת גם נגד גפתלי הירץ וייזל שבא בכתובים עם הרבה מרבני איטליה, וחיבר ספר על שמות גרדפים.

וכן יש עוד שמועות, שנמסרו אמנם מפי אנשים נאמנים, ואף על פי כן אינן אלא פרי הדמיון וההגזמה. והנה דוגמה: הרב מקלנבורג מסר ששמע מפי אנשים מהימנים, שכאשר נודע ליהודי ליסא — העיר שבה הגיעו ימי הגלות שקיבל הגר"א על עצמו לקצם — שהגאון נמצא בעירם, חרדו מיד לקראתו והקבילו פניו בכבוד גדול, ואחרי כן שלחתיו לדרכו במרכבת הפוסטה דרך ברלין. בברלין התאכסן הגאון בבית הגביר פרנס המדינה רבי יעקב צבי, ש"פינה ביתו וכללו בהדר תפארת להיות משכן לאותו צדיק" וכו'. והנה אחד מראשי האקדימיה, שהיה ראש שלוש האוניברסיטאות של ברלין, האלה וגטינגן, שכנו של הפרנס, ראה את כל ההכנות לקבלת הגאון, ושאל את הפרנס מה יום מיומים? וכאשר ענהו "כי הגאון אשר יסור לביתו הנה מלא דבר גם בכל החכמות וכו'", אמר חכם האקדימיה: "משתוקק אנכי מאד לדבר עם הגאון בחכמה ובפרט בתכונה בעניין אחד, אשר עמלים אנחנו בזה בג' האוניווערזיטעטין, ולא מצאו כל אנשי חכמה ידיהם זה שלש שנים וכו'". והנה "בא הפרופיסור ויעמוד מליץ ישראל בינותם, וכאשר הציעו השאלה אשר לו, רשם הגאון על הגליון אשר לפניו ציורים וצינונים. הנוגעים אל השאלה, ובזאת השיב לו תשובה ארוכה על דבריו". כשיצא הפרופיסור אמר לפרנס: "אל תדמו בנפשכם כי האורח הבא בצל קורת ביתכם הוא אחד מבני אדם, כי אם מלאך ה', וכאחד מצבא מרום במרום וכי בדברים מועטים האיר עיני לפתור את הפליאה הגדולה אשר אמרנו אין פותר אותה. ובלילה ההוא לא שקט ולא נח הפרופיסור, ויבשר זאת בבית האקדימיה ויועדו יחד, ויאמרו כי נכון אשר מחר יתאספו כל תלמידי האקדימיה לבוא עם החכמים בראשם לשחר את פני הגאון ולהשיב לו תודה על כל הטוב... והנה, הגאון חמק, עבר לדרכו. ולמסעו, ויבקשוהו ולא מצאוהו".

אגדה יפה ולא יותר! בעת ההיא כבר היו בברלין מנדלסון ורבו, הגדול במתמטיקה וחכמת התכונה, ישראל זאמושיץ, ואי אפשר כלל שהם לא ידעו על קידוש השם גדול כזה, ואילו ידעו ודאי היו מוכירים זאת בספריהם ומאמריהם. ועוד: אילו קרה דבר זה, ודאי היה ידוע גם לר' ברוך משקלוב, ששימש את הגאון מוויילנה, וכשהדפיס מחדש את "יסוד עולם" בחכמת התכונה, כתב בהקדמה, "כי החכמה היא בדין תורה נכבדה כמו שאמר

היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים, ויש בזה משום קידוש השם באמור הגויים רק עם חכם ונבון הגוי הזה...” הדברים נכתבו אחר ששב הגאון מגלותו. הייתכן שלא היה מזכיר דבר זה? וגם נפתלי הירץ וייזל במכתבו השני בשם “רב טוב לבית ישראל”, שהתאמץ להוכיח שגם יראים וחרדים צריכים להיות בקיאים בלשונות העמים ובחכמת הטבע והביא ראיה לדבריו מגדולי ישראל בכל הדורות, כיצד זה לא הזכיר את “קידוש השם” הגדול שהיה בימיו. בייחוד יש לציין שבשעה שכתב וייזל מכתבו זה, בשנת תקמ”ב, כבר היה הגאון מווילנה מפורסם גם בגרמניה, שליהודיה היו קשרים עם וילנה, וזו הרי היתה ראיה חותכת לדבריו, הייתכן כי לא השתמש בה? וייזל סיפר כי יש בין אלה שבאו מפילין לגרמניה אנשים שלמדו גיאומטריה וחכמת התכונה מספרים עברים שהפליאו את חכמי העמים, איך הגיעו לשיעור כזה, אבל לא סיפר דבר נפלא זה כי הגאון מווילנה פתר שאלה בתכונה, שהמלומדים באוניברסיטאות גרמניה התקשו בה, יש גם לזכור, שבעת ההיא כבר היו עתונים בגרמניה, ובהם אין זכר לדבר פלא זה, שהרעיש את כל המלומדים, לפי המסופר. אין איפוא ספק כי כל הסיפור הזה הוא פרי הדמיון, והרי הוא גם בניין אב להרבה אגדות שפשטו לפני יותר ממאה שנה על הגאון.

ב. מקור האגדות

המקור הראשון לשמועות ואגדות אלה — מלבד אלה שפורסמו על ידי תלמידיו ובניו שהיו עדי שמיעה וראיה — הוא הספר "עליות אליהו", לר' יהושע השיל לוינ, ספר שחובר לפני מאה שנה בערך. הרב לוינ הכיר רב זקן מכיבד אחד, שהיה מורה צדק בווילנה, והתפלל יחד עם הגאון בבית מדרשו; ממנו שמע כי הבימה בבית מדרשו של הגאון עומדת במקום שעמדה עריסתו של התינוק אליהו. כן היו עוד הרבה זקנים שידעו לספר פרטים על חיי הגאון. אבל, כאמור בפרק הקודם, אין לסמוך על סיפורים אלה, ששמעו אנשים אלה בימי ילדותם איש מפי איש, והסיפורים שסיפרו הזקנים בדור שאחריו — ערכם עוד פחות. סיפורים כאלה, מפי אנשים גדולים וחשובים מאד, אסף הרב י. ל. מיימון בספרו "שרי המאה", וחזר עליהם אחר כך בספרו תולדות הגר"א. הסיפורים שמוסר הרב מיימון מאוחרים הם בחמשים שנה מאלה שבספר "עליות אליהו". ברצוני כאן לעמוד על שתיים מן החשובות שבאגדות, שמהן אפשר ללמוד על ערך שאר האגדות.

הרב מיימון מספר שקיבל מאת הגאון רבי שלמה (מו"צ) בווילנה, ששמע מפי זקני חכמי וילנה, על כתב פלסתר של הקראים על היהודים והיהדות התלמודית שהם שלחו אל המלך האחרון של מדינת פולין וליטא סטאניסלב אויגוסט פוניאטובסקי. מלך זה, שהשפעתו במדינתו לא היתה גדולה, יחסו ליהודים לא היה רע. הוא הוציא פקודה לשחרר ממס הגולגולת את אלה שיאמרו לעבוד עבודת אדמה. אבל יחד עם זה היתה מחובתו לשים לב לתזכיר הקראים המלשינים, ולפיכך הזמין את באי כוח היהודים לוויכוח עמהם. מעשה זה עורר את הגאון מווילנה לצאת מגדרו ולעשות לטובת הכלל. לפי הצעתו הוזמן השתדלן ר' אריה ליב מייטס מעיר פניסק, כדי להתייעץ יחד בעניין הוויכוח. והנה נקבע מטעם המלך ושריו אחד מימי השבתות של שנת תקל"ו ליום הוויכוח, והשליחים של הקראים והשתדלן היהודי באו לחצר המלך. ראש פקידי החצר הודיע להם, שלפי המקובל בפלטרין של מלכי פולין אסור לאנשים נחותי דרגא להיכנס לאולם הכיסא

ונעליהם על רגליהם, ועליהם לחלוץ נעליהם ולהיכנס באנפילאות. חברי המשלחת חלצו נעליהם. אולם השתדלן היהודי, אם מתוך אימה והתפעלות למראה הדר הארמון, או בכוונה תחילה, לא השאיר את נעליו בפרוודור אלא נכנס לאולם הכיסא ונעליו בידו. על השולחן לפני המלך היה פרוש תזכיר הפלסטר שהמציאו לו הקראים. והמלך פנה אל שליחי הקראים, שבראשם עמד החכם הקראי מטרוקי (עיירה סמוכה לוויילנה היא מרכז קראי), ואמר: בתזכירכם אתם אומרים שאתם מוכנים להוכיח באותות ובמופתים שהיהודים התלמודיים זיפו את תורת משה, וכי לא הם היהודים האמתיים אלא אתם. אנא, הציעו לפנינו ראיותיכם. ענה החכם הקראי ואמר: על צוותם וחוצפתם של היהודים התלמודיים עומד ומעיד בא כוחם העומד לפני הוד מלכותו ונעליו בידו. לא רק שהוא מעליב את כבוד המלכות, אלא הוא גם מטיל חשד על פקידי החצר שגנבים הם, ומשום כך חשש להשאיר את נעליו בפרוודור. השתדלן נדהם אבל התאושש וענה: מסורת בדינו מאבותינו, כי כאשר נגלה כבוד ה' אל משה רבנו בפעם הראשונה ואמר לו "של נעליך מעל רגליך" וגו' עשה משה כדבר אלהים, אבל אחרי כן כשחזר אל עדרו צאנו לא מצא נעליו, כי הקראים שהיו באותו מעמד גנבו אותן. ומאז כשאנו נפגשים עם הקראים בקבלת פני מלך ועלינו לחלוץ נעלינו, אנו שומרים עליהן... אדוננו המלך — קרא החכם הקראי — זוהי עלילת שוא, שהרי ההיסטוריה מאשרת כי כת הקראים נוסדה לפני אלף שנים בערך, ואיך אפשר שעוד בימי משה גנבו את נעליו? — מספיק, קרא המלך, הוויכוח עכשיו אך למותר.

לפנינו בדיחה יפה, אבל רק בדיחה ולא יותר. יש רק להתפלא שהגאון ר' שלמה סיפר בשם הוקנים דבר זה, שאין לו כל שורש במציאות, כמעשה שהיה. כל מי שיש לו ידיעה קלה בהיסטוריה יודע: א' בימי המלך האחרון של פולין לא היה שום ויכוח דתי בין היהודים והקראים. דברי הימים ההם כתובים בספרו של טשאצקי, ופרט כזה אי אפשר שישאר בגדר סוד; ב' אילו היה נועד באמת ויכוח בין היהודים והקראים לא היו היהודים מסתפקים בשליח אחד מליטא, הרי היו יהודים גם בפולין; ג' אין כל זכר לוויכוח זה בפנקס הקהילה בוויילנה; ד' בימי המלך פוגיאטובסקי לא היה נהוג להיכנס לחדר המלך באנפילאות בלי נעלים; ה' שתדלן מנוסה — וכוה היה מייטס, שתדלן הקהילה של וילנה — לא היה נכנס לאולם המלך כשנעליו בידו, ולא היה מסכן עצמו בהאשמות באנאליות, שהקראים היו

גנבים בימי משה; ו': כל קראי, ואפילו לא "חכם", לא יאמר כי תורתם היא רק מלפני אלף שנה, בה בשעה שבכל ספריהם, הם משתדלים להוכיח שהרבנים מסלפים את דברי התורה ופירושיהם הם חידושים שנתחדשו בדור מאוחר, בעוד שהם, הקראים, שומרים על התורה בטהרתה עוד מיום נתינתה, וענן, ראש הקראים, רק חיזק אותם.

מחברה של בדיחה מחודדת זו השתמש בשמו של מייטס, מפני שעל המצבה שלו מסופר כי עשה תשועה גדולה, ו"שמלט את העיר בחכמתו", ואגדה אחת מספרת, שכאשר הצטער מייטס על אשר חילל שבת בשביל ענייני הכלל, אמר לו הגאון ש"היה נותן לו שבת אחת משבתותיו חליפי השבת שחילל". אולם אין שום מקור במה עשה תשועה גדולה. לפי ה"קריה גאמנה" היה זה בשנת תקמ"ד, אבל בכל הפינקסים של העיר וילנה, וגם במקורות הרשמיים, אין אנו מוצאים דבר שיעיד על איזו סכנה שהיא שריחפה או על היהודים בוויילנה, חוץ מעניינים שבממוץ. כנראה יש כאן רמז למאורע שקרה בשנת תקמ"ה. באותה שנה האשימו את היהודים בחטיפת המשומד — על זה עוד אדבר — והכומר קרושבסקי הוציא כרוז אל הנוצרים על הקרבן של הקנאות היהודית. או אסרו את ראש הקהל וגם את הגאון מוויילנה. אפשר שמייטס בשתדלנותו או "עשה תשועה גדולה לישראל", ובפינקסים לא רשמו את הדבר מפני הסכנה. עברו שנים, ועניין חטיפת המשומד ומאסר הגאון, והסכנה שריחפה על קהילת וילנה, הכל נשכח. בשארן רק דברי המצבה של מייטס, ואז חיבר מי שחיבר את הבדיחה, ובדור השלישי או הרביעי נתקבלה כעובדה.

והנה הסיפור השני של זקני וילנה: הגר"א לא שימש ברבנות ולא אליו היו פונים בשאלות של איסור והיתר. במקרה הורה פעם אחת הלכה בשאלה של איסור והיתר, והתחרט על זה כל ימיו. ומעשה שהיה כך היה:

פעם אחת, בערב שבת, נתנה אשתו של חייט עני, שכנו של הגאון, כף חלב בקדירה של בשר. הלך החייט לשאול את הרב דמתא רבי שמואל. הדרך לבית הרב הייתה רתוקה והיום היה קצר. והואיל החייט שיה בדרך, והשבת קרבה לבוא, נכנסה אשת החייט לשאול את הגאון. הגאון שמע את השאלה והטריף. לא עברה שעה מועטת והחייט חזר והודיע שהרב הכשיר. סיפרה לו אשתו במר נפשה שהגאון כבר פסק לאיסור. חזר הלה אל הרב וסיפר לו, כי הגאון פסק לחומרא. רב העיר אמר אל החייט: לך לביתך ותאכל

בשמחה את תבשילך, ואני והגר"א נבוא הערב יחד לטעום מן המטעמים האלה שהכינה אשתך. הרב בא לגאון וסיפר לו את כל אשר קרה, וביקש ממנו להיכנס לחייט ולטעום מן התבשיל, שהרי הוא רב העיר והלכה כמותו, ויש לדאוג שלא יחולל כבוד הרבנות. נענה לו הגאון, והלך יחד עם רב העיר וכשאשת החייט הגישה את התבשיל מתוך גילה ורעדה, נכשלה בדרך הילוכה ונפלה המנורה של שבת ונר אחד של חלב נפל לתוך הקערה. כל בני הבית נבהלו ובתוכם גם הרב והוא ניגש אל הגאון ואמר: יסלח לי מורי וכו', מן השמים הרכיחו כי טעיתי.

אין צורך להרבות בראיות שסיפור זה כולו בדוי. בשאלה זו אין מקום לשום ספיקות. לפי ה"שולחן-ערוך", אם אין בקדירה פי ששים מן הכף, התבשיל אסור באכילה, מפני ש"לא ידעינן כמה בלע" הכף מן החלב או הבשר. לפי הדין שב"שולחן-ערוך", אם הכניסו חתיכת חמאה לתוך קדירה שמבשלים בה בשר, אם יש ששים נגד החמאה מותר, משום שאין בחמאה בנותן טעם, והיא בטלה, ואם אין האיטור בעין כגון בענין כף שהחמאה או הבשר נבלעים בתוכה, הואיל ואין אנו יודעים כמה בלעה, דרוש פי ששים נגד כל הכף. כבר הוכחתי בחלק הראשון של ספרי זה,¹⁰ שזאת היא חומרה יתירה של בעלי ה"שולחן ערוך", נגד השכל הבריא וההגיון האנושי. הגר"א שהיתה לו ידיעה גם בחכמת הטבע, ואם גם מועטת, ודאי ידע זאת, והוא, שעיקר לימודו היה במקורות ראשונים ולא מפי ה"שולחן ערוך" היה חי, ודאי שלא היה פוסק בדין זה לחומרה אילו היה מורה הוראה. ולהפך, הרב דמתא, ר' שמואל, ודאי לא היה מעז להתיר את האסור לפי ה"שולחן-ערוך". ועוד: ידוע ממקורות מוסמכים, שלא היו יחסים טובים בין הרב דמתא ר' שמואל והגר"א, וספק אם נפגשו ל"סעודה משותפת" בתנאים כאלה ובהכנעה יתירה מצד הגר"א. יוצא איפוא שכל הסיפור הזה בדוי הוא מתחילתו ועד סופו.

עמדתי במיוחד על שני סיפורים אלה, שנמסרו מפי זקני חכמי. וילנה מלפני חמשים שנה, והם שמעו אותם סיפורים מפני זקני עירם שדמותו של הגר"א, בעודו בחיים, נשארה קבועה בזכרונם מימי ילדותם. ואם סיפורים אלה אין בהם ממש, אפשר לנו להקיש על סיפורים בדומה לאלה שנמסרו בשמונים או תשעים שנה אחרי מות הגאון. בייחוד אין כל ערך לסיפורים שבעל פה מימי ילדותו ומימי בחרותו של הגאון, סיפורים שאין להם אישור על ידי דברים שבכתב. כידוע בתקופה של מאה וחמשים שנה מוסיף כל

מספר נופך משלו, עד שקשה להוציא ולמצוא את גרעין האמת. ערך יש רק למה שסיפרו תלמידי הגאון ובניו, בהקדמות לכתביו. וערך־מה יש גם למה שסיפרו תלמידיו בהקדמות לספריהם, ובהספדם עליו, כגון דברים שנמסרו לנו על ידי ר' ישראל משקלוב, ר' מנשה מאיליה וכדומה. מקור לא אכזב הוא בראש וראשונה מה שאנו מוצאים בכתבי הגאון גופם. וגם בתעודות רשמיות שנתפרסמו בימינו.

ג. הגר"א והרמב"ן

בנוהג שבעולם, ילדותו של כל גאון מתקשטת בציצים ופרחים כפי בני הדורות הבאים. על משה מנדלסון, שתולדותיו נכתבו רק כשנתיים אחרי מותו, ובידי איש שהיה קרוב אליו, והרבה ממה שסיפר שמע מפי מנדלסון עצמו, נמסר שבגיל שש כבר למד הלכה ותוספות, ועוד קודם שמלאו לו שלוש-עשרה כבר ידע את ה"מורה נבוכים" ושיטתו באלהות. גם בסיפורים אלה רבו הגוזמאות. תולדותיו של הגאון מווילנה נכתבו כחמישים ושמונה שנים אחרי מותו. על פי שמועות איש מפי איש, והדברים נלקטו ממקורות שונים. כאן בודאי ובודאי שרבו הגוזמאות על ימי ילדותו, ואף על פי כן, יש וניכרים דברי אמת, דברים שאובים ממקורות שיש לסמוך עליהם. הנה סיפר חתנו של הגאון, שבהיותו בן שבע או קצת יותר (במקור: "כמדומה שבע") כבר חידש חידושי תורה בהלכה ותוספות, בדיני קריאת שמע ותפלה. ה"חידוש" המובא אינו מצטיין בעמקות יתרה, ולכן מתקבל על הדעת שילד בעל כשרון יכול היה בגיל שבע ל"חדש" חידושי תורה מסוג זה. ואולם דבר יותר מפליא מסופר על הגאון, שבהיותו בן י"ג כבר היה כוחו גדול גם בנסתר, וכבר ירד לעומקו של "הזוהר". לידיעה זו יש כבר מקור מוסמך. כי ר' חיים מוולוז'ין, תלמידו הנאמן של הגאון, סיפר, ששמע מפי הגאון בעצמו, שבהיותו בגיל של י"ג שנה התעסק ביצירת גולם, אלא "כשעברה תמונה אחת על ראשו" הפסיק ביצירתו, ואמר "שמן השמים עכבוהו לפי רכות שניו". אם עיסוקו זה ביצירת גולם חשוב היה בעיני הגאון וסיפר את הדבר לתלמידו, משמע שהאמין שליצירה זו היה ערך, משום שנעשתה ביצירופי "שמות" על פי "הזוהר" וספרי המקובלים. אכן, אין להתפלא על הגאון שהאמין שיש בכוחם של צירופים ליצור גולם בעל תנועה, כעין אדם חי. הן כמה גאונים שקדמו לו האמינו בכך, והגאון בעל "חכם צבי" דן בדבר להלכה, אם מותר לצרף גולם שנוצר על ידי צירופי שמות למניין. גם בנו יעב"ץ האמין באפשרות של יצירת גולם, אף-על-פי שבחוש בקרתו העז להטיל ספק בקדמות "הזוהר". ואולם זה מוכיח שלהגר"א היתה כבר אז בקיאות רבה ב"הזוהר" ובספרי הקבלה, ולא נרתע להתחיל במעשה נועז כיצירת גולם, מעשה שרבים מגדולי המקובלים שקדמו לו לא העזו

לעשותו. ואם עד כדי כך גדלה בקיאותו בקבלה בגיל צעיר, ודאי שהיה כבר בקי קודם לכן בשני התלמודים והמדרשים, כי מי שלא מילא כריסו בנגלה לא היה יגש ללמוד חכמת הנסתר. יוצא איפוא, שלפנינו חזיון מפליא הרבה והרבה יותר מזה שסיפרו על מנדלסון בן ה"ג שידע את "מורה נבוכים". הטבע העניק, כנראה, לגאון מווילנה כשרונות הרבה יותר גדולים, מאשר למנדלסון.

ועוד: מנדלסון אחרי שמלאו לו י"ג שנה עבר לברלין והוטל עליו לפרנס עצמו בעבודתו. אמנם הסתפק בלחם צר, וכיכר לחם היה מחלק לחלקים קטנים, אבל הרי גם לצורך פרנסה מעטה זו הוכרח לעבוד. את זמנו חילק בעל כרחו לשלושה חלקים: שלישי הקדיש לעבודה כדי פרנסתו; שלישי — ללימוד שפות ומדעים ופילוסופיה; ושלישי — ללימודי היהדות. לימודי היהדות תפסו איפוא רק חלק מועט מזמנו, ועם כל כשרונותיו הגדולים של מנדלסון לא הגיע לשיא אפילו בפילוסופיה, על אחת כמה וכמה בידיעת היהדות, שהרי לא היה בעל מלאכה אחת עד יומו האחרון. לא כן הגאון מווילנה. כשרונותיו היו, כאמור, גדולים יותר מאלה של מנדלסון, גם את זמנו לא היה צריך לחלק. בתקופתו הראשונה פירנסוהו, ואם גם בדוחק, הוריו, ואחרי כן דאגה לו קהילת וילנה. והוא הקדיש כל ימיו, עד ימי שיבה (הוא חי שבעים ושבע שנים, ואילו מנדלסון מת בן חמשים ושבע), לתורת הנגלה והנסתר. לפיכך היה הגאון מווילנה, שהיה חתר חודש חודש על כל הש"ס, יחיד, לא רק בדורו, אלא גם בדורות הקודמים, שהגיע לשיא בידיעותיו בתורת הנגלה והנסתר.

אולם אחרי כל זאת יש יסוד לחשוב, כי הערצה זו, שיהדות המערב העריצה את מנדלסון ויהדות המזרח — את הגאון, לא היתה תלויה בידיעותיהם וחכמתם, אלא העריצו בעיקר מפני שנחשבו שניהם, כל אחד במחנה שלו, כאישי אלוהים. במערב קראו למנדלסון איש האלהים זה פילוסוף האלוהי, ואת הגאון מווילנה קראו, כשנתפרסם שמו ויצא טבעו בעולם היהדות בהיותו עוד צעיר לימים, בשם האיש האלוהי. בדור התשיעי הזה, דורו של מנדלסון והגאון, כבר הורגשה תסיסה בציבור היהודי; רפיון האמונה כבר הורגש, לא רק במערב אלא גם במזרח. היתה כבר תנועה, אמנם מועטת מאוד, להמרת הדת,¹² עד שקרה מעשה איום ובנו של ראש הקהל בווילנה, שהיה גדול בתורה, ברח למנוח כדי להתנצר. לפי דבריו רצה לעזוב את הדת היהודית משום "שהכיר את טעות התלמוד"¹³ ובא לידי הכרה

שהדת הנוצרית עולה על הדת היהודית. ההלכה היבשה, החילוקים הפילופולים, כוחם לא הספיק כדי לקרב את לבות בני הדור הצעיר אל היהדות. במדינות אשכנז היו חקירותיו של מנדלסון על מה שלמעלה מן הטבע, ספרו "פידון" על הישארות הנפש, וכל שאר חקירותיו על מציאות אלהים חיוזק לתנועה הדתית. בגדולתו של מנדלסון אי אפשר היה להטיל ספק, שהרי הגויים הודו בה וזיכוהו בפרס. ואם הוא דרש בספרו "ירושלים" שמירת המצוות ודיבר בשבח היהדות, הביאו דבריו לידי חיוזק האמונה הרופפת. ליהודי המערב היה איפוא מנדלסון "המלאך הגואל". בליטא לא היה מקום לחיוזק הדת על ידי מחקרים פילוסופיים. דעת הגויים על היהדות ועל גדוליה לא היו חשובים כלל בעיני יהודיה, אבל, לעומת זה, נעם להם מאד, שבתוכם יושב גאון גדול שכמותו לא ראה עם ישראל זה דורות רבים, איש קדוש, פרוש מעולם הזה, שקוע כולו בעולמות העליונים, ויש לו גילוי אליהו. הכרה זו שנתפשטה בין השדרות הרחבות בעם הרימה את קרנם ונתנה תוקף ועצמה לאמונתם.

גילוי אליהו! מי לא האמין שלגאון מוילנה היה גילוי אליהו! תלמידו ר' חיים מוולוז'ין פירסם את הדבר בדפוס¹ ולא חשב כלל כי יש בזה משום גילוי סוד. ודאי פשטה אמונה זו עוד בחיי הגאון, ובימים הסמוכים אחרי מותו. בפירושו לתיקוני "הזוהר" יש שהגאון מציין מפי אליהו² והנה מה שמספר ר' חיים מוולוז'ין: "מכל מה שמצאתי, ראיתי בעיני, בכתבי קדשו כתוב יושר רזין עילאין, קדישין, מה שגילו לו יעקב אבינו ואליהו. עדיין לא נתברר אצלי אם היו הגילויין בהקיץ ואולי היו בשינה, על ידי עליית נשמה במתיבתין עילאין, אבל זה נתאמת אצלי, שהיתה לו בבירור עליית נשמה מדי לילה בלילה. מיום עמדו על דעתו הקדושה. אמנם מעין גילויים בהקיץ לא ידעתי ממנו בבירור, רק מענין אחד נפלא אשר שמעתי מפיו, משמע שהיו לו גילויים גדולים גם בהקיץ". ועוד: "שמעתי מפיו הקדוש פעמים רבות שהשכימו לפתחו כמה מגידים מן השמים, שביקשו למסור לו, ולא הטה אזנו אליהם כלל, ואחד מן המגידים הפציר בו מאד, ועל כל זאת לא הביט אל מראהו הגדול". כן הוא מספר שהגאון ביקש ממנו שימסור לאחיו הצעיר (ר' זלמן) שלא יקבל שום מלאך מגיד, אשר יבוא אצלו, כי בזמן קרוב יבוא אליו מלאך מגיד, — ואמר, אף שגם לר' יוסף קארו בעל "הבית יוסף" היה מגיד, אבל "זה היה לפני ב' מאות שנה, שהיו הדורות כתיקונם, והיה על אדמת הקודש, לא כן עתה".

ומכיוון שהגאון לא ביקש מתלמידו לשמור את הדבר בסוד, פשטו ידיעות אלה בהגזמות והפרזות, כנהוג, והעם בליטא ידע, ברובו הגדול, שאיש אלהים שוכן בתוכו. וזה עזר לחיזוק האמונה במזרח לא פחות מאשר סייעה לכך במערב השפעתו של הפילוסוף האלוהי מנדלסון.

ד. פירושי הגאון ברוח הקבלה

בני הגר"א כתבו בהקדמה לביאור אביהם על "תבנית הבית" (השלישי):¹⁶ "כל חיבוריו הם טיפה מן הים נגד רוב חכמתו... כי יש שגילה טפח וכיסה אלפים אמה, כי לא היה הדור זכאי לכך ואם ירדו שמים ממעל ויתחברו עם מוסדות הארץ מלמטה, אין חקר לתבונתו ולחיבוריו, וגם בהקדמה לספר "פאת השולחן"¹⁷ מביע ר' ישראל משקלוב, אחד מתלמידי הגאון, אותו רעיון בלשון אחרת: "אחרון הגאונים בזמן רבן של כל בני הגולה, גאון הגאונים, רבנו אליהו החסיד נ"ע מווילנה, אשר פירש טליתו על כל הארבע שולחנות וחיברם להתלמודים (בבלי וירושלמי) וספרי התנאים ורבנותינו הראשונים והאיר עיני כל החכמים בהכרעותיו בעומק דעתו הקדושה... חיבר יותר משבעים חיבורים... וכל החיבורים חיבר הכל עד היותו ארבעים שנה, ואחרי כן לא כתב ולא חיבר כי אם על ידי תלמידיו, כי היה מעיין נובע ובלתי אפשר היה למי ומי לכתבן, כמו ששמעתי מבנו הרב הגדול, ששמע מפיו שהיו לו ק"ן פירושים בפסוק אחד בשיר השירים, ולא נמצא איש סופר מהיר שיכתוב..." וגם סיפר מפי ר' מנחם מנדל מירושלים, ששימש לפני רבנו הגאון כי בשעה שסיים הגאון פירושו על שיר השירים קרא "למחותנו אב"ד דעיר סערהיי (עיירה בליטא) ולבנו הגדול ר' יהודה ליב, וציוה לסגור חדרו והחלונות סוגרו ביום, והדליקו נרות הרבה, וכאשר סיים פירושו נשא עינו למרום בדבקות, בברכה ובהודאה לשמו הגדול שזכה להשגת אור כל התורה".

הנה אחד הפירושים של הגאון על "שיר השירים", פירוש "על דרך הפשט", זכה לראות אור ופורסם בדפוס.¹⁸ ולצורך העניין, כדי לראות את דרכו של הגאון בפשוטו של מקרא, נביא כאן קטע קטן מפירושו זה (פירוש ל"שיר השירים" על דרך הנסתר פורסם גם הוא, ואינו מענייננו כאן). על הפסוק "בני אמי נחרו ביי" (שיר השירים א', ו') אומר הגאון כי "בני אמי" הכוונה לגויים, "ונקראו בני אמי מצד הגוף הבא מן הארץ, והארץ נקראה אַם, כמו שנאמר: 'ערום יצאתי אמי וערום אשוב שמח' להארץ... ונחרו בני אמי, שהם אחים בני אַם א' מהגופים... אבל לא בני אב אחד כידוע בסוד יעקב חבל נחלתו".

ואולם השואל ישאל, אם פירוש זה נכון, כיצד ניתן לפרש אותו פסוק עוד במאה ומ"ט פנים? ובכלל, אם פסוק ניתן לפרש בק"ן פנים, הרי בהכרח מרובה הפלפול שבו על הפירוש האמיתי, והגאון, לפי הידוע לנו, התנגד לפלפולים ודרשות המעקמות את הכתובים. ועוד: הגאון, שביקש, לפי הכרתו, את הכוונה האמיתית, איך אפשר היה לו להוציא דברים מידי פשוטם באופן מוגזם כל כך, ולראות בפירוש על שיר השירים "השגת אור כל התורה"? אמנם יחסו זה של הגאון ל"שיר השירים" מקורו בדברי ר' עקיבא.¹⁹ האומר "שאין כל העולם כדאי כיום שניתן בו שיר השירים לישראל, שכל הכתובים קודש, ושיר השירים קודש קדשים". ומכיוון שכך, אפשר לומר שהוא, בפירושו, רצה לנהוג מנהג ר' עקיבא שהוציא את הכתובים מפשוטם ודרש: "עד שהמלך במסבו" — עד שמלך מלכי המלכים במסיבו ברקיע"; "יונתי בחגוי הסלע" — שהיו חבויים בסתרו של סיני"; "השמיעני את קולך" — זה קול שלפני הדברות".²⁰ אולם, אין הנידון דומה לראיה. ר' עקיבא אמנם הוציא את המקרא מידי פשוטו, אבל לא נתן לו אלא פירוש אחד; מה שאין כן אם אנו באים לפרש פסוק אחד בק"ן פנים, הרי אי אפשר שלא יהיו הפירושים סותרים זה את זה.

אולם כל זה יובן לנו לאחר שנביא כאן את הדברים שמביא תלמידו של הגר"א בשם רבו: הגמרא אומרת²¹ "שמונה פסוקים [אחרונים] שבתורה יהושע כתב, דתניא: 'וימת שם משה' וגו' אפשר משה חי וכתב 'וימת שם משה' — אלא עד כאן כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע, דברי ר' יהודה... אמר לו רבי שמעון: אפשר ספר תורה חסר אות אחת וכתבי לקוח את ספר התורה הזה? — אלא, עד כאן הקדוש ברוך הוא אומר, ומשה אומר וכותב, מכאן ואילך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמעי". דברי ר' שמעון קשים להבין. כיצד כתב משה 'וימת שם משה' והוא עדיין בחיים, וכי רק לומר שקר אסור ולכתוב מותר?

והרי הסברתו של הגאון: לכאורה, דברי הגמרא תמוהים. מדוע מקשה הגמרא "על חי פסוקים אחרונים שבתורה היא נכתבו אם משה היה עדיין חי, הלא כל התורה כולה היתה נכתבת אלפיים שנה קודם בריאת העולם, ואם כן לא היו עדיין השמים והארץ וכל אשר בה, ודור המבול ודור הפלגה ויציאת מצרים ודומיהן, ואיך נכתבו בתורה קודם שהיו בעולם? — אמנם זה ידוע כי כל התורה שמוותו של הקדוש ברוך הוא, והיינו על ידי צירופים של איתיות ותיבות, ולפני בריאת העולם היתה התורה אמן אצל הקדוש

ברוך הוא על פי צירופים וסודות נעלמים, ולא היתה נקראת כמו עתה רק על פי שמותיו של הקדוש ברוך הוא. ואחר שברא הקדוש ברוך הוא את העולם ונתן את התורה לישראל וסיבבן במצוות הצריכין לעשות בגבולי מקום וזמן, כתב את התורה באר היטב איך לעשות כל המצוות וחלק כל התורה לתיבות ואותיות לגלות ולפרש את כל דברי התורה הזאת. וסודות התורה על פי צירופים ניתנו ליודעי חן, מה שאין מודיעין אלא לחכם ומבין מדעתו... כוונת ר' שמעון... 'עד כאן הקדוש ברוך הוא אומר ומשה אומר וכותב, רוצה לומר, שאמר משה כל תיבה ותיבה כאשר היא כתובה בידנו בגילוי המצוות, אבל מכאן ואילך לא היה יכול לכתוב בגילוי 'וימת שם משה' דמיתו כשיקרא... לכך הוא אומר שהיה כותב בדמיון... מלשון 'מלאתך ודמעך' ולשון מדומע וערבוב אותיות, שהיה כותב מכאן ואילך על פי צירופי תיבות והם שמותיו של הקדוש ברוך הוא ולא היה נקרא כלל 'וימת שם משה' רק תיבות אחרות על פי סודות התורה".

הארכתי קצת בעניין זה משום שהוא אופייני לאופן החידושים, שלפיהם לא פשוטם של המקראות עיקר, אלא צפונותיהם המסתתרות בצירופים שונים, ולפיהם אפשר להפוך יום ללילה. והגאון שהאמין ש"סודות התורה ניתנו ליודעי חן... לחכם ומבין מדעתו", והודיע בדבקות, כשהחלונות היו סגורים, שבביאורו על שיר השירים "זכה להשגת אור כל התורה", ודאי האמין שנתגלו לו סודות התורה כ"ליודע חן, חכם ומבין מדעתו". אמונתו זו נקבעה, כנראה, בלבו על ידי גילויים, כאילו שמע ביאורים אלה מפי אליהו, כמו שמסר תלמידו. וכשם שמצא פירוש אחד על הפסוק "בני אמי", שלפיו בני אמי הם הגויים, כך יש למצוא עוד קמ"ט פירושים שלפיהם "בני אמי" הם לאו דוקא הגויים, כי מאחר שכל אות ואות מקורה בצירופי שמות של הקדוש ברוך הוא הרי אין לדבר שיעור.

ה. "אדרת אליהו"

בפרק הקודם הבאתי ביאורו של הגאון על פסוק אחד ב"שיר השירים". אבל כדי לקבל תמונה ברורה מביאוריו שמיעוטם על דרך הפשט, ורובם על דרך הסוד, משום שלאותיות יש משמעות כפולה — נגלה ונסתר — יש צורך להביא דוגמאות מספריו שנדפסו. בדוגמאות הבאות ככתבן וכלשונן יקבל הקורא מושג-מה על דרכו בביאוריו ומה היתה השקפת-העולם שלו.

אחד הספרים הראשונים שנדפס אחרי מותו הוא "אדרת אליהו" על התורה. והנה מדבריו בפרשת "בראשית":

"השמים' — קדמונינו, מפרשי הדת, הבינו שהיא מלה מורכבת מאש ומים. ומה יעשו במלת שמי השמים? וכן בלשון רז"ל שמי קורה? — אפס מלת שמים נגזר משם, המורה על דבר המקבילו מרחוק לעומתו... ושמים הוא לשון גבוה, כמו ערים בצורות וגדולות בשמים... ומה שהונח שמים לשון רבים, כן הוא מדרך לשון הקודש לקרוא על חלק אחד מחלקי המתאימות, בלשון רבים, כמו רכב וריחים... דבריו אלה הם בדרך הפשט, ובניגוד לפירושי קדמונינו. ואחרי כן: "ואת הארץ' — יש בו... שבעה אותיות, כנגד שבעה ארצות, ושבעה מדורין גיהנום". כאן כבר עבר לספירת האותיות ולרמזים שאין להם כל שייכות לפשט הכתוב.

"בראשית' — אותיות "ירא" "בשת", כי ב' מיני יראה הן, יראת הרוממות ויראת העונש, והן נקראין יראת שמים ויראת הארץ... ובשכיל ב' יראות הנ"ל ברא אלהים... דגש של ב' [במלה בראשית] מורה שתחילה עלה במחשבה לברוא את העולם במדת הדין, ונתבסס בעת מתן תורה בא' של 'אנכי', שהיא מן הרפויין...".

ודאי, ביאור זה ש"בראשית" היא "ירא בשת", גם הגר"א לא ראהו כפשוטו של מקרא. ואנחנו הרי ראינו שבביאורו למלה "שמים" הקפיד לפרש כפשוטו. אלא שהגאון לשיטתו, שהתורה עיקרה צירופי אותיות משמו של הקב"ה שלא תמיד ולא כל אדם יודע לכוונם. וממילא אין להתפלא על הסטייה מן הפשט ורוח הלשון בביאור המלה "בראשית".

"זיהי מבדיל בין מים למים' — הרקיע... נעשה מאש שעליו וממים שתחתיו, והפילוסופים לא ידעו מאלה מים העליונים שהוא למעלה משכלם."

"ויצמח כל עץ נחמד' — ההבדל בין מלת טוב לנחמד הוא, כי טוב נאמר בהסכמה על תענוג הגופני, וחמדה נאמר על עונג הרוחני... וחמדה הוא ששה ידות וטוב הוא חלק אחד... לכן מלת נחמד עולה במספר ששה פעמים מלת טוב". ודאי ידע הגאון כי יש "לא תחמוד בית רעך", "לא תחמוד אשת רעך", שאין הכוונה לעונג רוחני, וידע שלפי דיקדוק הלשון "נחמד" ו"תחמוד" הם משורש אחד, אבל הוא לשיטתו פירש על פי סוד, לפי האותיות, וב"נחמד" יש אותיות אחרות מאשר ב"תחמוד".

"פישון' — כמו פשו ורבו... גיחון ששם הולך על גחון... והשלישי חדקל, חד וקל... כמו הרוח שהוא חד וקל".

"עזר כנגדו' — ביאור שהיו דו פרצופים, והיתה חיה מאחוריו ולא היתה לו לתועלת לסייעו איתו, לכן אמר אעשה לו שיהיה כנגדו לפניו, שיפרד איתה ממנו וישמש לפניו".

"ואחות תוכל קין נעמה' — היא היתה ידועה בימי משה רבנו וישראל וכן כתב 'אחות לוטן תמנע', שהיתה מפורסמת. ודע שכל אלה נמחו ונעשו שדים, והמה ידועים ואין רצוני להאריך, ולכן נכתבים כאן".

והנה פרשת וירא: "ויקח נא מעט מים' כו' ורחצו רגליכם' כו' ואקחה פת לחם וסעדו לבכם' — רמו על הקרבנות. ונראה לי, מים הנאמר כאן הוא גיסוד המים, לחם אלה המנחות. ואמר פת לחם, שאף הבשר נקרא לחם, לחם אשה... וכן פתות אותה פתים... והשענו תחת העץ'—הוא עץ החיים למחויקים, ועליהם סומכין ג' אבות... וימהר אברהם האהלה' — בית המדרש. 'אל שרה' — אל הגוף... 'מהרי שלש סאים' — זהו המנחות... 'לושי ועשי עוגות' — שכל המנחות באות מצה. 'שוב אשוב אליך כעת חיה' — לעת התחיה, והנה בן לשרה אשתך' — זו הנשמה שחזרת לה... 'ושרה שומעת פתח האהל' — שכל ראש חדש ושבט נפש הגוף מתיחד עם הנשמה, כמו שאמר הכתוב סוף ישעיה מדי חדש בחדשו כו', יבא כל בשר, שהוא הגוף, להשתחוות לפניו, והשתחוויה הוא על פתח האהל, ושם הוא משכן הגוף פתח עינים וידוע למשכיל..."

והנה פרשת משפטים: "אל המזוזה' — פשטא דקרא המזוזה כשרה, אבל הלכה עוקרת את המקרא, וכן ברובה של פרשה זו, וכן בכמה פרשיות שבתורה והן מגדולת תורתנו שבעל פה, שהיא הלכה למשה מסיני, והיא מתהפכת כחומר חותם... וכמו שאמרו (מכות כ"ב ע"א) כמה

טיפשאי אינשי, דקיימי מקמי ספר תורה כו' ואתו רבנן כו' וכן בפיגול ורוב התורה, על כן צריך שידע פשוטו של תורה, שידע החותם". הדברים קצת סתומים, אבל יש לפרשם לכמה אופנים, ביחוד המלים ש"היא מתהפכת כחומר חותם". הנה באותה פרשה יש ביאורים בדרך הפשט: "בבגדו" — שבגד בה כמו (מלאכי ב' י') 'מדוע נבגוד', והבגידה שלא לקחה לפילגש". וכך בפרשת "בחוקותי": "וישבתם לבטח בארצכם" — בארצכם אתם יושבים לבטח, ואי אתם יושבים לבטח חוצה לו. 'וגעלה נפשי אתכם' — זו הגולה, ויש אומיים זו סלוק שכינה".

על פרשת בלק יש שש מהדורות בכתב-יד של הגאון, ובכל מהדורה שינויים, והכל לפי "הזוהר". לפיו החמור הוא מקור הטומאה, אבל בחמור זכר יש אור דק, "ולכך כתיב באברהם 'ויחבוש את חמורו'... וכן במשיח כתיב 'עני ורוכב על חמור'... אבל בבלעם כתוב 'ויחבוש את אתונו'". בלק פנה אל בלעם: "ארה לי את העם הזה כי עצום הוא", מפני שבשלוש המלים האחרונות יש בגימטריא רמ"ה כי עצום הוא ברמ"ח מצוות עשה. וכן יש בביאוריו על פרשת בלק דברים סתומים אלו: "סוד אלדד ומידד שני שדים הנשאר בהם הוא הרוח". גם זאת: "זוה שאמרו רז"ל שחשדהו למשה מאשת איש, פירוש שחשדהו, שגם נבואתו היא על ידי מלאכים הנקראים אישים, וכשאר הנביאים, וחטאו בזה, וכמו שאמר להם הקדוש ברוך הוא לא כן עבדי משה כו' פה אל פה אדבר בו", וכן "כל ג' חילוקים האלו שבין נביאי ישראל לנביאי אומות העולם רמזה לו האתון בג' תיבות אלו [ההסכן הסכנתי לעשות]". בשאר הפרשיות שבתורה רבים הפירושים על ידי צירופי גימטריאות, אך פחות מאשר בפרשת בלק, שבה כמעט כל הפירוש בכל המהדורות הוא לפי הזוהר ולפי זוהר חדש.

ולבסוף אביא עוד קטע אחד מתוך "אדרת אליהו" לפרשת ו"זאת הברכה": "אמרו רז"ל²² מזכירין גבורת גשמים בתחיית המתים. ואמרו מתוך שהיא שקולה בתחיית המתים לפיכך קבעוה בתחיית המתים. והעניין, כי הגשמים אינן על פי הטבע כלל, כי כל הדברים שבעולם אומרים הפילוסופים שהוא על פי הטבע, אף זריחת השמש ושקיעתה, אבל על הגשמים מודים שאינן על פי טבע כלל, כאשר אנו רואים שפעמים לא ירד כלל ופעמים ירד בכל יום ויום, ולכן נקרא גבורת גשמים, שבזה ניכר גבורת ה' יותר מכל הדברים. וזו שאמרו מתוך שהיא שקולה וכו' כי גם בתחית המתים מודים

כולם שהוא אינו על פי טבע, שעל פי טבע לא יתכן שיהא האדם הנרקב
מזמן רב לחזור ולחיות".
הנה כי כן יש לציין שלפי ידיעתו של הגאון בחכמת הטבע — ירידת
הגשמים היא בדרך נס, ולא בדרך הטבע.

ג. "שנות אליהו" ו"אליהו רבא"

מתוך כל הקטעים שהבאתי מפירושו על התורה, יש לעמוד בייחוד על הגימטריה בפרשת בלק "כי עצום הוא", היינו שבלק מלך מואב התיירא מפני כוחם של היהודים שיש להם רמ"ח מצוות עשה. אי אפשר להעלות על הדעת כי הגאון חשב באמת, שבלק התיירא מרמ"ח המצוות, ובגלל זה קרא לבלעם. אמנם דברים מוזרים יותר אנו מוצאים בפילפולים של בעלי ה"חילוקים". לפיהם של אלה אפילו אחשוורוש והמן פילפלו בדבר הלכה. אבל הגאון הרי קרא תגר על החילוקים ופילפולים של הבל, ולא מסר אלא דברים שהאמין בהם ובאמיתותם. לפיכך יש לבאר את כל החזיון המוזר הזה, רק מפני שהאמין כי התורה נכתבה אותיות אותיות לפני בריאת העולם, ובאותיות, שהן שמותיו של הקדוש ברוך הוא, יש סודות רבים, שאין להם קשר לנגלה, והם כולם סודות אמת, והרשות לחכם ומבין מדעתו, למצוא אותם באותיות. ודאי האמין בדברי המקובלים, שגם המהרש"ל האמין בהם,²³ ולפיהם באר את המאמר אף שזה אוסר וזה מתיר כולם דברי אלהים חיים "לפי שכל הנשמות היו בהר סיני וקבלו דרך מ"ט צינורות... הן הדעות המתחלקות בצינור, כל אחד ראה דרך צינור שלו". יוצא איפוא שהיו צינורות לאין שיעור, ופירושים לאין שיעור. ובאמת אפשר לפי המקובלים לחבר ק"ן פירושים על שיר השירים וכולם דברי אלהים חיים. והוא הדין בענייננו, בצירופי הגימטריאות בדברי בלק, אין הכוונה באמת שרמ"ח המצוות של היהודים היו מקור יראתו של בלק, אלא שבאותיות הנגלות יש גם סודות שנכתבו עוד לפני בריאת העולם, והעיקר הוא רמ"ח מצוות. באופן כזה אין כלל שאלת פשוטו של מקרא, ואין מכחישים את הפשט, אלא מוצאים פשט נוסף באותיות כשהן לעצמן, ואין קץ וגבול לחידושים, ואין לתמוה כלל, שאת פירושו לפרשת בלק כתב הגאון בשש מהדורות.

הגאון היה מלמד את תלמידיו בדרך הפשט, ובדרך הסוד, על פי פילפול מיוחד, מסובך לא פחות מן החילוקים. עיקר שיטתו ספירת האותיות וחישובי גימטריאות. ויסוד היסודות של שיטה זו הוא הזוהר, תיקוני הזוהר, ו"רעיא מהימנא". בפירושו למקרא, יש שהוא מציין מקור הדברים בזוהר, ויש שדבריו הם ברוח הזוהר. פירושו לנביאים הם קצרים ורובם על דרך הפשט.

בייחוד פירושו ליהושע, שופטים וכו'. ורק במקומות בודדים הוא מבאר לפי הזוהר.

פירושו לכתובים, רובם הם לפי סוד, בגימטריאות ובצירופים שונים. לדוגמא אביא דברי ב"דבר אליהו" על איוב "איש היה בארץ, כל מקום שנאמר איש הוא גדול בדורו, כמו שבא בדברי חז"ל איש ירושלים... והוא מלשון הכתוב (משלי י"ח) אליכם אישים אקרא... כי לולא כן מה השמיעו שהוא איש, וכי לשלול ממנו שאינו אשה... וינלדו לו שבעה בנים ושלש בנות. שבעה בנים נגד ז' ימי השבוע ונגד שבעה כוכבים... ושלש בנות נגד שלש סעודות בשבת, כי כל השלמות הם נכללים במספר ז' וג', שהם עולים עשרה. וכמו שהנקבה אין לה מגרמה כלום, כן שבת אין לה מגרמה כלום, רק מה שמכינים בששת ימי המעשה עליה... ומה שאין לשבת מגרמה כלום, לפי שמולו שבתאי. אבל ודאי יש לו מעלה אחרת השולטת עליו". זה פירושו לפסוקים אלה שהם קלים להבנה, ואת הפסוקים באיוב הקשים יותר, אין הוא מוצא לנכון לבאר באופן פשוט וקל.

דומני, שהדוגמאות שהבאתי מפירושו על התנ"ך מספיקות כדי לקבל מושג על דרך לימודו את הכתובים. ועכשיו נעמוד גם על ביאוריו למשנה, כלומר, על הסודות והרמזים בביאוריו על המשנה, כי דעת הגאון היא, שגם במשנה יש פשט וסוד. משעבר הגר"א את גיל הארבעים לא כתב בעצמו חידושו על המשנה והתלמוד, דבריו נתפרסמו על ידי בניו ותלמידיו שרשמו את דבריו. מפירושו נדפסו "שנות אליהו" על זרעים, "אליהו רבא" על טהרות, ביאור על מסכת אבות ועוד ועוד. מלבד ספריו אלה נדפסו גם ליקוטים מביאוריו עם פירושים בכתב-ידו של בנו ר' אברהם. החידושים שב"שנות אליהו" העלה על הכתב חתנו ר' משה מפינסק, ספר זה הוא רובו על דרך הפשט, ומיעוטו על דרך הפילפול, אבל לא מיסוד החילוקים והפילפולים העקומים, אלא בדרך הלימוד שהיה הולך ונמשך מימי בעלי התוספות, המהרש"ל, מהר"ם לובלין ועוד. סימני "גאונות" אינם נראים בפירושים אלו. בביאורו למשנה "מאימתי קורין את שמע בערבין משעה שכהנים נכנסים לאכול בתרומתן", הוא מסביר, למה מתחיל סדר זרעים בברכות, ואומר: "מפני שסדר זרעים הוא בצדיק, כמו שנאמר 'פרי עץ אשר זרעו בו על הארץ' ונאמר 'ברכות לראש צדיק', ונאמר 'זרעו לכם לצדקה', לכן מתחיל בברכות". אחרי כן הוא מבאר מפני מה "קורין בלשון רבים ולא קורא, כמו שקתני בברכות בשחר מברך בלשון יחיד? והוא מפני שנברכות אחד מברך ומוציא את כולן, אבל קריאת שמע אינו יכול להוציא אלא כל אחד

צריך לקרוא בפני עצמו לכן קתני קורין". במשנה נאמר "משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן — והיינו צאת הכוכבים, והא דלא קתני צאת הכוכבים? משום דלא מצינו שיעור צאת הכוכבים בתורה כלל. רק אצל תרומה כתיב ובא השמש וטהר, שהוא זמן צאת הכוכבים ולכן תלה בזמן תרומה". ואחרי כן יש פילפולים שונים בדברי התוספות, ולבסוף הוא בא לידי מסקנה שיש טעות סופר בתוספות, ובמקום ה' מילין צריך להיות ד' מילין. זוהי דרכו בפירושו זה. יש ביאורים פשוטים, ודברי פילפול. קצת חידוש יש בפירושו למשנה שהוא מביא את דברי הירושלמי וסומך עליו. לדוגמה על המשנה שמברכין "על הגשמים ועל בשורות טובות", הוא אומר: "בירושלמי מפרש למה נקט בשורות אצל גשמים? [על שם] — מים קרים על נפש עיפה שמועה טובה מארץ מרחק". והוא מוסיף: "מה שאמר אצל טובות בשורות ואצל רעות שמועות, מפני שמועה טובה מצוה לבשרו; לכך אמר בשורות, אבל רעות בודאי לא יאמר לו איש, כי מוציא דיבה הוא כסיל, אלא ישמע, אבל אין מי שיבשר לו, לכך אמר שמועות".

דוגמאות כאלה רבות הן, אבל, כאמור, אין בהן משום חידוש, ורק בסוף משנה ברכות יש דבר המזכיר את פירושי הגאון על התורה, שם מביאה המשנה את הפסוק בתהילים "עת לעשות לה' הפרו תורתך". הגאון מרחיב כאן את הדיבור ומזכיר כי בקהלת יש כ"ח פעמים "עת", עת ללדת ועת למות וכו', ובכולן יש למד כמו ללדת, לטעת וכו' ורק חמש פעמים בקהלת בלי למד, כמו עת ספור, עת רקוד, עת כנוס אבנים, עת מלחמה ועת שלום. ואחרי הקדמה ארוכה, הוא בא לידי פתרון השאלה, מפני מה חסרה האות ל' בחמישת המקומות. הוא קובע כי מ"עת ללדת" עד "עת שלום" שבקהלת יש ז' פסוקים, ובכל פסוק ד' בתים, היינו שתיים שהן ד', היינו שיש ז' כוכבי לכת, וכנגד זה הוא ז' פסוקים והשבעה כוכבים כו' משמשים כל ימי השבוע, ובכל יום יש יום ולילה. והיום נחלק לשני חלקים, היינו חצות היום, והלילה ג"כ נחלק לשני חלקים, היינו חצות לילה, וכנגד זה בכל פסוק הוא ד' בתים, ויש ד' דברים, היינו, דומם, צומח, חי, מדבר... והעניין הוא 'עת לבכות' הוא כנגד דומם... 'עת ספור' הוא מי שמת לו מת או נקרא הספד שמודיע צערו לרבים... לכך לא כתיב למ"ד בספור ורקוד שאות למ"ד הוא לימוד ואיתא במתני' מי שמתו מוטל לפניו פטור מקריאת שמע ומן התפילין... עת להשליך אבנים ועת כנוס אבנים, כנגד דומם. עת לחבוק כו', הוא כנגד מדבר ואיתא שהתורה לא נמצאת לא בתרגומים... ולא במי שנוסעים מעבר לים אחר אבנים טובות לכך לא כתב למ"ד אצל כנוס אבנים. עת מלחמה לא נאמר בהן למ"ד שבעת מלחמה אינו צריך ללמוד.

עת שלום לא נאמר בהן למ"ד, שאמר מנין שיהא שואלים בשם כו', עת לעשות לה' הפרו' תורתך, משום שלום מותר להפר את התורה, היינו שיהא שואל בשם, לכך לא כתיב למ"ד".

"פילפול" זה מזכיר לנו את ה"חילוקים", הידועים שהתריעו עליהם הגאונים עוד מימי הרמ"א, השל"ה וכו', "חילוקים" שגם הוא עצמו התנגד להם. אבל אחרי שתלמידו, חתנו של הגאון, מוסיף דברים ששמע מפי רבו כי כל אכילה ושתייה שבספר קוהלת אינם אלא דברי תורה", יש להבין במקצת מה ראה להבדיל בין "חילוק" זה לבין שאר החילוקים. הגאון האמין שבכל אית ואית יש כוונה מיוחדת, ולא רק בחמשת חומשי תורה, אלא גם בתנ"ך כולו. והנה מה שמביא חתן הגאון, בסוף מסכת ברכות, בשם חותנו, כי מה שנאמר בקוהלת "כי לאדם שטוב לפניו נתן חכמה ודעת ושמחה" הכוונה: לאדם שיש לו מדרגות טוב הן בלימוד הן באכילה. לפי הפירוש הזה הוא מבאר גם מה שנאמר בקוהלת "אין כל חדש תחת השמש", שהכוונה במלה חדש לראשי התיבות: חד"ש — חכמה, דעת, שמחה, "אבל תורה לעילא מן השמש".

ואחרי כל אלה עדיין לא נפתרה התמיהה כיצד יכול היה הגאון להאמין כי שלמה ב"קוהלת", כבר ידע מה שיאמרו חז"ל, על אבל וחתן שהם פטורים מקריאת שמע, וכי התורה אינה נמצאת באלה הנוסעים לעבר הים אחרי אבנים טובות.

ביאור המשנה שבסוף ברכות שנמסר על ידי חתנו ב"שנות אליהו", הוא היחידי בכל הספר, לפי השיטה המיוחדת של הגאון. יש לשער שהיו ביאורים כאלה למשנות רבות, אלא שלא נמסרו על ידי תלמידיו. וראייה לדבר, שהרי גם למשנה ראשונה שב"ברכות" יש עוד ביאור אחר של הגאון, והוא לא על דרך הפשט. הביאור בדרך הסוד נתפרסם ונתבאר על ידי בנו של הגאון, זהו: "מאימתי קורין את שמע בערבין משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן". כותב הגאון: "מאי תרומה? תרי מ"א ה, שהיחוד של שמע נגד שער החמשים עם מ"ט אותיות של שמע ישראל וכו' עם 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', ותרומה של יום נאכלת למלאכים, ושל לילה לנשמות שהוא הכוהן, כנודע". על זה כותב בן הגאון, ר' אברהם: "זהו פי' שבא לפרש מלת בתרומתן וסמיכת קריאת שמע לתרומה, נו"ן בסופו ביאורו תרומת נו"ן. ומפני שאנו מייחדים שמע ב' פעמים ביום לכן הוא תרי ממאה, מפני שיש מ"ט אותיות, בפסוק שמע כ"ה אותיות ובמאמר ברוך שם

כבוד מלכותו לעולם ועד כ"ד אותיות הרי מ"ט אותיות וב' פעמים ביום הם צ"ח ועם הייחוד שהוא תרומה, תרי ממאה, הם מאה. וזה שאמר שהיחוד של שמע נגד שער החמשים עם מ"ט אותיות של שמע ובשכמל"ו, כי הייחוד הוא מסירת נפשותינו אליו, היא התרומה לאל עליון". אנו רואים איפוא שהיו שני פירושים למשנה הראשונה, אחד בדרך הפשט שמסר חתנו, והשני בדרך הסוד שמסר בנו.

מעין זה אנו מוצאים בספר "אליהו רבא", פירוש הגאון על סדר טהרות. הביאור הקצר למשניות הוא בדרך הפשט. בפירוש המלים הוא סומך הרבה על ה"ערוך", אבל יש שהוא נותן ביאורי מלים משלו. את המלה "קסייה" הוא מבאר וזהו כיסוי הפנים, כעין מטפחת תולה על הפנים "וקוף בכף מתחלף"²⁵, ויש שהוא מבאר מלה בלשון ציור, כמו "הצדדין"²⁶: "שארכה יתר על רחבה, וכשנעשית בתוכה עיגול יהיו שני צדדיה רחבים ושני צדדיה קצרים". הציור נעשה, כמובן, על ידו, כי שום איש לא העז להוסיף. יש גם ביאורים פשוטים מאד, כמו ביאורו על "שורש צנון גדול": "שורש גדול של צנון"²⁷. בביאורינו יש גם קצת מידיעת העולם כמו במשנה נגעים²⁸: "בגרמוני": "זה איש מבני גומר, כדאמרינן ביומא גומר זה גרממיא, וגרסינן "גרמניא", וכן הוא בילקוט, והוא שבני נח דרים בג' רוחות העולם, שם במזרח, יפת בצפון, חם בדרום, ומפני שהחמה בדרום נמוכה היא מאד בני אדם הדרים שם שחורים, מחמת השמש, ובני יפת הם דרים בצפון, ורחוקים הם מהשמש הלכך הם לבנים, וגומר דר בסוף צפון, הלכך הם לבנים ביותר". אמנם גרמניא אינה בסוף צפון, אבל כפי הנראה חשב לגרמנים את השוודים והנורווגים, שהם מאותו הגזע.

אולם בכל זאת יש גם בספר זה מקום אחד שבו הוא מבאר בדרך סוד. בסיומה של מסכת כלים נאמר: "אמר רבי יוסי אשריך כלים שנכנסת בטומאה ויצאת בטהרה". המובן הפשוט הוא: המשנה הראשונה שבמסכת כלים פותחת ב"אבות הטומאה" והאחרונה מסתיימת "והאפרסם של זכוכית טהור"²⁹. אולם הגאון מצא מקום להתגדר בדרך הסוד: "שהעולם נחלק לשלושה, שמים ארץ, וימים, והארץ נקראה כל, שכוללת כל הבריות וכל הצמחין וכל הדוממים וכל שבארץ הם טמאים. וים כולל כל הטהרות, שכל שבים טהור, וכל הנטמא ממה שבארץ מיטהרין במים כגון אדם וכלי שטף. שמים הם תשעה רקיעים כנודע לכל היודע, ובכללן הן אחד-עשר, ט' רקיעים וארץ וים, וכנגדן א"ת, ב"ש, ג"ר, ד"ק, ה"ץ, ו"פ, ז"ע, ח"ס, ט"ן, י"ם,

כ"ל (סדר אלפא ביתא הנקרא בשם א"ת, ב"ש), תשעה כנגד תשעה רקיעים, י"ם כנגד י"ם, כ"ל כנגד הארץ שנקראת כ.ל. נמצא בא"ת ב"ש י"ם מתחילה ואחר כך כ"ל, שהוא כנגד הארץ. אבל כלים, אשריך כלים, שמתחילה כל, ואחרי כן ים, שבכלים יש תיבת כל ים, שנכנסת בטומאה בתיבת כל, שהיא כנגד הארץ, וכל שבארץ טמאים ויצאת בטהרה, בתיבת ים שכל שבים טהור ושבארץ נטהרין בי"ם.

ובכן פירוש למשנה לפי שיטת א"ת ב"ש! ודאי אם באנו לפרש את כל המשנה בדרך זו, אין לדבר סוף, אבל כנראה לא הכל העלו תלמידיו על הכתב, כדברי ר' ישראל משקלוב שהבאתי לעיל, מפני שלא היה מי שיכתוב. ואין ספק שמה שנדפס הוא רק כטיפה מן הים, שהרי הוא למד ולימד כל ימיו, ומשנת הארבעים לימי חייו עד יום הסתלקותו, כשלושים ושבע שנים, לא כתב בעצמו.

יש לציין כי בביאורו על מסכת אבות²⁹ דייק לפרש רק את פשוטם של הדברים, וביאורו מעניין מאד כי הוא מראה על דברי המוסר בפרקי אבות סמך מקביל במקרא. על דברי הלל באבות: "הוה מתלמידיו של אהרן אוהב שלום", הוא מביא את הפסוק המקביל לו במלאכי "בריתי היתה אתו החיים והשלום", והמקביל לו בתהילים: "בקש שלום ורדפהו". על מאמרו של רבי: "איזהו דרך שיבור לו האדם, כל שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם", הוא מביא כמקביל את הפסוק במשלי ג' "ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם", וכך בכל המקומות. ביאורו לפרקי אבות היו רשומים בשולי הדפים שבספר בו למד, וכן בכל ציוניו לש"ס שהיו רשומים בשולי המסכתות שלמד אין אריכות יתירה ואין פירושים בדרך הסוד.

ז. יחס הגאון לפילוסופיה

כשנתפרסמו הגהות הגאון לשולחן ערוך ונמצאו בהם דבריו בגנות הפילוסופיה, נתעורר פולמוס. אם דברים אלה הגאון אמרם או אולי קנאים הכניסום כדי להתלות באילן גדול, במלחמתם במשכילים. והריני להביא את הדברים: ב"בית יוסף" יש הלכה מפורשת: ³⁰ "מי שנשכו עקרב מותר ללחוש עליו, ואפילו בשבת, ואף על פי שאין הדבר מועיל כלום, הואיל ומסוכן הוא התירו כדי שלא תיטרף דעתו עליו". ועל זה רשם הגר"א בהגהות: "הרמב"ם (כלומר, דעת הרמב"ם היא שאין הלחש מועיל כלום) וכ"כ בפירושו המשנה לפרק ד' דמסכת עבודה זרה, אבל כל הבאים אחריו חלקו עליו, שהרי הרבה לחשים נאמרו בגמרא, והוא (הרמב"ם) נמשך אחרי הפילוסופיה הארורה, ולכן כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר, אבל כבר הכו אותו על דקדו, שהרי מצינו הרבה מעשיות בגמרא על פי שמות וכשפים וכו' ובירושלמי שם עובדא וכו' דאיברו עגלא תילתא (יצרו עגל משולש), ואמרו למה נקרא שמן כשפים, והתורה העידה ויהיו תנינים, ועיין זוהר שם, וכן קמיעין בהרבה מקומות ולחשים רבו מלספר, והפילוסופיה הטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשטם, וחו' איני מאמין בהם ולא מהם ולא מהמונם, אלא כל הדברים הם כפשטן, אלא שיש בהם פנימיות, לא פנימיות של בעלי הפילוסופיה שהם חיצוניות, אלא של בעלי האמת". הגהה זו גרמה צער למשכילים הראשונים. ועוד דברים כעין אלה יש בהגהותיו על דברי הרמ"א ביורה דעה: ³¹ "ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחר שמלא כריסו בשר ויין", ובהגהות הגר"א שם: "הוא מדברי הרמב"ם ומפרש שזהו ד' שנכנסו לפרדס, ולכן נענשו שהיו כולם רכים בשנים חוץ מרבי עקיבא ואחר וכו' אבל לא ראו הפרדס לא הוא ולא הרמב"ם". ר' צבי הירש קאצנלנבויגן, שחי בוויילנא לפני מאה שנה, בערך, היה נוטה להשכלה, ועם זה היה ממעריצי הגאון, הודיע בשם רבי מנשה מאיליה, שהכיר את הגאון בחייו, כי אלה "אינם דברי הגר"א, ומעולם לא יצאו מעטו ומפיו הקדוש דברים כאלה, ואיש אחד הציג כל זה בביאור הגר"א בשעת הדפסה, והוא — רבי מנשה מאיליה — היה מכיר את האיש ואת שיחו".

הדברים שהודיע קאצנלנבוין בשם אדם בר־סמך עשו רושם. ורבים נטו להאמין, כי יד קנאי באמצע, ולפיכך פנה כותב תולדות הגאון, בעל ספר "עליות אליהו", לר' שמואל לוריא, שבידו היו רבים מכתבי יד של הגאון וביניהם ספרי ה"שולחן ערוך" עם הגהות הגר"א בכתב ידו, להיזכר אם דברים אלה שנדפסו נמצאים בכתב־היד, והלה ענהו שהוא ראה בעיניו דברים אלה "בגוף כתב יד קדשו של הגר"א ז"ל"³². ובכל זאת כתבו רבים על הגאון, ותיארו אותו כמעורר להשכלה, והסתייעו בדברים שנאמרו בשמו של ר' מנשה מאיליה. כדאי איפוא לברר ולהעמיד את הדברים על אמיתותם, ולראות מה היה יחסו של הגאון לפילוסופיה, לידיעות הטבע, ולכל אותם הערכים שהיו קדושים בעיני המשכילים בראשית תנועת ההשכלה והם תלו אותם בו, בגאון.

אם נסכם את הדברים על דרך לימודו של הגר"א, כפי שהראיתי בפרקים הקודמים, נראה בפירושו שגדולה היתה התנגדותו של הגאון לפילוסופיה של הרמב"ם, פילוסופיה זו שאינה מאמינה במציאות השדים, הכישוף הקמיעות וכו'. בכל אלה האמין הגאון הואיל והאמינו בהם חכמי התלמוד ודובר עליהם בהרחבה גם בזהר ובספרי המקובלים. הגאון, שהאמין באפשרות של יצירת גולם, ודאי שחשב כי המסופר באגדה על יצירת עגלא תילתא — הוא מעשה שהיה בפועל ממש. ומלבד כל מה שהבאתי לעיל נאמנים עלינו דברי תלמידו של הגאון, ר' ישראל משקלוב, על יחס רבו לפילוסופיה: ר' ישראל משקלוב מספר, בשם רבו, כי אמנם למד פילוסופיה אך לא הוציא ממנה כי אם שני דברים, ואת השאר אמר שצריך להשליך החוצה³³. ונאמנים עלינו גם דברי מהרי"ל מרגליות, שעליו כבר בא הדיבור בספר זה. רב זה, שלזכותו יש לזקוף ראשית הפצת ידיעות הטבע בין יהודי מזרח אירופה, חי עוד בימי הגאון (לפי דברי הרב מקלנבורג היה בין מבקרי הגאון), ובספר "טל אורות" שחיבר מהרי"ל מרגליות לעת זקנתו, הביא קטע מדברי הגאון ככתבו וכלשונו, לפי דבריו³⁴: "התשוקה בבני אדם לחקור, למצוא חקר שדי, היא תכונה רעה וגבהת לב, נמשכת לזרעו של אדם הראשון מזמן אשר נפתה לאכילת עץ הדעת טוב ורע, שעניין זאת ההסתה היה יסודה ושרשה להעיו מצח לבוא אחר המלך בגורותיו על האדם, להרוס ולפלוס בהם נתיב לעצמו, וזה עצמו הוא תשוקת יצר לב האדם להעיו, לחקור בעניינים אלקיים בגובה לב, ובעבור זה הוציא הכתוב פיתוי היצר לאדם הראשון בלשון 'הנחש השיאני' שהוא כולל גם כן לשון התנשאות וגבהות הלב". ועל זה מוסיף בעל

"טל אורות": "ומדבריו למדתי שראוי לתמים שייזהר מעלות בהר הפילוסופיה ולנגוע בקצהו, אף בדברים שנראה בהם תועלת לשרת בקודש". ברור איפוא שהדברים בגנות הפילוסופיה ולומדיה הם דברי הגאון ממש ואין כאן כל מעשה זיוף.

אולם בשעה שהגר"א דיבר בהתרגזות על הפילוסופיה השנואה עליו, אהב וגם העריץ מאד את החכמות המוחשיות. ר' ברוך משקלוב מספר בהקדמתו לספר "אוקלידוס"³⁵: "בהיותי בק"ק ווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגאון הגדול מאור עיני הגולה, החסיד המפורסם כמהר"ר אליהו נר"ו בחדש טבת תקל"ח שמעתי מפי קדוש: כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה בצמדים יחד, וציווה לי להעתיק מה שאפשר ללשונו הקדושה מחכמות, וכו' וישוטטו רבים ותרבה הדעת בין עמנו ישראל, ותוסר וכו' לשון לאומים, אשר כשאון מים רבים ישאון לעומתנו: איפה חכמתכם? — על כן מלאני לבי לקדש שם שמים ולעשות רצון צדיק מורנו ולהעתיק כל מה שאפשר ללשונו הקדושה ואתחיל מספר אוקלידוס, מפני שעל ידותיו בנויות כל החכמות". הדברים נדפסו בחיי הגר"א ואין כל ספק באמיתותם. גם ר' ישראל משקלוב, תלמידו של הגאון, מוסר מה שאמר הגאון בשעת סיומו את פירושו ל"שיר השירים"³⁶: "החכמות נצרכים לתורתנו הקדושה וכוללים בה... והזכירם חכמת אלגברה ומשולשים והנדסה וחכמת מוסיקה ושיבחה הרבה. הוא היה אומר אז כי רוב טעמי התורה וסודות שירי הלויים, וסודות תיקוני "הזוהר" אי אפשר לידע בלעדה, ועל ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעימותיה ויכולים להחיות המתים בסודותיה הגנוזים בתורה... וביאר איכות כל החכמות ואמר שהשיגם לתכליתם, רק חכמת הרפואה ידע חכמת הנתוח והשייך אליה, אך מעשי הסמים ומלאכתן למעשה רצה ללמדה מרופאי הזמן, וגזר עליו אביו הצדיק שלא ילמדנה כדי שלא יבטל מתורתו, כשיצטרך ללכת להציל נפשות, כשידע לגמרה..."

ר' ישראל משקלוב לא שמע דברים אלו מפי הגאון ממש, אלא מסרם מפי עד-שמיעה. לא תמיד אפשר לסמוך על הידיעות הנמסרות איש מפי איש. בידיעה הנזכרת יש הרבה הפרזות. קשה להאמין שהגר"א התפאר שהשיג כל החכמות לתכליתן. אמנם, עלה על הרבנים בני דורו בידיעות כלליות, והכיר בחשיבות שיש ביאלגברה והנדסה, אבל ספרים בלשון הקודש

במקצועית אלה היו בזמנו רק מעטים, ומהם אפשר היה לו ללמוד רק ראשי פרקים, ובכל אופן לא חכמת הניתוח. ודאי יש קצת אמת בדברי ר' ישראל משקלוב, שגם חכמת הרפואה היתה בתחום ענייניו של הגאון ויש לשער שקיבל מה שקיבל בחכמה זו מפי הרופא ר' ברוך משקלוב, שחיבר ספר ברפואה בשם "דרך ישרה", ובכתב יד היה שמור עמו ספר על שמירת הבריאות ושמות המחלות בלשון עברי והעתקתם בלשון רומי³⁷. ר' ברוך היה, כידוע, ממקורבי הגאון ולפי רצונו תירגם את ספר "אוקלידוס". יש לשער, שהספר "איל משולש" על אלגברה, שנדפס מכתב-ידו של הגאון, הוא מרשימות שרשם לעצמו כשלמד מפי ר' ברוך משקלוב יסודות האלגברה. שני רופאים היו מקורבים לגאון: רבי יהודה ליב הורוויץ, אסיא דק"ק ווילנא, ור' ברוך משקלוב. לדברי הרופא הורוויץ, הפליא הגאון אליו את חסדיו. ואף על פי כן ודאי שלא היה רבו של הגאון בידיעות כלליות, מפני שהגאון לא היה אתו בדעה אחת. הורוויץ היה ממעריצי הרמב"ם, ואפילו של מנדלזון — כפי שידובר באחד הפרקים הבאים — אבל ר' ברוך משקלוב היה נאמן לגאון. לא עסק בפילוסופיה אלא בחכמות מוחשיות, לפי רוח הגאון, ומאחר שידע גם רומית היה בעל השכלה כללית, קיבל הגאון ממנו את ידיעותיו בהנדסה, רפואה וכו'.

אולם אף שהגאון הכיר בחשיבותה הגדולה של חכמת הטבע, האמין שבכוח הסוד, ובחכמת הנסתר, אפשר לשנות סדרי הטבע. אופייני הוא ביאור אחד בתלמוד ירושלמי, שמסר חתנו בשמו³⁸, שלפיו יצא כי סדרי הטבע יכולים להשתנות בקלות. לפי החלטת חכמי ישראל. לפי התלמוד, ילדה שנפגעו בתליה מאיזו סבה שהיא, אם היא פחותה מג' שנים ויום אחד, בתוליה חוזרים, ואם לא — אינם חוזרים. אולם אם בינתיים עיברו חכמים את השנה — בתוליה חוזרים. הקדוש ברוך הוא משנה הטבע. וגם הדברים שהבאתי לעיל בשם הגאון, שירידת גשמים היא דבר היוצא מגדר הטבע, מפני שאינה בזמנים קבועים, והיא דומה לתחית המתים... מעידים שהאמין יותר בשיטת המקובלים, מאשר בחכמת הטבע, אף שהעריץ אותה.

המשכילים העלו על נס, מה שהגאון החשיב מאד את חכמת הדיקדוק, וחיבר גם ספר שנקרא בשם "דיקדוק אליהו"³⁹, בייחוד מה שהזהיר את

מקורביו שכל אחד מהם ישתדל להיות "בקי בראשונה בכל כ"ד ספרים, עם הנקודות ערוכים בכל ושמורים, ועל דגלם דגל חכמת הדיקדוק, ולהיות בקי אחרי כן בששה סדרי המשנה עם כללות פירושיה, ועל צבאה דגל גרסאותיה הנכונות ואחרי כן דברי העיון בתלמוד, מבלי לעסוק הרבה בפלפול אשר סופו להנטל"⁴⁰. באמת דברים אלה כבר נשמעו, בסגנון אחר קצת, עוד הרבה קודם, וביחוד מבעל השל"ה, שספרו היה מקובל ונערץ מאד בפולין וליטא. המשכילים בגרמניה בימי "המאסף", מצאו חזק לדבריהם ולשיטתם בדברי בעל השל"ה, ואף-על-פי-כן היתה לדברי הגאון בליטא חשיבות יותר מאשר לדברי בעל השל"ה. בהשפעת דברי הגאון על חכמת הדיקדוק נתרבו לומדי דיקדוק, אבל לא מספרו "דיקדוק אליהו" למדו חכמה זו, כי ספרו לא נתפשט בעם, אלא מספר "המסלול", ו"תלמוד לשון עברי". ספרו של הגאון "דיקדוק אליהו" הוא בעיקרו קיצור מספרו של אליהו בחור, ורובו על הוראת הפעלים ובנייניהם, וכאמור לא נתפשט בעם.

הגר"א עסק בדברי ימי ישראל, בתאריכים, ובהגהותיו ל"סדר עולם" תיקן את הנוסחאות בתאריכים מפולמוס אספסיינוס עד פולמוס של טיטוס, וכן מפולמוס של טיטוס עד מלחמת בר-כוזיבא, כפי שנקרא ב"סדר עולם". הוא החשיב את הספר "יוסיפון", שייחסוהו ליוסף בן גוריון, וראה בו מקור להיסטוריה. גם רבי נתן בעל ה"ערוך" ואחר כך גם רש"י (בפירושו לדניאל יא) האמינו שהוא ספר קדמון. התאריכים ההיסטוריים לפי תיקוני הגאון אמנם אינם מדויקים ביותר, מכל מקום יש שהם עולים על אלה שבסדר-עולם. אולם ברור שלא הכיר את "מלחמות היהודים" ו"קדמוניות היהודים" ליוסף בן מתתיהו. דבר זה אנו רואים מהערתו ב"סדר עולם" ביחס לאלכסנדר מוקדון: "ובגולה כותבים שטרות למניין יוונים", כי אלכסנדר רצה להעמיד צלם בהיכל ונתפייס על מנת שיכתבו שטרות למנין יוונים"⁴¹. וזה בניגוד למסופר על אלכסנדר מוקדון ב"קדמוניות היהודים".

אין ספק שר' ברוך משקלוב, שידע רומית, הכיר את ספריו של בן-מתתיהו. ספרים אלה, בתרגומם הרומי, היו ידועים בכל ארצות אירופה (התרגום הרומי מן המקור היווני נעשה בידי רופינוס איש אקויליה), וחכמי ישראל בימי הביניים קראו אותו "יוסיפון לרומיים". משמע שמפי ר' ברוך, שלפי השערת הדריך את הגאון בחכמת החשבון וההנדסה, אפשר היה לו לגאון לקבל ידיעות ברורות בהיסטוריה לפי ספרים אלה, אלא שהגאון, אף על פי שהיה "משתוקק להעתקת היוסיפון להרומיים, שעל ידם נוכל לבוא אל מטרת

כוונתם של רבותינו ז"ל בדברם במקומות רבים בענייני ארץ קדשנו ובית מקדשנו⁴², מצא כנראה עניין יותר בתרגומם של ספרים העוסקים בחכמות מוחשיות וחזק קודם־כל את ידי ר' ברוך בהעתקת אוקלידוס ללשון הקודש.

אלה שציינו את כתבי היד שנשארו מן הגאון הזכירו גם ספר בכתב־יד על חכמת התכונה, ושיערו שכתב היד אבד. אבל אין דבר זה מתקבל על הדעת. כל כתבי היד של הגאון נשמרו שמירה מעולה, וכל מלה ומלה שהעלה על הנייר היתה בעיני מקורביו כדברי האורים. ואם עוד לפני מאה שנה לא היה ידוע כתב־יד זה בידי מי הוא, קרוב לודאי שאין זו אלא שמועה בלבד. וזה משום שמקובל היה בחוגי המקורבים אליו, כי היה גדול בכל החכמות, וחוסר ידיעה בחכמה יסודית זו היה נחשב פגם בשלימותו. והנה תלמידו המובהק של הגאון, ר' שלמה זלמן, למד חכמת התכונה מספר "נחמד ונעים" לר' דוד גאנו, ויש לשער כי עשה זאת בהסכמת רבו הגאון, שגם הוא עצמו שאב את ידיעותיו מן המקור הזה. אולם אין ספק שהגאון לא קיבל את כל מסקנותיו של בעל "נחמד ונעים", שהרי כבר אמרנו שהגאון האמין כי יש מים עליונים ברקיע, בניגוד לדעת כל הפילוסופים שהיו רבותיו של ר' דוד גאנו בתכונה, ומספריהם שנתחברו בלשונות נכר למד ר' דוד ואת דבריהם מסר וביאר בספרו "נחמד ונעים".

ח. הגר"א כפוסק מחמיר

הגאון מוויילנא שהיה המפורסם והמקובל ביותר בין כל גאוני דורו לא חיבר ספר שאלות ותשובות כשאר גדולי התורה בכל הארצות והדורות. ודאי שפנו אליו, אבל לא רצה להיות פוסק הלכה למעשה, לא בעניין עגונות שכל גאוני הדור דאגו לתקנתן, ולא בענייני איסור והיתר, ובעניינים משפטיים לא כל שכן. רק בהגותו לשולחן-ערוך הביע לעתים רחוקות מאד את חוות דעתו. הגהותיו אלה מצטיינות בעיקר בציוני מקור ההלכה. בעיניו לא היה ה"שולחן-ערוך" פוסק אחרון, ולפי דברי תלמידו ר' חיים מוולוז'ין⁴³: "עיקר הוראתו צריך להיות מעמקי ים התלמודים ולימוד הפוסקים והשולחן-ערוך הוא רק למזכרת להם, הדינים שנכללים במקורם בים התלמוד". הוא לא נשא פנים אפילו לראשונים, כאלפסי והרמב"ם, וממילא גם לא ל"שולחן-ערוך", כשהוברר לו כי לא כיוונו בהוראותיהם לפירוש האמיתי בתלמוד. הוא אמנם יצא לחלוק עליהם בעניין לא כל כך חשוב, אבל בכל זאת ניתן לנו לראות את אומץ לבו, שהעז לבטל את דעתם של כל הגדולים. דבריו נאמרו בשאלה אם מותר לערב בכמהין ופטריות⁴⁴. כל הפוסקים הראשונים לפי הבנתם בתלמוד, ולפי הנוסחה שלפנינו שחסרה בה המלה וכו', פסקו שאסור לערב בכמהין ופטריות מפני שאין גידולם מן הארץ, אולם אין זה מתקבל על הדעת, כי הרי כמהין ופטריות הן ככל המאכלים. משום כך היתה דעת הגר"א שבגמרא מסכת עירובין חסרה המלה "וכו'", והכוונה שכמהין ופטריות אין גידולן מן הארץ, היא ביחס למעשרות, שאינם נוהגים בכמהין ופטריות, מפני שאין גידולם מן הארץ. ודאי שהצדק עם הגאון, אף-על-פי-כן לא היו הפוסקים שקדמו הרבה להגר"א מקבלים על עצמם אחריות כזו, להגיד שכל הראשונים ואפילו האלפסי, הרמב"ם וכו' טעו בהבנת ההלכה. במידת מה הרשה לו גם המהרש"ל לחלוק על דברי קודמיו ולומר⁴⁵: "אם נזכה לבניין המקדש אקווה שזכיתי כהלכה, ואף שהרמב"ם היה גדול בתורה, ואף הסמ"ג הביא ראיה לדבריו, והראב"ד גם כן לא השיג עליו, לא אשא פנים לתורה", אבל לא בצורה החלטית כמו הגר"א שביטל דעותיהם של כל הפוסקים. אמנם, זהו המקום היחיד בכל הגהות הגר"א, על ד' חלקי שולחן ערוך, שהוא חולק על כל הראשונים, שטעו, לדעתו, ולא הרגישו

שחסרה מלה אחת בתלמוד. אבל המקרה היחידי הזה על הכלל כולו יצא ללמד. שמוטר לחלוק על דברי הראשונים, וה"שולחן ערוך" בכללם, כשיש ידים מוכיחות שטעו בהוראתם. לפיכך קשה להבין מפני מה לא יצא הגאון לחלוק על הראשונים בדברים רבים שהוראות ה"שולחן ערוך" אינן מתקבלות כלל על הדעת וחשיבותם בחיים רבה יותר מעירוב בכמהין ופטוריות? מדוע, למשל, לא יצא לחלוק על דברי "השולחן ערוך" בדין כף של חלב שנפל לתוך קדרה של בשר שהזכרתי לעיל? והרי יש כאן עניין של התורה חסה על ממון ישראל.

יתר על כן, הגאון לא רק שלא דאג להקל, אלא גם הוסיף והחמיר בדברים שאחרים מצאו להם היתר. הבאתי לעיל שהרמ"א, שדבריו נתקבלו בכל תפוצות ישראל, הורה להתיר בהמה שנמצאה סירכה בריאתה, אם הסרכה יורדת מן הריאה על ידי מיעוץ ומישמוש. והגר"א בהגהותיו להלכה זו הביע לא כרגיל את דעתו בדברים האלה: "יש מתירין למשמש בסרכות. לא מצאנוהו בשום מקום בתלמוד, ולא ידענו לו כל עיקר וכו' סוף דבר אל תשמעו להקל בדבר זה משום צד". אמנם, אין שום הוראה בתלמוד שמוטר למשמש בסרכות, אבל לפי דין התלמוד בסירכא, כסדרן היינו רבתי י הו (כלומר כך גידולן), ורק שלא כסדרן טריפה, ולפי רש"י, הרמב"ם, הראב"ד ועוד "שלא כסדרן". פירושו שהסרכא היא מאונא אחת לשלישית, אבל מאונא לאונא הסמוכה או לאומא "היינו רבתייהו". לפי הוראה זו לא צריכים להיתר של מיעוץ ומישמוש, שבאמת אין לו יסוד בתלמוד, כי סרכות כאלו מראשונה לשלישית, אינן מצויות, רק לעתים רחוקות מאד. והנה הגר"א בהגהותיו כשדובר על סרכות שלא כסדרן לא עמד על כך שדעת רש"י, והרמב"ם אינה כדעת בעל ה"שולחן ערוך" הצדק עם רש"י וכו'. הוא הרי ידע, שיש כלל אחד בתלמוד האומר "כל שאין כמוה חיה טריפה", כלומר, בהמה טריפה אינה יכולה לחיות י"ב חודש, וכלל אחר אומר "רוב בהמות כשרות", ואילו היה שואל כל שוחט ובודק, היה יודע כי הבהמות רובן יש להן סרכות, ואם אין בתלמוד יסוד למיעוץ ומישמוש, בעל כרחך אתה אומר כי "שלא כסדרן". פירושו כפי שהבינו רש"י והרמב"ם, שאם לא כן הרי היו רוב הבהמות טריפות, ולא היו יכולות לחיות י"ב חודש. ועוד: אילו היה שואל את הרופא ר' ברוך משקלוב, היה מאשר לו כי בהמות שיש בריאותיהן סרכות יכולות לחיות יותר מי"ב חדשים. והגאון הרי האמין בחכמת הטבע והרפואה, וצריך היה להעמיד את האמת על תלה, והיה מציל הרבה ממון ישראל שהלך לאיבוד. אולם הוא לא דאג להקל את העול מעל עניי ישראל, כגאון אחר בן דורו, שלפי דברי תלמידו ר' חיים מוולוז'ין⁴⁶ כיבדו הגר"א. כוונתי לבעל

"שאגת אריה", שהיה רב בוולוז'ין, והתיר שם ריאה הסרוכה לדופן במיצר החזה, בניגוד למנהג מימים קדומים, שהרמ"א ועוד קיבלוהו לדינא. אף על פי שלפי התלמוד הבהמה כשרה בלי פיקפוק. בוולוז'ין היו הרבנים פוסקים להיתר גם אחרי שעזב בעל ה"שאגת אריה" את העיר. הגר"א ודאי ידע על חידוש זה, שחבירו העמיד הדבר על הדין, והוא בהגותו לא העיר על זה כלום.

הגאון, שכוח המנהג לחומרא היה יפה בעיניו אפילו כשאין לו שום יסוד בתלמוד, ביטל את המנהג לקולא אם, לפי דעתו והבנתו, מצא שהמנהג פוגע ברין מדיני התלמוד. מחמיר גדול היה בעניין חדש (תבואה שנשרשה באדמה אחרי זמן הבאת העומר בימי הבית, כלומר כל תבואות הקיץ), דבר שהרמ"א הקיל בו, והציבור נהגו לשתות שיכר (בירה) שנעשה משעורים, שזריעתן באביב. אמנם היו רבנים שהתריעו על המתירים, אבל רק יחידים נשמעו להם, והמקילים רבו. בין המקילים היה אביו זקנו של הגר"א, רבי משה רבקש בעל "באר הגולה", שגם הוא נקרא בשעתו בשם הגאון "החסיד", והשאיר עזבון לצרכי צדקה, ומעזבון זה התפרנס עוד אבי הגר"א.⁴¹ והנה מה שכתב הגר"א בהגותו:⁴² "דברי 'באר הגולה' בכאן (שהתיר 'חדש') טעות גדול הוא ואין צריך להשיב עליהן, ומה שכתב בשם הב"ח, הב"ח בשיטתו דסבירא ליה אינו נוהג בשל גויים, וכבר הכו על קדקדו כל האחרונים. ושגגה יצאה מתחת ידו, וטובה היתה לבעל 'באר הגולה' השתיקה". הגאון הראה בזה שאין משוא פניו לפניו ואפילו אבי זקנו, שהיה ידוע בחסידותו, לא יצא זכאי מלפניו.

אולם כל החומרות לא חרים הן כאין וכאפס לעומת החומרות שהחמיר הגאון לעצמו, ואפילו בדברים שאין להם שום יסוד הגיוני. הוא אסר "גילוי [מים] אף שאין נחשים ועקרבים מצויים בינינו והוא ז"ל היה נזהר מאד מאד בדברים אלו". הוא חידש "הרבה דינים... ואף אותם אשר פג טעמם רוח הדין לא נמר", כי לפי דעתו "צריך ליהזר בכל דברי חז"ל אף שבטל הטעם שגלו, כי לא גילו רק טעם אחד והעלימו הרבה טעמים כמוסים ונעלמים".⁴³ גם החמיר באוכלין ומשקין שתחת המטה, ותלמידו רבי חיים מוולוז'ין העיד:⁴⁴ "כי הגאון החמיר באוכלין ומשקין שתחת המטה, אפילו כששהו שעה קלה". וכן סיפר אחד הקרובים של הגאון:⁴⁵ כי בהיותו במסיבה

אצלו בפורים, הביאו לו משלוח מנות ציטרין ותפוחים טובים, והצדיק רבי זלמן, שהיה אז שם נרדם על השולחן ונגע בידו בכלים, שבהם הציטרין והתפוחים, "וצוה אדמו"ר לחתוך אותם דק ולהשליכם לבית הכסא, כדי שלא ימצא אחד ויאכל, ואפילו לנכרי לא הניח למכור כדי שלא יחזור וימכור לישראל". נמסרה לנו עוד עובדה, שאין להטיל ספק באמיתותה שכדי לקיים מצות נתינת בכור לכהן, קנה עז מעוברת, וכשנולד הבכור נתנו לכהן ובירך ברכת שהחינו. אולם הדבר היותר מוזר סיפרו בניו: "פעם אחת בהיותו בדרך ולן אצל איש ישר הולך, בערב נתן בעל הבית לפניו לאכול, והפצירו לאכול, וישם בפיו הקיאן כי נתקלקלה אסטומכתו, ויבוא בעל-הבית ומצא הקערה שלמה ככתחילה ויפצר אותו עוד הפעם ויחל לאכול והקיאן שוב, ועשה כן ג' או ד' פעמים, ושאל אותו אחד מגדולי תלמידיו המפורסמים, שהיו עמו בדרך, מדוע מצער נפשו, כאשר לא תוכל שאת אותו העת לאכול, והשיב הלא אמרו רז"ל כל מה שאומר לך בעל-הבית עשה, ובכל מקום שנאמר אפילו בדברי סופרים שיעורו לקיים עד שתצא נפשו, כי הוא אדוניך השתחה לו"⁵².

אילו היה איזה רב אפילו גדול בתורה עושה כך היו אומרים עליו שהוא "חסיד שוטה", ואולי היו מוסיפים שהוא גם עם-הארץ, שהרי מה שנאמר בתלמוד כל מה שיאמר לך בעל הבית עשה, אינו מדברי הלכה. ובכלל הרי התורה אמרה "ונשמרתם מאד לנפשותיכם", וכשהאדם מקיא ומוסיף לאכול, יש בזה משום סכנה לבריאות. והרי יכול היה להגיד לבעל-הבית כי הוא חולה ואי אפשר לו לאכול. ולפיכך אלמלא סיפרו זאת בניו בהקדמה לביאוריו על אורח-חיים, אפשר היה לחשוב כי שונאיו ברו מלבם מעשה זה, כדי להבאיש את ריחו. ברור, איפוא שזאת היתה דרכו בחיים, ותלמידיו הרכינו את ראשם, משום שהאמינו כי יש לגאון גילוי אלה, וכל מה שעושה הוא מן השמיים, ואין הדברים ניתנים לביקורת. ואם תלמידיו, שהיו גדולים בתורה, האמינו כך, ההמונים לא כל שכן.

ט. הגאון מאמין בגלגולי נשמות

בפרק הקודם ראינו, שהגר"א לא היה משיב על שאלות בהלכה, אף על פי שוודאי פנו אליו בכתב ובעל פה. על זה יש להוסיף שלא היה נותן הסכמות על ספרים, אף על פי שאין כל ספק שמחברים רבים היו פונים אליו. לא נתן הסכמה לספר "עמודי בית יהודה" של הרופא בוויילנא, רבי יהודה ליב הורוויץ, שהיה ממקורביו, ורבנים רבים נתנו לו הסכמותיהם. לי ידוע רק חנת דעת, מעין הסכמה, שנתן לקמיעות של הר"י אייבשיץ, כשאייבשיץ פנה אליו, קיבל את הפירושים שלו לקמיעות, כ"אמתיים אשר יסודתם בהררי קודש". במכתב־ההסכמה מהלל הגר"א את ר' יהונתן — אף שבאותו זמן עוד לא נדפס שום ספר משלו — וקורא לו "רבא דעמא", "הגאון אמיתי" ואת עצמו קורא "צעיר לימים", "נחבא אל הכלים", והוא אז כבר בן שלשים וחמש, ולפי דברי ר' יהונתן הוא "יחיד מיוחד, החסיד, קדוש וטהור, מאור ישראל, כליל כל החכמות, חריף ובקי ולו עשר ידות בנסתר". ר' יהונתן מעולם לא הכיר פנים אל פנים את הגאון, וגם דברים שבכתב לא ראה ממנו, אולם כנראה, היתה זו מעין הכרה כללית בין אנשי התורה והקבלה, כי יש בוויילנא אדם כזה. זה היה בשנת תקט"ו, ויש עוד הסכמה בדפוס של הגאון שניתנה בשנת תקכ"ב על הספר "דרכי נועם"³³, שחיבר הרב בעיר קלווריה (עיר קטנה בליטא) שמואל במוהר"ר אליעזר. בהסכמה כותב הגר"א כי "הספר כולו מחמדים, יינו כיון הרקת, דמגרר גריר אחרי דברי אגדה... בדרושו הנעימים... ויפיק רצון מה' להוציאן לאור להחיות עם רב ולזכותם, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו". זהו לא סתם הסכמה שהרבה רבנים גדולים ומפורסמים, נהגו לתת, על פי רוב היו רבנים אלה אומרים "אוקי גברא אחזקתיה". היו מדדפים, קוראים מעט, והיו מספרים בשבח המחבר. אולם הגאון שכתב ש"כולו מחמדים", ודאי קרא את הספר בעיון מראשו ועד סופו, ברור איפוא, שאחרי קריאה ועיון בדברים שבספר כתב כי יש בו משום "להחיות עם רב ולזכותם". עיקרו של הספר "דרכי נועם" ביאורים ודרושים על מאמרי האגדה של רבה בר בר חנא, שגם הגאון בעצמו ביארם, ונתפרסמו בספר מיוחד על ידי בניו, ביאורי הגאון, על פי הקבלה, הם ביתר פשטות מאשר ביאוריו של בעל "דרכי נועם".

אך הרי הרבה פנים לתורה, ואם הגאון מצא ק"ן פירושים, ל"שיר השירים", — כפי שהבאתי לעיל — ודאי אפשר למצוא גם באגדות רבה בר בר חנא פירושים שונים.

אמנם, לכאורה, יש להתפלא איך הסכים הגאון לחידושו של בעל "דרכי נועם" על דברי הגמרא בברכות "מפני שלשה דברים אין נכנסין לחורבה, מפני חשד ומפני המפולת ומפני המזיקין" — כי הנה לשון חורבה נופל על לימוד הקבלה, שמשחרב בית המקדש נחרבה גם חכמת הקבלה, כי נמסרו רזי תורה לחיצונים... בעבור ג' דברים נמנעים מלכנוס בחכמה זו... האחד — מפני החשד, מחמת כופרים הידועים (כלומר אנשי כת שבתי צבי), ואף שבימי חכמי התלמוד עדיין לא בא אותו רשע לעולם, מכל מקום נרמז בדברי רבותינו ז"ל שעתיד להיות⁵⁴, הדברים מוזרים ומשונים אבל מדברי תלמידו של הגאון, ר' ישראל משקלוב אנו למדים כי מה שנראה משונה בעינינו לא היה משונה כלל בעיני הגאון. ר' ישראל מספר בשבחו של הגאון ש"היה יודע שמות של כל בני אדם בעולם וענייניהם היאך הם מרומזים בתורה שבכתב". הוא מוסר ששמע "מזקן אחד... שבא גאון אחד ממרחקים לקבל דברי אלקים חיים מרבנו ושאל לרבנו: ודאי אדוני יודע שמות כל בני אדם איה הם בתורה שבכתב... השיבו: 'הן'. ושאלו: שם של רבנו היכן הוא? והשיבו: 'יוצא מפסוק, אבן שלמה וצדק' — אבן שלמה הוא אליהו בן שלמה, וכמו שאלף הוא פלא ונעלם כך תורתו גם כן נסתרת ונעלמת, ולכן שמו בהעלם בראשי תיבות ובנסתרות". לפי שיטה זו מצא בעל "דרכי נועם" "שאפילו בתורה שבכתב נרמזו כמה דברים שנעשו אחר כך בדורות הללו, שהרי אף 'אותו איש' נרמז בתורה, בפסוק ונוקב שם ה' — ראשי תיבות ישו למפרע (שם ה' בכתוב המסורתי שתחילתו י'), שהוא היה גלגולו של המגדף". וסמך לדעתו זו שגם העתיד מקופל בתורה מצא בדברי המקובלים האר"י ור' חיים ויטאל ובשםם הוא מביא שבפסוק באו ימי השלום (הושע ט'), "נרמזו גלויותינו ביד הישמעאלים... כי כל גלויות והרע לישראל מהנביא המשוגע שלהם היה, על שרצה לישא אשה יהודיה בת איש יהודי אחד ושמו שלום... גם המשוגע הנזכר נרמז באמרו ידעו ישראל אויל הנביא משוגע איש הרוח"⁵⁵ הדרך היתה איפוא סלולה ולכן לא מצא הגאון כל זרות ברמזים לשבתי צבי שמצא בעל "דרכי נועם" בדברי חז"ל. בעל "דרכי נועם" רק הרחיב קצת את היריעה, ואם קודמיו והגר"א בכללם מצאו רמזים עד עת קץ בדברי התורה הנביאים מצא הוא רמזים אלה גם בדברי חז"ל. ואמנם

גם הגאון מצא רמזים על דרך זו בפיוט דפרשת שקלים ותלמידו ר' ישראל מספר: "ושמעתי בזה הפיוט דפרשת שקלים 'אז ראית וספרת והכנת' וכו'. ושאלו ממרן הגאון החסיד רבנו אליהו נ"ע מהו כל כך תיבות, השיב שהם ל"ט תיבות ובהם מרומזים ל"ט מלאכות של מעשה בראשית שבהן ברא עולמו ושבת מכולם ביום השבת ולכן נאסר לנו ל"ט מלאכות בשבת, וזהו הטל שברית כרותה שאיננו נפסק..."

לפי כל האמור מתאימים היסודות שבספרי הגאון ומה שמסרו התלמידים בשמו, לאלה שב"דרכי נועם". אולם דבר אחד, האמונה בגילגול נפשות, יש ב"דרכי נועם" ואין, כמדומה, בכתבי הגאון הנדפסים. גם תלמידי הגאון לא סיפרו מה אמר רבם בעניין זה. אין ספק שלגאון היתה שיטה ברורה על אמונה זו, שעליה דיברו האר"י ותלמידו ר' חיים ויטאל. בכלל האמינו עוד בדורות הקדומים בגילגול, ואפילו הרמ"א שהיה קרוב ברוחו לרמב"ם ושיטתו בפילוסופיה, וגם הרבנים, בני דורו של הגר"א, שהיו בקיאים בספרי פילוסופיה, כר' יחיאל היילפרין, בעל "סדר הדורות", ור' יעקב עמדין — שניהם היו גדולים בשנים מן הגאון — האמינו בגילגול נפשות, אף שידעו שרב סעדיה גאון פסל אמונה זו בהחלט. והנה בעל "דרכי נועם" מתעכב בפרטיות⁵⁶ על עניין הגילגולים ומביא "מפי הקדוש מרגא ורבנא איש האלהי הרב רבי יצחק לוריא זללה"ה: אשר ברוב חכמתו וקדושתו זכה שהיה מתגלה אליו אליהו בכל עת", ועליו הוא "סומך ואומר כי "בקיום התרי"ג מצוות... אם נודע ונתברר לאדם איזו מצוה חסרה ממנו, הוא צריך לרדוף אחריה בכל כחו... ואם נודע לו שכבר קיימה בגילגולים שעברו, אף שאין לו רשות להיפטר ממנה, מכל מקום אין מחוייב לרדוף אחריה... שכן מצינו בבן-עזאי שלא רצה לישא אשה בעבור שנודע לו, שכבר קיים פריה ורביה בגילגולים שעברו כמבואר בספר גילגולים להר"י חיים ויטאל". לפי השיטה שגדולי החכמים ידעו מאיזו גילגול הם ביאר את האגדה: "אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל ובא אליהו וזכר לטוב ושמר לי על הפתח... אמר לי בני מפני מה נכנסת לחורבה וכו'..." "כוונת ר' יוסי שהיה בקי ויודע מאיזה גילגול הוא אמר פעם אחת הייתי מהלך בדרך, רוצה לומר בגילגול אחד מהגילגולים שעברו עלי... ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים, פירוש עם היות שיש למנוע מלימוד הקבלה אם יודע לו שכבר למד לשעבר... מכל מקום הכנסתי את עצמי לחורבה אחת מחורבות ירושלים שהוא לימוד חכמה זו, שמשעה שחרבה ירושלים

נמסרו גם סודות התורה לקליפות⁵⁷. מאחר שנתן הגאון את הסכמתו לדברים אלו, ברור, שדעתו בעניינים אלה היתה קרובה לדעת המחבר, שחכמי התלמוד, שאליהם נגלה אליהו, ידעו מאיזה גילגול היא נשמתם, וידעו אם כבר קיימו בגילגולים שעברו את כל המצוות, והשתדלו למלא את אשר החסירו בגילגולים קודמים. לפיכך קנה לו גם הגאון עז מעוברת וקיים מצוה אחת מתרי"ג, כלומר, המצוה של נתינת בכור לכהן, שלא קיימה בגילגולים הקודמים. גם זה ברור כי בן־עזאי ורבי יוסי לא ידעו על גילגוליהם הקודמים אלא מפיו אליהו שהיה מתגלה להם, שאלמלא אליהו שגילה להם סוד זה אי אפשר היה להם שידעוהו. ומאחר שהוא עצמו האמין באמונה שלימה, שגם לו מתגלה אליהו ומבאר לו דברים סתומים, כמו שאנו רואים בספרו על תיקוני זוהר, ודאי שמע מפיו גם מאיזה גילגול הוא. הגאון לא רצה לדבר על כך עם שום אדם, ואפילו לא עם בניו ותלמידיו. גם האר"י הקדוש, שלפי דברי תלמידיו היה אליהו רגיל אצלו, לא דיבר בעניין זה. זה נשאר סוד כמוס, אלא שיש יסוד נאמן לשער מי הוא גדול וקדוש זה, שלדעתו נתגלגלה נשמתו בו, ודבר זה אושר לו אחרי כן גם על ידי גילוי אליהו.

י. הגאון והמהרש"ל

מפתח לגילוי התעלומה, שעמדתי עליה בפרק הקודם, יש, לדעתי, למצוא בדבר אחד גם כן סתום ופלאי. הגר"א בהגהותיו המרובות על ה"שולחן ערוך", וגם על התלמוד, מציין ספרים של מחברים שונים: הט"ז, הש"ך, הסמ"ע, ואינו מזכיר כלל את תשובות המהרש"ל ולא את ספרו "חכמה שלמה", ורק לעתים רחוקות מאד הוא מזכיר את ספרו "ים שלמה". העלמת עין זו ודאי לא באה מתוך שלא הכיר בערכו הגדול של גאון גדול זה שקדם לו. אמנם בהלכות שילוח הקן,⁵⁵ אחד המקומות המעטים שהוא מזכיר את ה"ים של שלמה", הוא דוחה את דבריו ואומר עליו בקיצור: "ודחק עצמו", ואף על פי כן אין לראות במלים אלה פגיעה בכבודו של המהרש"ל, שהרי גם על הרא"ש הוא אומר שם "ודבריו דחוקים", ובדברים חריפים יותר הוא דוחה שם את דברי ר' יוסף קארו ואומר עליו: "ובבית יוסף דחק בזה וכל דבריו דחוקים ומסותרים מאליו". מכל מקום תמיהתנו על הגר"א, שהוא כאילו נמנע מלהזכיר את המהרש"ל וספריו, במקומה עומדת. והפלא יגדל עוד יותר, הרי כל הפוסקים, שהגר"א מזכיר אותם העמידו את המהרש"ל בשורה הראשונה. הט"ז והש"ך מזכירים את המהרש"ל בראת הכבוד כמעט בכל הסעיפים של ה"שולחן ערוך", כשדעת המהרש"ל היחה שונה מדעתם של מהר"י קארו והרמ"א, ורק הגר"א, שלמעשה הוא הולך בדרכו של המהרש"ל ומתקן את הנוסחאות ואת שגיאות המעתיקים — הוא כאילו אינו מכיר במציאותו של המהרש"ל כלל. ואף גם זאת. בעלי הט"ז והש"ך הרי היו בעיקרם מבארי ה"שולחן ערוך", וכמעט לא הביעו דעה עצמית. מה שאין כן המהרש"ל. ולפי זה הרי היה הגר"א צריך במיוחד לעמוד על דברי המהרש"ל קודמו, שגם הוא, כמוהו, ידע לעמוד על דעתו ללא חת בהבנת דברי התלמוד והיה קרוב אליו ברוחו, כעדות תלמידו ר' חיים מוולוז'ין, ויש לציין עוד פרט קטן: הגר"א בהגהותיו על "אורח חיים" בדברו על גילוי ראש כתב: "מה שנאמר במסכת סופרים שיש אומרים, שאסור להוציא הזכרה בראש מגולה, גם כן מידת חסידות היא, דבגמרא ברכות לא משמע כן וכו', כללא דמלתא אין איסור כלל בראש מגולה לעולם, ורק לפני הגדולים וכן בעת התפלה, או נכון הדבר מצד המוסר, ושאר היום לקדושים שעומדים לפני ה' תמיד". הדברים עולים בקנה

אחד עם דברי המהרש"ל בתשובותיו,⁵⁰ והגאון לא הזכיר זה כלל. ודאי לא נעלם מהגר"א דבר זה, שהרי עסק שש שנים בלימוד הפוסקים שאחרי התלמוד,⁵¹ והמהרש"ל הוא אחד החשובים שביניהם, הראש וראשון לכל גדולי ישראל שהיו בפולין וליטא. שתיקה זו, שאינה מקרה בודד, אלא הופעה כללית בכל הגהותיו המרובות, אומרת דרשני. ודאי היתה לה סיבה נעלמה. אפשר שהיתה ידועה לבניו ותלמידיו, אלא הואיל והגאון הסתיר את נימוקיו לא רצו לגלותם.

לדעתי הסיבה קשורה בתעלומה שרמזתי עליה. ודאי התעניין הגר"א עוד בימי נעוריו — קודם שהאמין כי אליהו מתגלה לו, כמו להתנאים והאמוראים — בשאלת גילגול הנשמות, דבר שהתעניין בו גם בעל "סדר הדורות". הגר"א היה בקי עוד בימי נעוריו בספרי האר"י ורבי חיים ויטאל, שהקדישו הרבה מעיוניהם לשאלה זו. הוא ידע גם זאת שהאדם הגדול ביותר בכל פולין, ליטא וכ"י מיום בוא היהודים לשם, היה ר' שלמה לוריא, שעלה על כל בני דורו בתורה, בחסידות וגם בקבלה. הן הרמ"א הפליג בשבחיו של המהרש"ל ובין התארים שבהם כינה אותו כתב לו גם "אשרי לדור ששרוי בתוכו לאות ומופת", ו"שאינ בדורו כמותו". ואמנם לא היה כמותו כמה דורות לפניו ולאחריו, עד הגר"א. גם זאת, מלבד גדלו בתורה, היה, כמדומה, היחידי שפירסם, כי בידו סדר הדורות של משפחתו מימי רב שרירא גאון, ושהוא מצאצאי רבי יהודה החסיד משפירו שהיגלה מארץ מולדתו לפולין, משום שאשתו, כשהיתה בלתי טהורה, נגעה בתיבה שהיו בה שמות קדושים.⁵² יש איפוא יסוד לחשוב שהגר"א הגה ברעיונו עליו, ועלה במחשבתו שאולי נתגלגלה בו נשמתו של המהרש"ל. והגר"א שהיה ישן רק שעתיים במעת לעת, וכל מאכלו רק כשני זיתים ביום וגם מעט זה היה רק בולע ולא לועס — ודאי שמצבו זה השפיע על כוחות הנפש שלו, ובדמיונו היו מתגלים לו חזיונות לא רק בלילה, אלא גם ביום, כשהיה מתנמנם, ובמצב זה היה מדבר עם אליהו, שלא חדל מלהגות בו, בענייני קבלה והלכה. התפשטות הגשמיות הזאת הביאתהו לידי אמונה שלמה, שאליהו שהיה מתגלה להתנאים והאמוראים, והיה מודיע להם מאיזה גילגול הם, מדבר גם אתו. באותם חזיונות הלילה ודאי שאל את אליהו לשורש נשמתו ולגילגולה, ושמע מפיו את התשובה, שהוא בעצמו הגה בה בשעות הדימדום, שבגופו נתגלגלה נשמת ר' שלמה לוריא. לפיכך היה גוהר שלא להזכיר את שמו, גם כשהיה צורך בדבר, כדי שלא יעמדו אחרים על סודו. אולם כל זה לא היה אלא למראית

עין בלבד, אבל למעשה הלך בכל דרכיו של 'המהרש"ל, והיה כמהדורה השנייה שלו, אלא שהוסיף עוד הרבה מאד בתורת הנסתר, וראה למלא מה שלא הספיק המהרש"ל לעשות בחייו.

ואלה הם העניינים המשותפים שאנו מוצאים אותם במהרש"ל ואחר כך בגאון מווילנה. א': היחס לפילוסופיה הכללית. של הגויים. הרמב"ם העריץ את אריסטו ואמר בספר "המורה": "מה שהשיג אריסטו עד גלגל הירח אמת". המהרש"ל באגרתו להרמ"א קרא "אריסטו הערל", ואמר "שהתורה חוגרת שק", כשמזכירים אותו, וכן גם הגאון קורא לפילוסופיה זו, בשם "האורורה", ושהיא הטעתה את הרמב"ם; ב': המהרש"ל האמין בכשפים וקמיעות, וגם הגר"א בכל ספריו והגהותיו מאמין בכל האגדות שבתלמוד על הכשפים, שהם פשטם כמשמעם, אלא שנוסף לפשט יש בהן גם סודות ורמזים. ג': המהרש"ל עסק בחכמת הנסתר, ולא רצה לגלות לאחרים, כמו שכתב להרמ"א: "לא אוכל לדבר בנסתרות... מה שיגעתי ופרשתי על עניינים עמוקות וסתומות אין לגלות", וכן גם הגר"א. בניו ותלמידיו סיפרו שרק חלק מדבריו אפשר היה לפרסם, והרבה דברים נשארו בסוד; ד': המהרש"ל היה היחידי בין גדולי פולין שכתב: "נסיון אחד בא לידי בלילה על ידי נר מצוה ותורה אור, כאילו הראוני מן השמים ונתנו לי הורמנא ואמיץ כח ממלכותא דרקיע, ופתחו לי שערי אורה..." בדברים אלה יש מעין הודאה אף כי לא נאמרה בפירוש שפעם אחת היה לו גילוי אליהו, וכן גם הגאון מזכיר בפירוש ב"תיקוני זוהר" שם אליהו. כנראה האמין שלא רק פעם אחת נגלה לו אליהו כמו למהרש"ל, אלא פעמים רבות. המהרש"ל החשיב את חכמת הדיקדוק, ובין גדולי התורה בפולין היה הוא היחידי, שהעיר את הרמ"א, שבמקום לעסוק בפילוסופיה כדאי שילמד דיקדוק הלשון, וגם הגאון כך. הוא החשיב עוד יותר את חכמת הדיקדוק, וציוה ללמד את חכמת הדיקדוק עוד לילדים. הוא חיבר גם ספר שנדפס בשם "דיקדוק אליהו". אולם לא הבדיל בכל כתביו בין לשון זכר ללשון נקבה בדברים שאין בהם רוח חיים, בדיקו כמו המהרש"ל; ו': הגר"א המשיך את עבודת המהרש"ל בהגהות על הש"ס ותיקוני הנוסחאות. המהרש"ל לפניו היה בודק בספרים שנדפסו בדפוסים שונים ומתקן על פיהם. הוא הודיע "הגהתי מספרים מדויקים", על יסוד קביעתו את הנוסחה הנכונה הוא בא בטענה על מהר"י קארו ואמר עליו "שלא היו לו ספרים מוגהים והעתיקום בטעות כאשר ימצאו בטעות ולפעמים בונה יסוד על הטעות. ההיא" וגם הגר"א כמוהו אינו נושא

פנים לכל, והוא מגיה ומתקן ומשווה את הנוסחאות ומעמיד אותן על דיוקן.⁵² ז': המהרש"ל היה אומר: "גם הראשונים יכולים לטעות בהבנת דברי התלמוד, זולת הגאונים שדבריהם דברי קבלה".⁵³ וגם לרש"י התיחס בעין ביקורת ואמר: "אין זה לשון התלמוד אלא שרש"י מצא בספרים גירסא זו". וכן אמר פעם: "אם נזכה לבניין המקדש אקוה שזכיתי כהלכה, ואף שהרמב"ם היה גדול בתורה, ואף הסמ"ג (ספר מצוות גדול) הביא ראיה לדבריו והראב"ד גם כן לא השיג עליו, לא אשא פנים לתורה ובדקתי עד שידי מגעת". והוא היחיד בין גדולי פולין וליטא שהעזו לדבר דברים כאלה, — וגם הגר"א כמוהו. גם הוא לא נשא פנים להר"ף, הרמב"ם וכו' בענין עירובין בכמהין ופטריות, שהבאתי לעיל. וכן בהגהותיו על התלמוד אין הוא חושש לומר על פירוש רש"י "אינו כן";⁵⁴ ח': המהרש"ל בתשובתו להרמ"א דיבר בועם על הפילוסופיה, ואמר שהתורה חוגרת שק, וכן הוא אומר: "במה שאין מוכרע מן התלמוד ותלוי בסברא, ראוי לילך אחרי הרמב"ם שאין בעל סברא כמותו, ובפרט במה שתלוי בטבעיות". וכן בעניני טריפות, "שחכמת הרפואה והטבע מסייע לבחור דברי אמת מה שאינו מבורר מן התלמוד". וכן גם הגר"א, גם הוא הוקיר את חכמת הטבע המוחשית, כפי שמודיע ר' ברוך משקלוב בשמו. וגם זה יש לציין, כי כשם שהמהרש"ל לא הביט בעין יפה על יחסו של הרמב"ם לאריסטו ולפילוסופיה והעריצהו כפוסק ואמר עליו, "שאינו בעל סברא כמותו", כך גם הגר"א, וכפי שמסרו אנשים מהימנים שהיו בימי הגר"א אמר פעם, "שהלואי יהיה במחיצתו של הרמב"ם בגן-עדן";⁵⁵ ט': המהרש"ל לא היה משגיח בדעות הפוסקים האחרונים, ורק דעותיהם של חכמי התלמוד והגאונים היו לו לקו, ואף על פי כן לא מצא עוז בנפשו להתיר דבר המיתר לפי התלמוד והמנהג אוסרו. והוא אומר בפירושו: "במיצר חזה (סירכא) דאינה טריפה, אלא שנהגו להטריף במדינות הללו".⁵⁶ הוא קיבל אפוא את המנהג, שגרם להפסד ממונם של ישראל, וכן החמיר בסתם יינם, יותר מן הפוסקים שקדמו לו, ואף שטעם האיסור, כידוע, היה החשש פן ניסכו לעבודה זרה, כמנהג עובדי האלילים, ובימיו הרי ישבו היהודים בארצות של נוצרים ושמעאלים ולא היה מקום לחשש זה. כך גם הגאון, הוא לא הורה לבטל שום מנהג שנהגו לחומרה, אפילו לא היה למנהג שום יסוד בתלמוד, כמו בריאה הסרוכה לדופן במיצר החזה; ולהיפך, מנהג שנתקבל לקולא, כמו סירכא על ידי מיעוץ ומשמוש, התריע עליו. וכן החמיר לא רק בסתם יינם, אחרי שבוטל טעם האיסור, אלא החמיר אפילו במים מגולים, מפני סכנת עקרבים ונחשים, סכנה שלעולם לא היתה קיימת בארצות אירופה; י': המהרש"ל היה הראשון בין גדולי ההלכה, שהאמין שאפשר

לעשות דברים היוצאים מגדר הטבע על פי סודות הקבלה, וסיפר על רבי יהודה החסיד משפירו, שהוא היה מיוצאי חלציו, שהוגלה מפני הנגיעה בתיבה וכו', כמסופר לעיל. כן גם הגר"א שעסק ביצירת גולם על פי שמות, עוד בימי ילדותו, וברור שהאמין כי על פי סודות הקבלה אפשר לעשות דברים היוצאים מגדר הטבע; י"א: המהרש"ל היה הראשון שביסס את השיטה על פי מספר התיבות שבפסוקים, כמו "שוב אני נוהג לומר עשרת הדברות קודם ברוך שאמר בקול רם, ואף שהרמב"ם כתב בתשובה לאסור... ואני סומכו לברוך שאמר, כי בברוך שאמר יש פ"ז תבות, על דבר הפסוק ראשו כתם פז". גם הגר"א הלך בשיטה זו, ועוד הרחיב אותה בהרבה, אפילו ביחס לפיוט של פרשת שקלים, כפי שהבאנו לעיל; י"ב: המהרש"ל היה מחמיר בעונשים, לאלה שחטאו וחוזרים בתשובה. ואמר: "המוסיף בעונשין ירום הודו וכבודו", והיה דואג על ש"בעוונותינו הרבים נקלה הדין ואין כוח בידי הדיינים להעמיד הדין על בוריו מפני אימת הדלטורין שביניהם, שמתיראין מלהכותם". גם הגר"א היה מחמיר בעונשין, ומסופר בספר "זמיר עריצים וחברות צורים"²⁶ כשנענש אחד החסידים על ידי הקהילה, והולקה ברצועה (קנטשוג) בחצר הקהל, והוטל עליו חרם וישב במבצר שבעה ימים, מצא הגר"א שזוהו עונש קל, ויש לשים אותו ב"קונע". ואמר "אם היה לאל ידי הייתי עושה להם כאשר עשה אליהו לנביאי הבעל"; י"ג: המהרש"ל חיבר ספר "איסור והיתר" עוד קודם שחובר ה"שולחן-ערוך". ספרו זה לא נדפס, ושאיפת חייו הגדולה היתה לחבר מעין ספר שבו תהיה הלכה פסוקה לברר את כל דברי הפוסקים הקדמונים ולהביע חוות דעתו על פי ראיות מן התלמוד ודבר זה לא עלה בידו. וכיוצא בו מספר בנו של הגר"א: "אבי הבטיח לי שיעשה פסקי הלכה בדעה מכרעת לכתוב רק דעה אחת, הישרה בעיני חכמינו, בראיות חזקות ועצומות שאין להשיב עליהן. ביקשתי כמה שנים לפני פטירתו והשיב לי פעם אחת אין לי רשות מן השמים". יש יסוד לשער, שרצה לגמור את הדבר שעלה במחשבתו בגילגול הקודם, כשנשמתו היתה בגופו של ר' שלמה לוריא, ולא הצליח להוציא דבר זה לפועל. גם הפעם קרה לו מה שקרה לו בגילגולו הקודם ואז אמר לבניו שמן השמים לא נתנו לו לעשות, כלומר לא איסתייע מלתא. "מן השמים" בפי בניו, הכוונה על ידי גילוי אליהו, וכשחרתו על מצבתו: "מעשי בראשית ומרכבה לך נתגלו כבימי התנאים והאמוראים", הכוונה על ידי גילוי אליהו, כי בדרך אחרת קשה להגיע לגילוי סודות מעשי בראשית ומעשי מרכבה, וגם המלים "כבימי התנאים והאמוראים", מרמזים לכך כי הם הרי האמינו דברים כפשוטם, שלרבי יוסי נתגלה אליהו, כשנכנס לחורבה, וכן גם לבן-עזאי,

כדברי בעל "דרכי נועם" שהגר"א הסכים לו ואמר על ספרו שהוא "כולו מחמדים". אני נוטה לחשוב שבני הגר"א ידעו שלאביהם היתה דעה ברורה על נשמתו וגילגוליה. ואולי ידעו גם הם מה היתה דעתו, אלא שלא גילו את הסוד. — הרי גם עניין גילוי אליהו לא סיפרו בניו בפירוש, אלא תלמידו ר' חיים מוולוז'ין, כפי שהבאנו לעיל.

המשכילים המעטים שהיו אז בוילנה או במקומות אחרים בליטא, ודאי שלא האמינו בגילגולי נשמות. הרי עוד רבי סעדיה גאון בשעתו ראה בזה אמונת-הבל. אולם רק בגרמניה ב"מאסף" האחרון, מתקופת "שוחרי הטוב והתושיה", בשנת שבה מת הגר"א, יצאו בגלוי נגד האמונה הזאת, והביאו ראיה מדברי רב סעדיה גאון, ואילו בפולין וליטא לא נמצא מי שעורר ספק באמונה זו. אולם איש לא עמד על כך, שהגר"א גילגול המהרש"ל, כביכול (נמצאו אומרים שבנשמת הגר"א היה ניצוץ ממש רבנו, שלא זכה לעלות לארץ ישראל, אלא שגם בין חסידי הגאון היו חולקים על זה, שהרי גם ר' שמעון בן יוחאי חי בארץ אף על פי שהיה בו ניצוץ מנשמת משה, כאמור ב"זוהר"); ואפילו הגר"א בעצמו, כנראה, מחשש פן ירגישו בדבר, ראה לא לציין את המהרש"ל, גם במקומות שהיה מן ההכרח להזכירו.

יחנה המשכילים המעטים שהיו בוילנה, שלא האמינו באמונת הגילגול בכלל, ובגילוי אליהו בפרט, כשהגיעה אליהם השמועה, כי הגאון מאמין שאליהו מתגלה לו, לא עלה על דעתם הרעיון, שיש בזה חלילה משום התפארות שווא, אלא שביארו לעצמם את הדבר בדרך הטבע: אדם זה שהתפשט מן הגשמיות, אינו ישן יותר משעתיים במעת לעת, ונותן רגליו במים קרים כדי שלא יישן; אדם הסוגר ביום את חלונות החדר, ולומד לאור הנר¹⁶ — אדם כזה רואה חזיונות לא רק בחלום, אלא גם בהקיץ. ואחרי שכל רעיונותיו נתונים לקבלה, לסודות, לאליהו שהיה מתגלה לרבי שמעון בן יוחאי וכי', ודאי שהוא רואה את אליהו בחזונו כמו חי, והוא פותר לו את שאלותיו, שהוא מציע לפניו. לפיכך כל אדם שחי אז בסביבתו, אף-על-פי שהיה ברור לו, שרק נדמה לו לגאון שאליהו מתגלה לו, לא העז להביע את דעתו בפני ההמונים. חוץ מן החסידים, — כשהתחילה המחלוקת, שעליה עוד נדבר — לא העז איש להטיל צל ספק בכל השמועות שהתהלכו על הגאון, שנחשב כאיש אלוהים, כאחד התנאים והאמוראים.

יא. איגרת הגר"א

כשבניו של הגר"א ותלמידיו סיפרו על גדלו בתורה וקבלה ועל התנהגותו, כמעט שלא סיפרו כלום על תולדותיו. איש מן העוסקים בתולדות הגר"א, לא ידע לקבוע באיזו שנה נסע הגאון בימי געוריו לערוך "גלות", עבר בפולין, ליטא והגיע עד ברלין, רק אחד ממעריציו הזכיר את דבר הגלות בקצרה. מדפיסי "שנות אליהו"⁶⁶ מגדירים אותו בתואר "הרב הגדול החכם השלם, הגביר המפורסם הישיש מ' יהודה ליב בהרב מ' שניאור יושב בשבת תחכמוני בק"ק לבוב ולו יד ושם בנגלה ונסתר אחד מהמיוחדים של חכמי העיר". ב"תנובת אמרים" שבראש הספר הוא מספר על הגאון ש"כמה וכמה שנים הלך בגולה נע ונד בקדושה וטהרה, מעוטף בטלית ומוכתר בתפילין". הוא הקדיש להגר"א שיר של י"ג תנועות בכל שורה: "אב לבנים יודיע הודו והדרו..." ומסיים "אליהו לעולם יחיה, היה ויהי", זה נכתב בשנת תקנ"ט, כשנתים אחרי מות הגר"א, ואת "שנות אליהו" הדפיס חתנו של הגר"א. ומאחר שמדברי ר' יהודה ליב, שהוכתר בתואר ישיש, משמע שדבר "הגלות" היה עוד בימיו, יש לחשוב את זה כעובדה, כי המקור הוא מוסמך, ובייחוד הרי חתנו של הגאון פירסם את הדברים. ולפי דברי בניו שב הגאון מ"גלותו" לוויילנה בשנת תק"ח, כלומר בהיותו בן עשרים ושמונה. ויש לנו עוד מקור מוסמך על המקומות שבהם ביקר הגאון בימי גלותו: הספר "לוחות עדות" לר' יונתן אייבשיץ המספר⁶⁷ על הגר"א "אשר נודעה תהילתו בכל פולין, בברלין וליטא מקום שעבר החסיד הנ"ל וסיפרו ממנו גדולות". מה הן הגדולות שסיפרו עליו, לא נרשם בשום ספר מאותה תקופה. כמובן, אין להתייחס באמון לאגדות שנופצו כמאת שנים ויותר אחרי כן. אין גם שום יסוד להאמין שימי גלותו התחילו בהיותו כבן י"ח. אפשר לשער שנשא אשה בהיותו בן י"ח, שהרי שנינו במסכת אבות בן י"ח לחופה. ואחר שנולדו לו שני ילדים, וקיים מצות פריה ורבייה, יצא לערוך גלות. את שנות גודויו אין לקבוע אלא בקירוב, לפי הידיעות שבידינו שחזר מגלותו בהיותו בן עשרים ושמונה, כשבע שנים קודם שפנה ר' יונתן אליו בדבר הקמיעות.

אולם אין כל מקור מוסמך, שלפיו יהא אפשר לקבוע, מתי השאיר את אשתו וילדיו בוויילנה והתחיל בנסיעתו לארץ ישראל. נשארה איגרת ששלח לאשתו. איגרת זו נתפרסמה בדפוס בשנת תקצ"ו בשם "עלים לתרופה". תאריך כתיבתה אין בה, אולם אין ספק כי הגאון הוא שכתב את האיגרת. בעת ההיא חיו עוד אחדים מתלמידיו, ואלה ודאי ידעו את תכנה. ובכלל היו מקורביו שומרים על כך, שלא יפרסמו בשמו של הגאון דברים שלא הוא אמרם או כתבם. גם תוכן המכתב מעיד על מקוריותו. הוא מתחיל בהצטדקות לפני אשתו ואמו על שהוא עוזב אותן במלים אלו: "הנה אנשים נוסעים על כמה שנים בשביל ממון, מניחים נשותיהם וגם הם נע ונד בחוסר כל, ואני ת"ל נוסע לארץ הקדושה, שהכל מצפים לראותה, חמדת כל ישראל". "וגם את יודעת שהנחתי ילדי, שלבי הומה עליהם וכל ספרי היקרים, והייתי כגר בארץ אחרת והנחתי הכל כו'. וידוע כי כל העולם הזה הכל הבל... ואוי להרודפים אחר ההבל... ואל תקנא בעושר... ואל תקנא בכבוד המדומה, ההבל". ואחרי הדברים הכלליים פונה לאשתו בדבר חינוך הילדות והילדים, ב"בקשה גדולה ועצומה ושטוחה שתדריך את בנותיך מאד. שלא יצא מפייהם קללה ושבועה וכזב ומחלוקת, רק הכל בשלום באהבה ובחיבה ובנחת... גם לבניך שיחיו תגדל אותם בדרך הישר ובנחת ותשלם שכר למוד, ותחזיק מלמד בביתך ולא תצמצם בשכרו... ולמען השם תדריכם בטוב ובנחת, וגם תשגיח על בריאותם ומזונותם תמיד שלא יחסר להם, ושילמדו מקודם כל החומש, שיהיו רגילים כמעט בעל פה, ואל יכביד עליהם כי אם בנחת, כי הלימוד אינו נקבע באדם, כי אם ביישוב ובנחת ותפזר להם פרוטות וכיוצא".

מאיגרת זו אנו רואים, כי טעות בידי אלה מכותבי תולדות הגר"א האומרים שהתחיל בנסיעה זו כאשר כבר הגיע לימי זקנה. ילדים מבני חמש עד שבע, שצריך ללמד אותם חומש ולפזר להם פרוטות, לא היו לו להגר"א בגיל הזקנה. אולם גם צעיר לגמרי לא היה, כי באיגרת זו הוא מזהיר את חתנו "שיהא לימודו לשם שמים", משמע, שהיתה לו בת אחת נשואה. מסתבר, שכן שמונה עשרה נשא אשה, ולפי מנהג הימים ההם השיאו את הבנות בגיל צעיר. אפשר לשער שעניין הנסיעה חל בין שנת הלידה לשנת המ' לימי חייו ולא מאוחר יותר. שהרי במותו לא השאיר ילדים בגיל צעיר, שאפשר יהיה לומר שלהם התכוון בדברי איגרתו. גם פנייתו שהוא פונה לחתנו, ולא לבנו הגדול, מעידה שבנו עוד קטן היה בשעה זו. הוא לא פנה בשום איגרת

לאחד מתלמידיו, וכן גם לא פנה לר' חיים מוולוז'ין שהגאון החשיבו מאד והיה מקובל עליו. אולם עד שנת הארבעים לחיי הגר"א היו ר' חיים מוולוז'ין ואחיו רבי שלמה זלמן (ר' זלמלה) צעירים לימים ועוד לא שימשו את הגאון. עד פרק זמן זה לא נלחם הגאון בחסידים, וכשפרצה המלחמה, כעבור יותר מחמש-עשרה שנים אחרי כן, לא הזכירו לו החסידים חטא זה, חזירתו מדרכו לארץ, כדי להטיל עליו צל, משום שבינתיים כל המאורע כבר נשכח.

באיגרת הנזכרת יש פרטים המעידים על אופיו של הגאון. רואים אנו את יחסו לבנות: "על קללה ושבועה וכזב תכה אותם ולא תרחם עליהם כלל, כי חס ושלום בקילקול הבנים יענשו אב ואם מאד". וגם "שתכה את בנינו אם לא ישמעו לך", כי "יש שזורע על האבן, והוא לב האבן שאינו נכנס בו כלל וצריך להכות את האבן עד שיתפוצץ". באיגרת זו יש עוד פרטים המעידים על יחס הגאון לספרים בלשון יהודית-אשכנזית, ולתורת המוסר. בה אנו מוצאים דברים כאלה: "הנה יש לי כמה ספרים, ספרי מוסר עם לשון אשכנז, יקראוהו (הבנות) תמיד וכל שכן בשבת קודש קדשים, לא יתעסקו אלא בספרי מוסר, והנה תדריכם תמיד בספרי מוסר". "בספרים שלי יש מ ש ל י, עם לשון אשכנז, למען השם שיקראו בכל יום, והוא יותר טוב מכל ספרי מוסר, וגם ספר קהלת יקראו תמיד לפניו, כי שם מהביל עניני עולם הזה". בימי הגאון היו כבר תרגומים ליהודית-אשכנזית, שהגאון קורא לה לשון אשכנז, לספר משלי. גם לתהלים היו כבר תרגומים ועוד יותר מאשר למשלי, ואף על פי שתהלים קוראים תמיד בכל בתי הכנסת וביחידות, ציוה עליה לקרוא את מ ש ל י, ספר שמצאו טוב יותר מכל ספרי מוסר. את "קהלת" ציוה שיקראו לפניו, כלומר, שחתנה או אחר יתרגם לפניו, אף שבפראג נדפס תרגום יהודי-אשכנזי של קהלת. כנראה, לא היה ספר זה בידיו. תרגום משלי הוא גרוע מאד, כי בשעה שכתב את האגרת לא היה עוד תרגום משלי ליהודית אשכנזית של רבי מנדל לפין מסטנוב. בימי הגאון היה כבר נפוץ ספר ה"צאינה וראינה", שגם המהרש"א בשעתו מצא בו תועלת.² אבל לא הזכיר שתקרא את זה, אלא ספרי מוסר, שאחד הראשונים היה ספר "זיטנ-בוך".

מאיגרת זו נראה, שכותבי תולדות הגאון הגימו בדבריהם, שהגר"א וביתו חיו בדחקות נוראה. באיגרת הוא מצווה לאשתו שלכבוד שבת "אל

תצמצם כלל". וגם בשכרו של המלמד "לא תצמצם", ועוד: "למען השם שתפרוש את החומש (לצדקה) כאשר צויתוך, ואל תפחית כאשר הזהרתוך כי בפחות מזה עוברין כל רגע על כמה לאוין ועשין ושקול כאילו כפר בתורה הקדושה חס ושלום". מזה נראה, שמשפחתו היתה מקבלת מהקהלה בוויילנה סכום, שאיפשר החוקת מלמד בבית ולא לצמצם בשכרו, לא לצמצם במזונות לכבוד שבת, וגם להפריש לצדקה. ואמנם לפי מקורות רשמיים, שנתגלו בשנים האחרונות, שעליהם אדבר להלן,⁷³ אנו יודעים שהקהילה הקציבה לכלכלת הגר"א עשרים ושמונה זהובים לשבוע, שזה היה אז סכום הגון, ואפשר היה למלא מה שהגר"א ציווה לה.

באיגרת זו אין הגאון מצווה לאשתו, שתאמר למלמד כי ילמד לילדיו גם את חכמת הדיקדוק, דבר שהזהיר עליו אחרי כן את כל מקורביו ללמוד את כ"ד הספרים על דגלם דגל חכמת הדיקדוק, ואמנם אם נדון לפי האיגרת הזאת נראה, שאז לא החשיב עדיין את חכמת הדיקדוק. באגרת זו רבו השגיאות בלשון יחיד ורבים ולאשתו כתב בלשון זכר, כנראה הגיע להכרה על דבר הצורך ללמוד דיקדוק הלשון במאוחר, ואולי גרם לכך בואו של ר' שלמה דובנא לוויילנה, שקיבל הסכמת ר' שלמה זלמן,⁷⁴ תלמידו של הגר"א, שלא היה עושה שום דבר מבלי לשאול את פי הגאון תחילה. אז, כנראה, חיבר הגר"א את "דיקדוק אליהו", וציווה למקורביו על לימוד חכמת הדיקדוק. וכן הגיע כנראה רק במאוחר לידי הכרה בחשיבות הגדולה של הידיעות בשאר החכמות, "כי התורה והחכמה נצמדים יחד". ויש יסוד להשערה זו. הן רק בשנת תקל"ח, כשהיה בן חמשים ושמונה שנים ציווה לר' ברוך משקלוב להעתיק מה שאפשר ללשונו הקדושה, כפי שהעיד המעתיק בהקדמה לספר "אוקלידוס". ואולם עוד בשנה קודם, בשנת תקל"ז, כשר' ברוך משקלוב הדפיס את ספרו הראשון בחכמת הניתוח וידיעת גוף האדם,⁷⁵ אינו מזכיר כלל, שדעת הגאון היא, שצריך להעתיק ספרי מדע ללשונו הקדושה. בהקדמת הספר הוא מתאונן ש"החכמה דחווה אצל הציבור ורק אחד מעיר ושנים ממשפחה יתעוררו לקול ספרי החכמה", ולו ידע שדעת הגאון היא שידיעת החכמות דרושה לו ליהודי באשר הוא יהודי, ודאי לא היה עובר על זה בשתיקה. הרי דבריו של הגאון היו נשמעים בכל ליטא והשפעתו היתה רבה. הגאון ציווה לר' ברוך משקלוב להעתיק מה שאפשר ללשונו הקדושה, כשנה אחרי שיצא ספרו שהוקדש בו פרק לחכמת הניתוח. וכן גם אחרי שיצא הספר "אור עולם", לר' יהודה ליב מרגליות.

שיצא גם כן בשנת תקל"ז, ונתפשט הרבה. שניהם, ר' ברוך משקלוב ומהרי"ל מרגליות, היו מעריצי הגאון וודאי שלחו לו את ספריהם. והוא, שבין ספריו נמצאו גם תרגומים ללשון יהודית-אשכנזית, והיה מעיין בהם, — כי הרי הוציא עליהם משפט באיגרתו לאשתו — ודאי קרא את הספרים החדשים בחכמת הטבע, וכנראה השפיעו עליו והוא קרא את ר' ברוך משקלוב וציוה להעתיק מה שאפשר מספרי העמים, "כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות בשאר החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה". בכל ספרי הגאון שנדפסו אין אנו מוצאים דברים כאלה אפילו בקירוב, מפני שכתב את ספריו עד שנת הארבעים לימי חייו, ואז לא היה עוד בדעה כזו, ואילו חידושו לעת זקנתו נכתבו על ידי בניו ותלמידיו, והם לא הכל רשמו בספר.

תלמידי הגאון וגם בניו פירסמו רק על גדולתו בתורה וקבלה ועל מנהגיו בתפילה ושאר דברים, שיש להם שייכות לדת, אבל לא דברים חילוניים על הגאון כאדם. שאלו עליו את תלמידו ר' חיים, ומכל התשובות יש לציין רק שני שירותים קלים אופייניים: "א': "הגאון היה דרכו כשחטא לו אדם שלח אליו גבאי שלו לומר לו: דע שיש לי תרעומת עליך למען יקבל נזיפה. והיה מצטער על זה... אבל היה מחויב בזה מפני כבוד התורה". ב': "פעם אחת שאל הרב, יואל מאמציסלוב את הגאון על אודות הפרישות ואמר לו אם הוא עקשן יצליח". נתפרסם גם יחסו של הגאון למגיד מישרים דק"ק דובנא שלא היה מן הגדולים בנגלה ובנסתר, ועיקר גדלו במשליו היפים המושכים את הלב. באיגרתו לאשתו, שנכתב כנראה בימי העמידה, שיבח הגאון את ספר משלי כספר מוסר הטוב ביותר. ולעת זקנתו, כשהיה בן ע"א, כשגופו חלש מאד אחרי סיגופים רבים במשך שנים, נזכר במגיד מדובנא, והתגעגע למשלי המוסר שלו: "אחרי שלא ראה אותו שלוש עשרה שנה, וכתב אליו "נפלאות היא בעיני אשר לא בא אלי עד הנה זה שלוש עשרה שנה". במכתבו זה פנה אליו בבקשה שיבוא אליו, ובנו של הגר"א ר' אברהם הוסיף על מכתב אביו וביקש מאת המגיד "שלא יאחר נסיעתו כי למצווה רבה ירצה לו להחיות נפש אדוננו מורנו ורבנו אבי הגאון", "כי מוסיפה שמחה וגיל". גם כשנת לפני מות הגר"א, שנת תקנ"ו, פנה הגאון אל המגיד מדובנא: "יבוא ידידי לביתי ואל יאחרו פעמיו להשיב רוחי ולהשתעשע אתי כפעם בפעם". כנראה היתה חליפת מכתבים בינו ובין המגיד מדובנא משנת תקנ"א עד שנת תקנ"ו, ואולם בדפוס נשאר רק שני מכתבים של הגר"א. מהמגיד לא נשאר שום דבר בכתב על תוכן שיחותיו

עם הגר"א. שהיה מדוכא, ועליו היה לשעשעו במשליו, שהיו, למעשה, מיועדים לפשוטי-ההמון.

אילו הייתי כותב את י"א הפרקים האחרונים לפני שנת תש"ב הייתי חושב שאין מה להוסיף, אחרי שהשתמשתי בכל הספרים הנדפסים של הגאון, בדברי בניו ותלמידיו, שסיפרו קצת על אביהם ורבים, ובכל המקורות — אמנם לא רבים — שיש לסמוך עליהם. אולם בשנת תש"ב נתפרסם ספרו של ד"ר ישראל קלויזנר, "וילנא בתקופת הגאון", שהצליח זמן מועט לפני בוא הנאצים, שהשמירו כל זכר למקורות היסטוריים, למצוא חומר רשמי, ממשלתי, בארכיונים. לפי החומר הזה מתגלים לנו הרבה דברים, שבניו ותלמידיו לא רצו לפרסם, מטעמים בלתי מובנים, והם חשובים מאד לתולדות הגאון. מן החומר הזה אנו יודעים, שהגר"א נאסר פעמיים על השתתפות רוחנית בהצלת יהודי משמד. קשה לנו לתאר לעצמנו כי בימים שנתפרסם ספר "עליות אליהו", כחמשים שנה אחרי מות הגאון, לא נשאר זקנים שידעו את כל הפרטים על דבר מרעיש כזה: "מאסר גאון ישראל". הן כשאסרו את הרב שניאור זלמן, הרעישו החסידים את העולם, וכשאסר הגאון, כמעט הסתירו את העובדה וכל העניין המבהיל הזה לא נזכר אלא בהערה קצרה ודרך אגב. אבל איך שהוא, אין להטיל ספק באמיתותן של התעודות, שמהן אנו למדים, שהגאון לא היה רחוק מעולם המעשה, כפי שתיארו כותבי תולדותיו. אולם לפי החומר הזה אין שום יסוד לשנות את הדברים והמסקנות שאליהן הגעתי, על יסוד עיון בספריו, בי"א הפרקים האלה, אלא שיש צורך להוסיף פרק חדש לתולדות הגאון, גם לתיאור חיי הסביבה בתקופת הגר"א על פי התעודות הרשמיות.

בי"א הפרקים לא נגעתי במלחמת הגאון בחסידים. על פרק זה בחייו אעמוד ביחוד אחר שיבואו דברי על החסידות בכלל, ועל ר' שניאור זלמן בעל ה"תניא" בפרט, ועל הסביבה בוילנא לפי המקורות הרשמיים. אז תהיה התמינה יותר ברורה וכולטת.

יב. מלחמת קהילת וילנה ברבה

בספרי זה, בחלק השני פרק א', באו דברי סיכום לפי מקורות שונים, שכולם כיוונו לנקודה אחת, להראות על הירידה המוסרית בכל השטחים של יהדות פולין, ליטא ורוסיה הלבנה, מיום שפסקו הוועדים את פעולתם, משנת ת"פ בערך, עד תקופת הגאון מווילנה. לא נגעתי בשאלת הירידה המוסרית בעיר וילנה גופה, מפני שעליה יש לייחד את הדיבור. היא היתה עיר ואם בישראל, "עיר הגדולה של חכמים וסופרים", כפי שידע עוד "החכם צבי" ששמע מפי אביו ומפי בני הדור ההוא. יש בתולדות העיר וילנה, בגדולתה ובירידתה עניין רב לחיי הגאון, שעברו כמעט כולם בתחומיה וכמעט אי אפשר שלא הושפע במידת-מה מסביבתו הקרובה, ואין צריך לומר שרבה היתה השפעתו עליה.

בימיו תפסה מקום חשוב בליטא כולה המחלוקת של הקהילה ותקיפיה עם הרב שמואל בן אביגדור. מחלוקת זו גילתה את כל הנגעים שבחיי הקהילה הווילנאית בפרט, ובחיי הקהילות שבכל מורה אירופה בכלל. השפעתה היתה ניכרת בייחוד בדור שאחריה על כל היהדות בליטא. על הירידה המוסרית בווילנה, ש"דקרה את העיניים" תעיד העובדה, שבשנת תק"י, כשהגרא"א כבר שב מגלותו שערך, מינו בווילנה רב נגד כל התקנות של חכמי ליטא וגאוניה במשך דורות, שבאו ב"פנקסי ליטא" ושל ועד ד' הארצות. מינו רב צעיר בשם ר' שמואל בן אביגדור, שחותנו העשיר ר' יהודה ספרא ודיינא (שנקרא בשם "יסוד") נתן הרבה כספים לקהילת וילנה לסיפוק צרכיה. זה היה בגלוי,¹⁰ ומה שהיה בסתר אין איש יודע, כמובן. לפי התקנות של פינקס ליטא, שהלכו ונשנו במשך כל הירידים, היה רב כזה מוחרם. ומשנת תנ"א ואילך היתה התקנה כי "שום רב לא יקובל עבור מעות הלואה",¹¹ כיסוד מוסד, ומפירי התקנה נענשו בכל חומר הדין. אמנם מן המאמצים שנקטו נראה שנמצאו לא מעטים שהפירו את התקנות, אבל, כאמור, היו גלחמים בהם. כפי שסיפרנו לעיל, היה הדרשן בעל "זרע בירך", מרעיש בדרשותיו את יהדות ליטא ופולין נגד רבנים ה"קונים" את משרת הרבנות. בהקדמה לספרו הוא מביא את ההסכמות של הרבנים, שהסכימו למלחמת קודש שלו, ובין המסכימים הרב הגדול רבי העזר, ששימש

רב בוויילנה לפני ר' שמואל אביגדור. ר' העשיל היה בן הרב מבריסק, שהיה גאון מפורסם, ממשפחת גאונים מדור דור. ברור אפוא שרבנותו היתה כשרה בהחלט. משום מה לא מצא חן בעיני ראשי הקהילה, כפי שאנו יודעים מתעודה רשמית שגילה הפרופיסור ברשדסקי מתוך הארכיונים,⁸⁰ וכעבור שנתיים לרבנותו נאלץ לבקש עזרה מהמלך. הלה נתן לו "כתב מחסה", שבו היו כדברים האלה: "היהודי בן לא-אמון אבל עבדנו הנאמן, העשיל בן שאול, התאונן מר על יהודי הקהל מוויילנה, שלא די שהם מסרבים לשמוע בקולו ולהיכנע תחת משפט דינו, עוד ירדפוהו עד חרמה ומאימים עליו, שאם לא ירד מכסא הרבנות עליו לשלם קנס גדול, ולממלא מקומו בחרו באיזה נוכל צבוע. המלך מצא שעל ידי מעשה הקהל דוויילנה נפגעו זכויותיו של רוממות מלכותו לכן גזר והחליט, שהקהל מחויב לשלם קנס סך עשרת אלפים זהובים אם לא יעשו שלום עם הרב... גם לא יעזו למנות איש אחר לרב אב"ד במקומו". הוא כיהן בוויילנה קצת יותר מעשרים שנה, ועוד בחייו קראו לו "הישיש בישישים", ומת זקן מופלג, משמע שלא היה צעיר כשנתקבל לרב, וכשהקהילה אמרה להוריד אותו, הרב הזה היה בידידות גם עם חכם הקראים בעל ספר "אפיריון",⁸¹ וזה היה חזון יקר מאד, ידידות בין רב גדול בישראל ואחד מחכמי הקראים. אחד מתלמידיו של אותו רב, ובכל אופן אחד ממקורביו, ר' יקותיאל גורדון, נסע מוויילנה לאיטליה ללמוד חכמת הרפואה. ר' יקותיאל התקרב לר' משה חיים לוצאטו, וכתב על כך לרבו,⁸² מכל האמור יש לשער שהקנאים לא היו שבעי רצון מר' העשיל, ומאחר שלא היה נושא פנים לתקיפי הקהל רצו לסלקו, אך המלך הפולני בא לעזרתו, והתקיפים נחלו מפלה.

אולם עוד בחיי ר' העשל, כשהיה זקן מאד, נתמנה בשנת תק"ה ר' שמואל בן אביגדור, שהיה צעיר מאד, ל"דיין קבוע" בוויילנה. חותנו העשיר שילם בעד המשרה הזאת, אלף ושש מאות זהובים.⁸³ כנראה, לא מזה הרב הישיש על מעשה זה, שבכוח הכסף מתמנה דיין בוויילנה. הגר"א, כפי שיש לשער, היה בעת ההיא ב"גולה", שקיבל על עצמו, עוד בצעירותו ראה הגאון את קילקול חיי הקהילה, ואף שדאג לקיום כל מצוה מתרי"ג המצוות, ואפילו לקנות עז כדי לקיים מצות בתינת הבכור לכוהן, לא ראה לקיים את המצווה "הוכח תוכיח את עמיתך", ולא הרים את קולו, כפי שעשה אחד הדרשנים, כארבעים שנה קודם. אפשר שמשום כך הלך לערוך "גלות". לא היתה לו אפשרות להוכיח כראוי, שהרי היה תלוי בקהילה, שעליה היתה פרנסתו

ופרנסת בני ביתו. ובשובו מן ה"גלות" מצא ירידה מוסרית עוד יותר גדולה. בינתיים מינו את ר' שמואל לרב הקהילה וכינו אותו "הרב המאור הגדול, הגאון הגדול" אף על פי שעוד לא הראה כוחו בתורה, לא חיבר שום ספר ולא החזיק ישיבה. הכסף ששילם חותנו לקהילה הוא שחולל את הנפלאות האלה. ורבה של עיר זו שהיתה אם בישראל היה מלווה ברבית, אמנם בעיקר ללא יהודים, אבל לא סירב להלוות גם ליהודים על פי "היתר עסקא". היתר זה, "שאין הלוה נאמן, כי הפסיד בעסקא, כי אם על פי עדים כשרים מפורסמים", היה כבר מקובל בין המחמירים גם במנהגים. וגם הגר"א שהתריע בהגהותיו ליורה דעה בהלכות טריפות על הציבור המתיר בהמות שיש בהן סרכות, על ידי מיעוץ ומשמוש, שתק בהגהותיו ליורה דעה הלכות רבית על דבר "היתר עסקא", שהלווה מתחייב, כשיש הפסד, להביא דווקא עדים מפורסמים, ואין זו אלא עלמה גלויה, כפי שהתריע ר' מרדכי יפה ב"לבוש". ודאי ידע הגאון דבר זה ולא ציינו בהגהותיו. אמנם, כבר הבאנו לעיל,⁸ שגם קודם לכן נמצאו רבנים שהיו מלווים ברבית לקהילות. אבל אלה לא עשו את זה באופן גלוי, כר' שמואל זה. רב-סוחר הנוסע לשם עסקיו לערים שונות, ואפילו לעיר רחוקה כחרסון, כדי לספק עצים לצרכי הצי הרוסי, ומתעכב שם כשנתיים, אינו ראוי כלל להיות רב. ודאי שהיהודים בוויילנה ידעו שרב צעיר זה, שעניו רק לבצע, אינו ראוי להיות רב בעירם, אלא שנכנעו להשפעתו וכוחו של חותנו, שהיה עשיר גדול ועסקן. בכוח הכסף והתקיפות רצה הרב להכניס את בניו וחתניו לבית-הדין ולהנהגת הקהילה, ובכוח השלטונות רצה להשיג סמכות יתרה. השלטונות ודאי לא טרחו בחינם, ודאי קיבלו שכרם בעין יפה. אולם גם הצד שכנגד השתמש בסגולה בדוקה זו, ושיחד את באי כוח הממשלה.

ראשי הקהילה לא היו מרוצים מן הרב-הסוחר, אבל במשך עשר שנים ויותר לא יצאו למלחמה גלויה בגדו. אולם כעבור חמש עשרה שנה בשנת תקכ"ז, התליטו ראשי הקהל לסלק את הרב, וערכו משפט שלא בפניו. נמצאו עדים, שהעידו כי לקח שוחד מן הצדדים שהתדיינו לפניו, אבל לעומת זה נמצאו גם עסקנים עשירים, תקיפים, ומהם מחותניו וידידיו, שטענו לזכותו ולא עלה בידי מתנגדיו לסלקו, אלא להגביל את זכויותיו. לשם כך היה צורך לשנות את תנאי החוזה בין הקהילה להרב שנכתב בשעה שנתמנה. וגם להוסיף תנאי, שלמעשה היה מקובל. מכבר בכל הקהילות, לפי תקנות פנקס ליטא, שאסור לרב למנות איש מבני משפחתו כדיינים וכו'. ר' שמואל היה

מוכרח לקבל את התנאים באלה ובשבועה. ואולם התחכם, וקודם שנשבע מסר מודעה בפני שלשה יהודים שהסכמתו ושבועתו היו מתוך אונס, והוא מבטלן מראש. מסירת-מודעה היתה נהוגה אז, אבל לא היה ברור אם גם בעניין זה מועילה מסירת מודעה, ובייחוד בשעה שהתנאים החדשים נתקבלו בשבועה. כשהפר הרב את התנאים החדשים בטענה של מסירת-מודעה התדיינו הצדדים בפני בית-דין של עיר אחרת — גרודנה — ובית-הדין קיבל את הטענה של מסירת מודעה, אבל ראשי הקהילה הוסיפו להילחם. היו בינתיים הסכמים על פי פשרות, שבוטלו כעבור זמן קצר. בינתיים מצא הרב תומכים מבין באי כוח ההמון המקופח, שנלחמו עם תקיפי הקהילה, והמחלוקת התלקחה ביתר שאת. ואחרי שלושים ושלוש שנים לכהונת הרב — כלומר בשנת תקמ"ג — נגשו מתנגדי הרב לגבות עדות על ידי הדיינים שנקבעו לשם כך, שהרב לקח שוחד בשעת פסקי דין ונשא פנים. בכל זאת לא עלה בידי הקהל לסלק את הרב, ובשנת תקמ"ה נגבו עוד עדויות, ורובם העידו "שכמה פעמים שישב במסיבת הדיינים במשפט היה מבושם". וכמה דיינים הגידו "שאינם יכולים לסבול מהריח של יי"ש, ופעם אחת קרה "שהיה בשעת משפט שיכור". האשמה זו, שהרב שותה לשכרה, היתה באמת חרפה לקהילה כווילנה, אולם חרפה לא קטנה מזו היתה מסירת העניין לוועדה מטעם הממשלה (קומיסיה), שהיא תפתור שאלה יהודית פנימית. פרקליטים משני הצדדים טענו לפני שופטים גויים מטעם הממשלה, ולפני השופטים הללו נשמעו האשמות נגד הרב בלקיחת שוחד ובשיכרות. סוף סוף ציווה הדוכס, שהיה שלטון עליון, לצדדים היריבים לעמוד לדין לפני שלושה רבנים, שהוא ימנם. ואמנם נתקיים בית-דין הרבנים בעיר מיר בשאלת הרבנות כווילנה. בית-דין זה פסל את מסירת-המודעה והחליט שעל פיה אין להתיר שבועה, והתנאים החדשים שרירים וקיימים והרב אשם בהפרת השבועה. על יסוד פסק-דין הרבנים במיר, העביר הווייודה ראדווויל את ר' שמואל בן אביגדור מרבנותו.

אולם בזה עוד לא נגמרה המלחמה. לפי החוק יש רשות לרב שנמצא חייב בדיון לערער על הפסק של הווייודה לפני בית-הדין של חצר המלך. את הקובלנה פירסם הרב בדפוס בלשון הפולנית, ובאי כח ההמון חיזקו את טענות הרב נגד חברי ועד הקהילה. הם טענו כי "חברי הקהל הישן החליטו להוריד את הרב שמואל בן אביגדור מכסאו בכוח בחייו, למרות התנאים הקיימים, מפני שהיה להם כעס פרטי על הרב... על שהגין עלינו, העניים...

בייחוד בענין הטלות כספיות ובהזדמנויות שונות ומפני שרצו להשיג את משרת הרב בשביל איש רצוי וקרוב להם". בני ההמון צידדו איפוא בזכותו של הרב. הסיבה היתה פשוטה. הם היו נגד ראשי הקהלה, שפסעו על ראשי העם, על העניים והאביונים, והטילו עליהם מסים שונים, בעוד שבכל ענייני הקהילה ביטלו את דעתם וראו אותם כאילו אינם. הפלת הקהילה וראשיה היתה אפשרית רק בעזרת השלטון העליון, ואליו פנו הצדדים המקופחים.

יג. החסידים והמשכילים וחלקם במחלוקת

על יחס הגאון אל הרב בימים הראשונים למחלוקת אין לנו כל ידיעות. בשנת תקל"ב כשראשי הקהילה התדיינו עם הרב, והאשימוהו בהפרת השבועה מחמת "מסירת המודעה" שלו, חתמו שניהם, הגאון והאב"ד ר' שמואל, על האגרות ששלחו לקהילות רבות נגד החסידים. הגאון, שציה לאשתו להכות את ילדיו הקטנים בעוון שבועת-כזב, מן הראוי היה שיתייחס בשאט נפש לאדם מפר שבועה. ואולם בזה היה סלחן, ולא התרחק ממנו. רק בשנת תקמ"ה כשכבר פורסמו עדויות רבות שהרב קיבל שוחד ונשא פנים, ובית-הדין בעיר מיר הכיר באשמת ר' שמואל בהפרת השבועה — עבר הגאון בגלוי למתנגדיו. באי כח ההמון שתקפו את ראשי הקהילה לא נשאו גם את פני הגאון. כשהגישו תביעה נגד הקהילה לוועדה הממשלתית של האוצר, על מעילות בכספים, שהיא מוציאה כספים לבטלה, פגעו גם בגאון. הם טענו: שהקהל נותן לר' אליהו חסיד (בפולנית כינוהו פטריארך) "שאינו עושה כלום, שאינו משלם לקופת הקהל אף פרוטה, ואינו מכניס לשום קורבקה" דירה, וגם 28 זהובים בכל שבוע מכספי הקהל, מלבד מתנות שונות כמו דגים ודברים אחרים. באי כח ההמון דורשים להפסיק את הסיוע, גם לחקור אותו ולקבל ממנו ביאורים על שאלות שיגישו לפניו.

הגאון מוויילנה היה אז בן ששים וחמש, ומוניטין שלו יצא כראש הגאונים ואיש האלהים, ובוודאי שמעו על גילוי אליהו — ואף-על-פי-כן הותקף על-ידי באי-כוח ההמונים בוויילנה באופן מכוער מאד, והם דרשו לחקור אותו. ודאי היו אז בוויילנה גם מושפעים מהשכלת ברלין, שלא היו מאמינים בגילוי אליהו, והיו כופרים גם בסודות הקבלה, אלא שלא העזו להכריז על זה בפומבי. בראש תנועת ההמונים עמד אז שמעון בן וולף — שעליו עוד ידובר. הוא היה אדם משכיל. ידע היטב את הלשון הפולנית, ידע על סדרי חיים מתוקנים, כפי שנראה מן התזכיר שהגיש לחברי הסיים בוורשה. השכלת ברלין ודאי כבר הגיעה אליו וידע על הפילוסופיה של מנדלסון. הגיע לוויילנה גם התרגום של מנדלסון עם המבוא שלו⁵⁵ שבו הוא מביא את דעתו של ר' יעקב עמדה, המטיל ספק בקדמות ה"זוהר". הערצתו של הציבור את הגאון היתה בעיקרה על היותו איש קדוש, איש אלוהי, לפי

מושגי תורת הקבלה. ואם מטילים ספק בקדושתה של הקבלה ובקדמות "הזוהר", הרי מזדעזע הבסיס עליו נשענת הערצה זו. שמעון בן וולף, שהמונים הלכו אחריו, כאמור, מפני שהגן על ענייניהם החיוניים, כבר טעם טעמה של ההשכלה, שרוחותיה התחילו מנשבות מברלין. אולם חסר היה למשכיל זה ולשאר המשכילים המועטים שעמדו אז בראש תנועת ההמונים רגש הכבוד הלאומי. הם גרמו נחת רוח מרובה לצוררי ישראל הרבים, בחללם את כבוד הגאון. אין ספק, שחברי ועדת-האוצר של הממשלה, שענייני היהודים היו נהירים להם, ידעו כי הגאון נחשב לקדוש ואיש אלוהים בעיני כל היהודים בליטא.

אף-על-פי-כן יש להגיד כמעט בוודאות, כי כוח המשכילים המעטים בלבד, שהיו בוויילנה, לא היה יפה כדי להסית את ההמונים לפגוע בכבוד הגאון, אלמלא הצטרפו אליהם כסתר גם החסידים, שהגאון פגע בהם באופן מחפיר ובלתי צודק. אמנם, גם הרב ר' שמואל בן אביגדור חתם בשנת תקל"ב על האגרות לקהילות ישראל נגד החסידים. אבל מאז כבר עבר זמן רב, ולפי מסורת שהיתה בידי החסידים⁶⁶ התאמץ הרב ר' שמואל בן אביגדור עוד בשנת תקל"ז, שהוויכוח בין הגר"א ור' שניאור זלמן מלאדי יתקיים, ור' שניאור זלמן התארח בבית הרב כשבא לשם הוויכוח. לפיכך היה הגר"א בעיני החסידים האשם היחידי ברדיפות חבריהם עד חרמה. ורק הוא האשם, שהלקו בחדר הקהל את החשוב שבין החסידים, את ר' איסר, ושמו אותו במאסר.⁶⁷ החסידים הנעלבים מצאו כאן שעת-הכושר לנקום נקמת חבריהם, והצטרפו אל המשכילים המעטים באי-כח ההמון, שהיו להם דין ודברים עם ראשי הקהל הוויילנאי. וכשהצטרפו שלושה אלה, המשכילים הבודדים, ההמונים והחסידים היו כבר לכוח לוחם, והיתה להם גם החוצפה לפגוע בכבוד הגאון לעת זקנתו, ובדבר זה הקדיחו את תבשילם. לולא גדשו ההמונים ובאי כוחם את הסאה, ולא היו באים, אגב נקמתם בראשי הקהל, לידי חילול-השם, ודאי ששמותיהם היו ראויים להיזכר בהיסטוריה הישראלית כלוחמים הראשונים לזכויות הנדכאים, בשם הצדק והיושר.

הלוחמים הראשונים הרגישו שלחוגי הממשלה הפולנית נכנסו גם כוחות מתקדמים, כוחות שלא היו מצויים קודם בחוגי השלטון, והאמינו שאלה ודאי ישימו לב לדרישות הצודקות של ההמונים. לוויילנה בא אז סגן הקנצלר הפולני חרפטוביץ.⁶⁸ שנתפס לדעות החפשיות של האנציקלופדיסטים בצרפת; ונחשב בצדק למגן האנושות ורוצה בתיקונים יסודיים במשטר החברתי.

באי כוח ההמין קיוו להיושע בו, ופנו אליו בתזכיר שתיארו בו, בצבעים שחורים, את סדרי הקהל הווילנאי: "הקהל אינו מוסר דין וחשבון כספי לפני ההמון; ראשי הקהל מחלקים ביניהם את הכספים הנשארים, זוללים וסובאים... ומי שאינו מציית עונשים אותו בכל מיני קנסות. וכשתובעים את ראשי הקהל לפני בית־דין המדינה, הם טוענים שהטילו את העונש על עבירה לחוקי הדת, או אשמה אחרת, שיש להם רשיון לפי השלטון הפנימי שניתן להם מאת הממשלה. הקהל משתמש בנשק החרם נגד כל המתנגד לתשלום המס..." בתזכיר זה תיארו באי־כוח ההמון מה הוא החרם, כי מתרחקים מן המוחרם בחייו וגם אחרי מותו, שהחיים אינם חיים כלל. לפי כל האמיר דרשו באי כוח ההמון תיקונים יסודיים ושינויים בסדרי הקהל. לבטל את המכס, המייקר הרבה את הבשר ומכביד מאד על ההמונים, לבטל את בית־הדין הדתי ולאסור גביות עדויות חשאיות. וכן דרשו נציגות בקהל ועוד תיקונים חשובים רבים. היו עוד תזכירים לשאר מוסדות הממשלה, שבהם הוכיחו באי כוח ההמון, כי טענות הקהל שה"קורובקות" נחוצות להחזקת הדת אין להן כל יסוד, מאחר שהמוסדות הדתיים מתקיימים על ידי חברות מיוחדות, וכשיש צורך בכספים להחזקת הדת נותן תמיד כל אחד מרצונו.

באי־כוח ההמון בתזכיריהם נזהרו מלפגוע בכבוד הדת. להפך, הם טענו, שאין הם דואגים פחות מראשי הקהל להחזקת הדת. "אולם יש להבחין בין הדת עצמה שהיא היסוד המוסרי של האדם ובין המנהגים שנתקבלו כתקנות בקהילות". כנראה, חיברו דברים אלו על ידי אדם שקרא כבר את "ירושלים" למנדלסון ואת הפולמוס שלו עם לאפאטר. מנדלסון שכיבד מאד את הדת כיסוד המוסר הוסיף: "לא אכחד כי הבחנתי בדתי הוספות וסילופים בידי אדם..."⁸⁹ הוויכוח עם לאפאטר וספר "ירושלים" ודאי היו ידועים למשכילים היהודים המעטים שחיו מחוץ לגרמניה, מאחר שהיו להם קשרים עם גרמניה, ובוילנה היו גם חותמים על ספרי "המאסף". אפשר מאד שגם הפולנים המשכילים, כחרפטוביץ, שהתעניינו בשאלת היהודים, ידעו על "ירושלים" ועל הוויכוח עם לאפאטר. הן בזמן מאוחר קצת פנה הבישוף מאלצווסקי,⁹⁰ שטיפל בשאלת היהודים בפולין, אל דוד פרידלנדר בברלין שישלח לו חומר שנדפס בספרים הדנים בשאלות היהודים בגרמניה, הואיל ובבתי מסחר הספרים בפולין לא היו מצויים. ואולם ספרים בודדים ודאי הגיעו גם לשם, כי רבים היו עוברים ושבים מפולין לגרמניה ומגרמניה לפולין. אגב, אין ספק, שרוב הדברים שנמסרו בתזכירים הללו קרובים לאמת.

הרי הרבנים המזיכחים באותה תקופה, וגם בתקופות קודמות, וכן גם המשכילים בתקופה מאוחרת, הוסיפו ללחום באותן התופעות שעליהן מתאוננים באי-כוח ההמון בתזכיריהם.

י.ד. הגאון במאסר

הגאון לא הביע את דעתו בגלוי על סדרי הקהילה המקולקלים. באי־כוח ההמון והחסידים ודאי התרעמו עליו בשל כך, שהרי "מתוך שהיה לו... למחות... מעלה עליו הכתוב כאילו חטא". ואמנם היה צריך למחות, כי ודאי הגיעה אליו צעקת ההמונים. תשובת מעריצי הגאון, שהוא שותק מפני שהוא מתרחק מענייני עולם הזה, לא הניחה את דעת המקטרגים, מאחר שהוא נתמך ונהנה מאותו הקהל, הנאשם בערשק דלים. אולם במשך כל זמן המחלוקת עם הרב, עד השנים האחרונות, כשהגאון כבר הגיע לגיל זקנה אין שום הוכחה שהתערב במחלוקת של ראשי הקהל עם הרב; להפך יש סימנים שלא התערב כלל, מפני שבתעודות הרשמיות שנתפרסמו, ממשפטים שונים במשך יותר משלושים שנה, לא נזכר כלל שם הגאון, אולם בשעה שבאי־כוח ההמונים העזו לפגוע בגאון באופן גס ודרשו שהשלטונות יחקרו את הגאון, נראה שידעו כבר שהוא תומך בראשי הקהל, מתנגדי הרב, ושהתחיל להתעניין יותר ויותר בעסקי הציבור. ביחוד גדלה פעולתו, כשהדבר נגע להצלת יהודי משמד, כפי שיסופר להלן.

מקרים משונים קרו אז בוויילנה. אחד הלוחמים הגדולים ברב, ר' שמואל בן אביגדור, היה ראש הקהל רבי אבא בן וולף. הוא לא היה בין חכמי התורה, אלא עסקן, ונשא את לבו להיות רבה של העיר. ברור שלא חשקה נפשו ברבנות כדי להורות שאלות של איסור והיתר, או כדי להרביץ תורה בישיבה. הוא רצה להיות מעין רב מטעם הממשלה, כלומר עסקן מפקח על צרכי הדת, ומנהל משא ומתן עם הממשלה על הדת וצרכיה, כ"רבנים מטעם" הידועים בתקופות האחרונות ברוסיה. ר' שמואל בן אביגדור, שהיה יותר סוחר מאשר רב, ולא ניהל ישיבה, הכשיר את הקרקע גם לרבנות כזו. רב כלפי הממשלה, שבדיני־תורות לא יתערב, כדי שלא יהא מקום לחשד שהוא לוקח שוחד מן המתדיינים, וכל ענייני הדת יתנהגו על ידי דיינים מומחים, מורי הוראה, כנראה, היה הגאון, שתמך בראשי הקהל, מרוצה מסידור זה, ור' אבא הרי היה הפעיל ביותר, ובלי הסכמת הגאון לא היה מעז לדרוש

לעצמו רבנות. והנה אנשים ממפלגת הרב ר' שמואל התנגדו ביותר לר' אבא זה, שהיה התקיף והלוחם העיקרי לשם הרחקת הרב ממשרתו. להם היו כל האמצעים כשרים כדי להרחיק את ראש הקהל המתרברב. הלכו והלשינו לפני הממשלה, כי ר' אבא ראש הקהל התנצר בימי נעוריו, לפני חמשים שנה, ואחרי כן חזר ליהדות, וזוהי עבירה פלילית. לא קשה היה לשכור עדי שקר — הרי קשה יהיה להוכיח את השקר שבעדות, דבר שקרה לפני חמשים שנה. אולם השלטונות לא נתנו ערך רב לדברים, ואחרי השתדלות מצד ראש הקהל בוטלה העלילה נגדו. ואולם קרה משהו נורא — בנו של ר' אבא ראש הקהל יצא לתרבות רעה והשתמד.

סתם משומדים היו בפולין, ליטא ורוסיה הלבנה גם עד אז, אולם לא משומדים מתוך הכרה. סיבת ההמרה היו בעיקר, תנאים חיצוניים. — המשומדים היו ניצלים ממוות, היו מקבלים עזרה, זכויות מיוחדות, ולא היה הדבר מעורר מבוכה אם איזה יהודי עקר את עצמו מן היהדות. אולם לא כך היה השמד של בן ראש הקהל. הוא לא המיר מנימוקים חמריים, אלא, לפי דבריו, התנצר מפני שנוכח "שהדת הנוצרית עולה על הדת היהודית", ו"שהוא הכיר את טעות התלמוד".¹ ראשי הקהל, וגם הגר"א, דרשו לנקוט כל האמצעים האפשריים, כדי להציל את בנו של ר' אבא משמד, גם הקציבו לתכלית זו סכומים מקופת הקהל. החליטו להוציאו מן המנזר, ולהעבירו לחוץ-לארץ. נמצא מומר צעיר אחד שהיה נכון לעזור בחטיפת בנו של ראש הקהל בעד תשלום הגון. הביאו את המומר הזה לגאון, שישפיע עליו שלא ירמה ולא יגלה את תכנית החטיפה. הגאון דיבר על לבו של המומר — כפי שסיפר אחר כן — שיחזור ליהדות, ויעזור בהוצאת בנו של ראש הקהל מן המנזר, והבטיח לו ששכרו יהיה גדול בעולם הבא. אולם לא בזכות ההבטחה לעולם הבא קנו את לב המומר, אלא בכספים מרובים. הוא, המומר מכבר, התיידד עם המומר החדש בן ראש הקהל ויצא אתו לבית קפה. ומראש הודיע מתי יהיו בבית הקפה, כדי שיכוונו החוטפים את השעה, וכך היה. הוא נחטף על ידי נאמן הקהל ועוד אחרים. חטיפה זו עוררה את הנוצרים לצאת במסע הסתה נגד היהודים. לשונאי ראש הקהל ולמצדדי הרב ר' שמואל ניתן מקום להתנקם באב האומלל וגם לפגוע בכל אלה שנלחמו בר' שמואל בן אביגדור. השנאה הגיעה לידי מדרגה כזו, שיהודים שומרי מצווה באו לעזור לגויים הרודפים את היהודים, שאמרו להציל אחיהם משמד. הממשלה הפולנית אסרה עשרים ושנים יהודים שחשדה בהם כי עזרו לחטיפת המשומד. בין

הנאסרים היה גם הגאון. בא־כוח ההמונים, יצחק בן לייב, הלך למאסר מרצונו, כדי להאזין לשיחות הנאסרים, ולהיות נוכח בשעת גביית העדות, כדי למצוא צד חובה בדברי הגאון ובאחרים ולעזור לקטיגוריה.

יצחק בן לייב שנכנס למאסר כדי להזיק למתנגדי הרב וראשי הקהילה, פגע ביהודים וביהדות בכלל. כפי שנמסר בתעודות הרשמיות: העיד יצחק בן לייב, שלפי התלמוד אם הוטל איסור בחרם, במלים "יהרג ובל יעבור ובל יאמר", אז אסור לגלות אפילו אם צפויה סכנת מוות, ואם יצאה פקודה (כמובן, של הקהל) להרוג את מי שהוא, אסור ליהודים לגלות זאת. המלים העבריות "יהרג ובל יעבור ובל יאמר" הן במקור הפולני באותיות לטיניות. ברור שאמר מלים אלה במקורם בעברית, וזה מעיד שהיה עם־הארץ. המלים "יהרג ובל יעבור" לא נאמרו בתלמוד ביחס לחרם, והמלים "בל יאמר" אינן שם כלל. בתלמוד נאמר: "כל עבירות שבתורה אם אומרים לאדם עבור ואל תהרג, יעבור ואל יהרג חוץ מעבודת אלילים וגילוי עריות ושפיכת דמים".⁹⁹ אין זה מתקבל על הדעת כלל שהקהל הכריז חרם כי שום יהודי לא יעיד בבית־דין של גויים, לרעת יהודים, בדבר חטיפת בנו של ראש הקהל, ושני טעמים לדבר. א': הקהל ודאי ידע כי יש מלשינים בתוכו ולא סיכן את עצמו בהכרזת חרם בפומבי; וב': אין צורך בחרם, מפני שלפי התלמוד השולחן־ערון, המעיד לרעת יהודים בבית דין של גויים, ומסכן בזה חיי יהודי חברו שאין עליו כל עונש לפי דיני ישראל — נקרא מסור, והוא בגדר "מורידין ולא מעלין". לא היה איפוא כל מקום לחרם, כשם שלעולם לא אסרו בחרם לאכול בשר חזיר, ובאמת מדברי שאר העדים מצד הקטיגוריה משמע שלא היה כל חרם, ואחד מהם רק העיד "שלהגאון יש כוח להטיל חרמות ובל ידיעתו אינה יכולה להעשות שום פעולה חשובה". ברור איפוא שיצחק בן לייב היה סתם מסור, בור ועם הארץ, וכל כוונתו היתה להזיק ליהודים וליהדות בכלל ולתומכי הגאון וראשי הקהל בוויילנה בפרט. והתחברותם של אנשים משכילים כשמעון בן וולף אליו לא באה אלא מפני השנאה העצורה לסדרי הקהילה; אנשים אלה עלולים היו להתחבר לתכלית זו גם עם השטן בעצמו.

טו. "התשועה הגדולה"

בתעודות הרשמיות יש גם על החקירה שחקרו את הגר"א. הודיעו, שהוא החליט לא לענות כלום. וכך תיארוהו: "יהודי זקן בקי בתלמוד, העמיד פנים כאילו אינו יודע פולנית, אם כי הבין כל מה שדיברו אליו. אולם לא ענה על שום שאלה בשום שפה. יהודה בכל זאת שהמלים "יהרג ובל יעבור ובל יאמר", נזכרו בתלמוד אבל לא רצה לפרש משמעותן". השקר שבדברים אלה בולט. אם הגאון לא ענה על שום שאלה בשום שפה, מדוע ענה דווקא על השאלה אם מקור המלים הנ"ל הוא בתלמוד, ולא עוד אלא שגם שיקר. המלים "בל יאמר" אינן בתלמוד כלל. ברור שרשמו מה שנדמה היה להם כהודאה לפי העוייית פנים וכדומה. ולשם עלילה על היהודים והשמצתם, היתה דרושה להם הודאת הגאון שמלים אלה נמצאות בתלמוד. יש גם הערה בתעודה רשמית: "הגאון (פאטריארך) הזה נשאל למה הרשה לשמעון בן אבא, אחי הנחטף, לנסוע בשבת, דבר שהתורה אסרתו; אין על זאת תשובה". כלומר, הגאון לא ענה. הוא היה מוכן למסור גורו לעינויים. הפולנים, כנראה, לא העיזו לפגוע בגופו. סתם אסירים, שלא ענו על שאלות חוקר הדין, היו, כנהוג, מכים ומענים אותם עד שתצא נפשם. הפולנים לא רצו לעורר רעש בעולם, שהם עינו את ה"פאטריארך" של היהודים; היראה מפני דעת הקהל בעולם ובפולין גופה הכריעה.

אין ספק, שבמשך ימי המאסר של הגאון וראשי הקהל בוויילנה לא ישבו יהודי ליטא ופולין, ואולי גם מחוץ לליטא, בחיבוק ידיים, אבל ידיעות על כך אין לנו משום מקור. ודאי עשה הקהל בוויילנה כל מה שביכלתו, עד שלבסוף פנה אל המלך הפולני פוניאטובסקי, שהתיחס ליהודים יחס אנושי, נגד מאסרים אלה ללא הוכחות. הבקשה פעלה את פעולתה. לא רצה המלך הפולני שיפורסם בשאר הארצות, שבארצו מענים את ה"פאטריארך" היהודי, את האדם שבעיני היהודים הוא נחשב לאיש האלהים. ואולי נשלח, יחד עם הבקשה, גם מתן בסתר למקורבי המלך. הגאון וכל שאר הנאסרים, חוץ מאחי הנחטף, שוחררו, אלא שהשלטונות המשיכו בחקירות וחיפושים. ואמנם כעבור זמן מועט אחר כך נאסר אותו המומר שעזר לחטיפת בנו של ראש הקהל. מומר זה סיפר, כפי שנוכר לעיל, שהובא שלוש פעמים אל הגר"א

ושהלה דיבר על לבו “שיחזור ליהדות, ויעזור להחזיר ליהדות את בנו של ר' אבא, ושכרו יהיה גדול בעולם הבא”, ונוסף לעולם־הבא “הבטיחו הגאון ואחי הנחטף להמומר בעד עזרתו מאה אדומים”. אחרי עדות זו מוכרחים היו השלטונות הפולנים לחדש את המשפט, אף על פי ששחררו את האנשים קודם לכן לפי הוראת המלך, אולם הפעם לא החמירו כל כך בדין. השלטונות הכירו שעדות זו של המומר היא מפוקפקת, מפני שבחקירה הראשונה העיד המומר אחרת. במשפט שנתקיים לבסוף נגד הגר“א, נגד אבי הנחטף, ונגד עיד אחדים מראשי הקהל פסקו להם מאסר לשנים עשר שבועות — עונש קל להאשמה חמורה. האסירים לא רצו לשבת ביחד עם פושעים פליליים, והם החליטו לשבת בבית האורחים של העיריה, שהיה בו חדר לאסירים, כדי לאפשר לגאון להתפלל בציבור. ברשימת האנשים שיצאו מן המאסר ביום 12 דצמבר 1789 אין שם הגאון מווילנה.¹⁴ יש לשער שהוא שוחרר קודם לכן, לפי פקודה מווארשה, מפני שהיה זקן וחולה. ושוב, דעת הקהל חשובה היתה בעיני השלטונות.

בן ראש הקהל, המומר, ששינת שמו לנוימן, חי בקניגסברג, וזמן מועט אחרי ששוחררו הנאסרים, החזירו אותו מקניגסברג לפולין, והמשפט נתעורר מחדש ב”טריבונאל”. הנחטף נוימן העיד שאחיו שמעון ואמו אשמים בחטיפה זו, ורק את אביו ר' אבא לא האשים. כנראה, הוא באמת עמד מנגד. קרוב לשנתיים נמשך הדיון בטריבונאל, שזיכה לבסוף את כל הנאשמים, וגם את אבי הנחטף ר' אבא. ורק אחי הנחטף שמעון ואם הנחטף, ועוד אחד נאשמו. את האם דנו לעונש קל, לששה שבועות מאסר, ואת האח ועוד אחד שעזר לחטיפה — למלקות במשך חמישה שבועות כל יום ששי. אולם גם את כל ראשי הקהל וגם את הגאון חייבו שעליהם להישבע בבית הכנסת שלא נתנו לא מכספם הפרטי ולא מכסף הקהל ואפילו לא נתנו עצה לביצוע החטיפה. כנראה, נשבעו כולם, אולם מן התעודות הרשמיות שנתפרסמו אין לראות שגם הגר“א נשבע. קשה להעלות על הדעת, שהגר“א נשבע מאונס לשקר שלא נהנו ממנו עצה לחטיפת נוימן, ודאי היה מוסר את עצמו לכל מיני יסורים, ובלבד שלא ישבע. הוא היה אז בן שבעים ואחת. לפי ידיעת החוקרים בטריבונאל, היה הגאון חולה בשעת הבירור, וכנראה הרפו ממנו. אבל רוחו דוכאה. המשפט התחיל להתברר בטריבונאל באמצע פברואר 1791, ולפני חידוש המשפט, ב' וישב תקנ”א, נכתב מכתבו של הגאון אל המגיד מדובנא שיבוא אליו וינחמהו, ובנו של הגר“א הוסיף בקשה שלא יאחר

בנסיעתו, "כי למצווה רבה ירצה לו להחיות נפש אדוננו... אבי הגאון נ"י". מסתבר, שהבירור בטריבונאל ופסק הדין, שחייב את מנהיגי הקהילה והגאון בכללם שבועה, גרמו לדכאון נפשי ולהתגברות מחלתו. אבל לעומת זה נחלץ על ידי כך מצרת השבועה.

כפי שאמרנו לעיל, אין זכר למאסרו של הגאון, כשהגיע לימי זקנה ושיבה, בשום ספר שיצא בלשון הקודש. בניו ותלמידיו לא הזכירו כלל מה שעבר על הגאון ועל הקהל, ועל כל היהודים בליטא מחמת חטיפת מומר מיוחס, בן ראש הקהל. ובספר "עליות אליהו", הביוגרפיה הראשונה שנתפרסמה עשרות שנים אחרי מותו, שבו פרטים ופרטי פרטים על חייו, ואפילו האגדות המזורות ביותר, לא הוזכר עניין מבהיל זה אלא בהערה קצרה ודרך אגב, כאילו אין זה אלא דבר רגיל שלא כדאי להרבות עליו דברים. ברור, שעל פי תעודות רשמיות אין אפשרות לדעת את האמת כולה. לא כל המעשים להצלחתם עשו היהודים בגלוי, כדי שגם הגויים ידעו. על הפעולה החשאית להצלת הגאון והקהל הווילנאי אין אנו יודעים. כשפנו היהודים אל המלך, ודאי היתה השתדלות גם אצל מקורבי המלך. מן התעודות הרשמיות אנו יודעים, כי פעם טענו באי כוח ההמון, ששתדלן הקהל ר' אריה לייב מייטס, שעזב את וילנה והתיישב בפנינסק, מתערב במחלוקת ועוזר לקהל. מאיוו סיבה עזב את וילנה, אחר שהצטיין בפעולתו, ומשום מה התערב מרחוק? אין אנו יודעים בבירור. כנראה, היתה פעולתו בעיקר בווארשה, ומטעמים שונים היה טוב יותר שלא תהיה ישיבתו בעיר, מפחד המלשנים שידעוהו וקל היה לעקוב אחר פעולותיו. לכן ישב בריחוק מקום והשתמש בקשריו עם רבי הממשלה בוילנה. על מצבתו כתבו "בצלו בגויים חיינו", והוא "אשר עשה את התשועה הגדולה בישראל". ר' שמואל יוסף פין מוסר מה ששמע מפי זקני הקהילה בוילנה: "בעת שבתו בווארשה היה מוכרח לחלל שבת אחת בכתבת תשובות על טענות אנשי און, ובשובו לוילנה ועמד לפני רבנו הגר"א אשר ברכו על התשועה אשר עשה, היה נעצב כי חילל שבת, אז אמר לו רבנו אם יש את נפשו, היה נותן לו שבת אחת משבתותיו חליפי השבת שחילל". בכל התעודות הרשמיות אין אנו רואים מתי היתה בימי שתדלנותו סכנה ממשית לישראל חוץ מעניינים שבממון, ומה היא התשועה הגדולה אשר עשה, אם לא שנאמר שמרומז כאן מקרה חטיפת המומר. הכומר קרושבסקי הוציא אז כרוז בשם הבישוף אל הנוצרים "על העוול שנעשה על ידי היהודים לנצרות בתוך עיר נוצריה", ואז נאסרו רבים וביניהם גם הגאון. כפי שהבאנו לעיל

ידעו הגויים בשעת המשפט, שהגר"א התיר לשם עניין זה לחלל את השבת; דבר זה נתגלה ונדע ברבים. ודאי נעשו גם דברים בסתר, בימי ההשתדלות בווארשה, שלא נודעו ברבים. אבל השתדלן בעצמו סיפר לגאון והוא קיבל על עצמו חטא זה. אמנם שם מדובר "על התשועה אשר עשה" בשנת תקמ"ד, וההצלה ליהודי וילנה היתה בשנת תקמ"ט.⁵⁵ אבל יש לשער שבכוונה שיבשו את התאריך מפני שלא רצו שידעו שהמדובר בחטיפת המומר ובמשפט. במאסר הגאון ובחילול השבת וכו'. לפיכך לא נרשם דבר זה בשום מקום. לא בפינקסי הקהל, ולא בשום ספר בדפוס ואפילו לא בכתב-יד.

כשר' שניאור זלמן מלאדי שוחרר מבית האסורים, ונתברר שהעלילו עליו עלילת שקר רקדו החסידים, היו ימי ששון ושמחה, קבעו חג, וכששוחרר הגאון לא הזכירו כלל מאורע חשוב זה לא בחייו ולא אחרי מותו. רצו להשכיח את כל המאורע. ואמנם, אלמלא גילה הד"ר ישראל קלויזנר את התעודות לפני חורבן וילנה על ידי הנאצים, לא היה הדבר מתגלה לעולם.

לשם השקפה מלאה ושלמה על תולדות הגאון, שיטתו ופעולתו רואה אני צורך לעצמי להקדיש עוד פרק על מלחמת הגר"א בחסידים. אולם לפני זה יש להקדים דברים על החסידים בכלל, ועל ר' שניאור זלמן מלאדי, שעליו ניתכה חמת הגאון ביותר, בפרט.

טז. ר' ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט)

ספרים ומאמרים רבים מאד נכתבו על החסידים והחסידות. היתה זו תנועה גדולה בישראל שמשכה אליה המונים מרובים ורשמה עדיין ניכר גם בימינו. כשאני עומד בפרק על הגאון מווילנה ותקופתו, סוף דור התשיעי וראשית הדור העשירי, ברצוני להתעכב רק על הראשונים, על אלה שחיו בתקופה ההיא: הבעש"ט ותלמידיו, ורבי שניאור זלמן מלאדי שהיה תלמיד תלמידו של הבעש"ט.

על תולדות החסידות יש לנו בעברית ספרים חשובים — "תולדות החסידות" לש. דובנוב, "החסידות והחסידים", לש. א. הורודצקי, יש גם מונוגרפיה של ב. דינבורג "ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיתיים". בלשונות לעז יש עוד מימי גרץ מחקרים רבים, גם בעת האחרונה נתפרסמו באידיש ברוסיה הסובייטית מחקרים על התפתחות החסידות, לפי השיטה הסוציאלית. אולם החומר ההיסטורי היסודי שהשתמשו בו המחברים השונים הוא קלוש מאד. על המצב הכלכלי של היהודים בפולין, רוסיה וליטא, ועל הירידה המוסרית בתקופה שלפני הגר"א הבעש"ט כבר דיברתי בפרקים קודמים של ספרי זה. אולם על הקשר ההיסטורי בין הירידה המוסרית ותנועת החסידות כלוחמת בירידה זו — החומר הוא מפוקפק, ודאי שענייני כלכלה קובעים הרבה בכל תנועה ותנועה, וממילא גם בתנועת החסידות, אבל בהתפתחות תנועת החסידות היתה הכלכלה רק אחת הסיבות ולא העיקרית שבהן. חוקרי החסידות לא התעכבו בייחוד על כך, שתנועה זו התפשטה בקלות במקומות שהיתה בהם מקודם אמונה חזקה בשבתי צבי, כלומר במשיח ובקרבת הגאולה — היינו, בפודוליה והליין, גליציה ופולין קטן, אבל לא בליטא. ברוסיה הלבנה לא התפשטה החסידות במהירות ובקלות, ורק אחרי מלחמה פנימית התחילה להכות שם שורש. זאת ועוד: ההתפשטות לא היתה במינסק, סלוצק והמקומות הסמוכים אליהן, ואפילו לא בשקלוב, כי אם במקומות יישוב חדשים, לא רחוקים ממדינת מוסקבה, מסמולנסק, מקומות שעם הארצות של יושביהם היתה גדולה. דווקא שם לא היתה אותה ירידה מוסרית שיחידה סגולה כבעל "זרע בירך" ועוד נלחמו עמה עוד

בתקופה שלפני תנועת החסידות. התיישבות קיבוצית של היהודים במקומות אלה חלה במאוחר.

כפי שהבאתי לעיל¹⁰ היה נפוץ בפודוליה עוד בחיי ר' ישראל בעל שם טוב. בשנת תק"י—תקט"ו, הספר "ואבוא היום אל העין" בכתב-יד, שייחסוהו לר' יונתן אייבשיץ. בספר זה היו דברים מפורשים, על פי הקבלה והזוהר, לבטל את כל המצוות, דברים שיעקב פרנק הטיף להם בבואו מתורכיה. אמנם, זה היה בסוף ימיו של הבעש"ט, אבל מזה אנו רואים, שהקרקע הוכשרה במקומות ההם לתנועה משיחית, ואילו לא היה פרנק מפריז בפריצת המידות והריסת היהדות כולה, אולי היה מצליח שם, והחסידות לא היתה מתפשטת בפודוליה וגליציה. אולם לאחר שהורחק פרנק מן המחנה תפס "הזוהר" את המקום הראשון, והדוגלים בשמו זכו להכרה מלאה של כל ההמונים, גם אלה שלא ידעו לקרוא בו אף שורה אחת. וכמה מן הרבנים שלמדו את "הזוהר" נאחזו באדם, שלא הכריזו את עצמו משיח, אלא ביקש להושיע את ישראל בעליית-נשמתו.

העם, ולא רק ההמון, האמין בכל מיני אמונות טפלות, ובקמיעות לרפואה השתמשו במערב אירופה גם אנשים שידעו לשונות לעז וקראו ספרי מדע, כר' יעקב עמדן, ר' יהונתן אייבשיץ, וגם הגר"א שישב בליטא תמך בקמיעות של אייבשיץ. אמנם בפולין וליטא לא נתפרסמו גדולי ישראל שהם עצמם עסקו בקמיעות; הגאון מווילנה לא נתן שום קמיע — ובווילנה היו כבר רופאים שגמרו חוק לימודם באיטליה. אבל אין ספק שאמונת ההמון בקמיעות היתה גדולה. בפודוליה ובגאליציה המזרחית, כנראה, לא היו רופאים יהודים בעלי ידיעות בחכמת הרפואה, והרופאים שהיו — ידעו להקיז דם, ועוד סגולות שלמדו מרופאים לא יהודים בערים הגדולות. שלמה מיימון, שחי בנעוריו בימי תלמידי הבעש"ט, והרבה שיחה עם החסידים על הגדולות של רביהם, ידע לספר כי לבעל-שם היו ידיעות רפואיות¹¹ "והגיע לידי פירסום גדול על ידי מעשי ריפוי מוצלחים אחדים". אמנם סיפרו כך, אבל אין להתיחס לזה בכובד-ראש. ודאי היו ידיעותיו מסוג הידיעות המקובלות בין אלה שריפאו חולים, כ"הקזת דם משני גידים", וכדומה. לפעמים היה הריפוי מצליח, ועל פי רוב היו החולים מבריאים גם בלי רפואות ממין זה. לפי השמועה היה מרפא על ידי קמיעות מחלות-רוח, ששום רופא לא היה יכול או לרפא. יש לפעמים כוח רפואה בסוגסטיה, ויש שהאמונה מצד החולה בקמיעות מביא לידי ריפוי מחלת הנפש, כפי שהוכיחו זאת גם הקדמונים. מכל מקום, ר' ישראל התפרסם כבעל שם. המתנגדים בני דורו כתבו:¹² "לא היה נמנה בין הלומדים כלל", "כי היה מפורסם ללא למדן רק לבעל שם

כותב קמיעות". מקצת אמת יש ודאי בדברי מתנגדיו, אבל לא האמת כולה. בכלל אין לנו ידיעות ראויות לשמן על ה"בעל-שם-טוב", קודם שהיה למורם של ר' יעקב יוסף הכהן, המגיד ר' בר ממזריץ' ור' נחום מטשרנוביל. גם התלמידים הללו, שעיקרי הדברים עליו אנו יודעים מפייהם, לא מסרו לנו אלא דברי תורה, מוסר וקצת דברי הלצה, אבל לא על תולדותיו. אולם כעבור יותר מעשרים שנה אחרי מות הבעש"ט פורסם גם המכתב שלו ששלח לגיסו רבי גרשון קוטוור, שחי בארץ-ישראל (על מכתב זה עוד ידובר להלן).

כחמישים וחמש שנים אחרי מות הבעש"ט הופיע הספר "שבחי הבעש"ט". אז כבר נחלה החסידות נצחון בפולין ובגליציה, ונתרבו ה"רביים", ונפוצו סיפורים על מעשי נסים, והבעש"ט עצמו כבר נכנס להיכל האגדה. מחבר ה"שבחים" דיבר עם זקנים, ששמעו בימי ילדותם על הבעש"ט, על תולדותיו, ועל האגדות המרובות שתלו בו. חוקרי החסידות התייחסו אל ספר זה, על כל דברי ההבאי שבו, כאל מקור, משום שלא היה שום מקור אחר על תולדות הבעש"ט. אולם באמת אין ספר זה ראוי כלל להיות נחשב מקור בעיני היסטוריונים. הוא מספר "כי הבעש"ט נולד כשהאב והאם היו סמוכים לשנת המאה לימי חייהם", ¹⁰⁰ שהבעש"ט סיפר: "יד שנה הייתי פרוש במטה, והרשלי בני נולד על פי הדיבור", ¹⁰⁰ ושהחייה מתים. ספר כזה ודאי אין לראות בו כל מקור כדי לברור מתוכו את גרעיני האמת. אין גם לתת שום אמון בתעודות שפורסמו בו, כגון המכתב שכתב הבעש"ט לר' יעקב יוסף. מי שחשוד על גזמאות במתכוון חשוד גם על זיופים.

ערך היסטורי יש רק למה שפירסמו תלמידי הבעש"ט שהיו מקורבים אליו, ובייחוד ר' יעקב יוסף הכהן בשלושת הספרים "תולדות יעקב יוסף", "בן פורת יוסף" ו"צפנת פענח".

מכל מה שפורסם מאת הבעש"ט נראה שלא היה למדן היורד גם לעמקי ההלכה, כדרך הגאונים בדורו. ואולם ברור שהוא היה בקי באגדה, ובייחוד ב"זוהר" ובספרי הקבלה. הוא גם חקר במופלא ממנו, ומצא סיפוקו בספרי קבלה. הוא לא היה רחוק מחיי עולם-הזה, והיה מאמין שכל מה שהוא רואה בחלומה, מודיעים לו מן השמים. הבעש"ט ותלמידיו היו מחשיבים מאד את החיים. והנה זה הפירוש שניתן על ידי תלמידי הבעש"ט להמאמר "יפה שעה אחת של קורת רוח בעולם הבא מכל חיי העולם הזה": "כשהאדם רוצה

לילך מהלך ת"ק שנה, צריך לילך הרבה, ובחלום יכול לילך ברגע אחד, מפני שהוא למעלה מן הזמניות. והתענוג שיש לו ברגע אחד שם, שהוא למעלה מן הזמניות, אין יכול כאן עולם הזה לסבול כי הוא בזמן". הדברים הם מעורפלים, אך ברור שהאמינו בכוח החלום, שיש בני אדם שבחלומם הם באמת בעולמות העליונים, וזו היא שעה של קורת רוח בעולם הבא. גם תלמידיו של הגר"א כר' חיים מוולוז'ין ועוד, וגם בניו, האמינו שאליהו פותר לו שאלות בהלכה ובקבלה, וגם מגלה לו סודות מעשי בראשית ומעשי מרכבה, כפי שהבאתי לעיל. כך האמין גם הבעש"ט, כמו שאנו רואים באגרת. "שנתן הרב רבי ישראל בעש"ט זלה"ה לרבינו המחבר מו"ה יעקב יוסף, שיתן לגיסו רבי גרשון קוטוור שהיה באה"ק". אגרת זו נדפסה בסוף הספר "בן פורת יוסף" שנדפס בשנת תקמ"א, כשר' יעקב יוסף היה עוד בחיים. באגרת זו, שקיבלה אחרי כן פירסום רב, מספר הבעש"ט, שיעוד "בראש השנה שנת תק"ו עשיתי השבעת עליית הנשמה", אחרי שהיו "גזירות שמד, על כמה נפשות שיהרגו במיתות משונות". פורעניות אלה ודאי שזועזעו את נפש הבעש"ט עד היסוד, ועלה בחלומו לשמים, ומאחר שבחלום אפשר ברגע אחד לילך מהלך של ת"ק שנה, אם כן עבר בחלומו דורות רבים. הוא נכנס "להיכל משיח, ששם לומד משיח תורה עם כל התנאים הצדיקים" ושאל את פי משיח "אימתי אתי מר", והשיב לו: "בזאת תדע בעת שיתפרסם לימודך... ואז יכלו כל הקליפות". הוא מודיע לגיסו שלמד שם "שלושה דברים סגולות ושלושה שמות הקדושים", ו"לא ניתנה רשות כל ימי חיי לגלות זאת, וביקשתי עבורך ללמד אותך ולא הורשיתי כלל". אך זאת הודיע לו, שיכוון, "בפרט בארץ הקדושה", לייחד השם בשעת תפילה ולימוד, "כי בכל אות ואות יש עולמות ונשמות... ועולים ומתקשרים ומתייחדים זה עם זה, ואחר כך מתקשרים ומתייחדים האותיות... ייחוד אמיתי באלוהות, ותכלול נשמתך עמהם... ומתייחדים כל העולמות... ונעשים שמחה ותענוג גדול לאין שיעור", וביקש את גיסו: "תתפלל עבורי בכוונה הזאת שאזכה להסתפח בנחלת ה' בחיים, ובעד שארית הנמצא[ה] בחוץ לארץ".

אחרי כן באו באגרת הנזכרת פרטים על הגזירות ועל רצח אלה שהמירו דתם ונהרגו, ועל השאר ש"קידשו שם שמים בקדושה גדולה ומתו במיתות משונות". מקרים אלו קרו בשנת תק"ז, ואז כתב לגיסו באגרת על כל זאת, ועל עליית-נשמה, באריכות, ואולם האגרת אבדה, ולכן כתב לו בשנת תקי"א אגרת שניה, שבה נזכרו "בקיצור גדול" פרטים, שכתב עליהם אז באריכות, כי הרבה פרטים כבר נשכחו ממנו. האגרת השניה נתפרסמה,

ומתוכה הבאנו את הקטעים. באגרת זו הוסיף, שהיתה לו עוד עליית נשמה בשנת תק"י, בשעה שגברה תנועת ההידמאקים באוקריינה, שנחרבו כמה קהלות, ובעליית נשמה האחרונה ראה "קיטרוג גדול עד שכמעט ניתן להס"מ להחריב כללות מדינות וקהילות". ואמנם אחרי שנת תק"י בא יעקב פרנק מתורכיה, ואמר על עצמו שהוא משיח, כמו שעשה שבתי צבי אחרי שנות ת"ח ות"ט, והבעש"ט נלחם עם משיח השקר הזה, והכריזו מה שראה בעליית נשמה האחרונה. כל זה היה ידוע, לפי דברי תלמידו רבי יעקב יוסף, עוד קודם שפורסמה האגרת בשלמותה, ודברים אלה השפיעו הרבה על התפשטות החסידות שניצחה את המשיחיות של פרנק.

הגנה הגר"א, שהיה שקוע כולו בתורה, בתלמוד ובזוהר, והיה מצער עצמו מאכילה ושינה — ראה בחלומו את אליהו הנביא שמדבר אתו בהלכה ובקבלה, וכן גם הבעש"ט. אולם זה האחרון לא ספיקות בהלכה וקבלה עינו את רוחו, אלא הגזירות והמיתות המשוונות, והוא הרגיש גם בצערם של המשומדים שנהרגו אחרי השמד, והזעזועים העמוקים שבנפשו הביאוהו לידי חלומות, והוא, שהאמין בחלום, היה כשעה אחת בעולם הבא, ויכול היה להביע את מחשבותיו וגם טענותיו על קודשא בריך הוא לפני מלאכי מרום ולקבל מהם תשובתם. כמובן, היתה התשובה מהרהורי לבו בהקיץ, כי יש לייחד את השם בשעת התפילה והלימוד, והאותיות מתקשרות ומתייחדות ונעשות תיבות, ככל אותם הדברים שמסר לגיסו, ושהאמין בהם, בקירוב, גם הגר"א, כפי שראינו. אם תלמידי הגר"א, שהיו גדולים בתורה וחכמה, האמינו אמונה שלמה שאליהו מגלה לרבים סודות התורה ופירושים בזוהר, אין פלא בדבר שתלמידי הבעש"ט ר' יעקב יוסף, המגיד ממזריץ' ור' נחום מטשרנוביל (ר' נחום הגדול) האמינו כי היתה לו להבעש"ט עליית נשמה, אלא שעליה זו לא באה, כעליית הגר"א, כדי למצוא פתרון לקושיות חמורות, אלא לשם ביטול הגזירות ומיתות משוונות. ותלמידים אלו פירסמו, מתוך אמונתם הגדולה ברכם, כל מה שזכרו עליו, וגם מסרו משיחת חולין שלו, והם הם שהפיצו את תורת החסידות.

יז. ר' יעקב יוסף תלמיד הבעש"ט ומפיץ תורתו

כאמור, אין שום מקור מוסמך מחיי הבעש"ט, ואפילו לא מקור עוזר, ולהערכת אישיותו והשפעתו יש להשתמש בדברי תלמידיו, ובעיקר ב"תולדות יעקב יוסף", שפירסמו עורך רעש בליטא והביא לידי התגברות הרדיפות על החסידים. בשלושת הספרים שפירסם ר' יעקב יוסף הוא מביא הרבה דברים בשם רבו: "שמעתי מפי מורי". העניינים בהם הוא מביא את דברי הבעש"ט שונים הם, ביניהם גם דברים ששמע מפיו דרך הלצה. לתכלית זו אפשר להעזר במקצת גם בספרים המיוחסים למגיד ממזריץ'. אני אומר "מיוחסים" משום שלא הוא עצמו פירסם, אלא תלמידיו אחרי מותו, ואפשר למצוא גם אילו דברים בודדים ב"מאור עינים" לר' נחום מטרנוביל, אחד מתלמידי הבעש"ט בסוף ימיו, שספרו נדפס שלושים ושמונה שנים אחרי מות הבעש"ט.

ואולם, כאמור, בא בראש וראשונה בחשבון הספר "תולדות יעקב יוסף". ובו אנו מוצאים דבר מוזר מאד ביחס לבעש"ט: "אחיה השילוני שקיבל ממה שרבינו ע"ה, היה מיוצאי מצרים, ואח"כ מבית דינו של דוד המלך ע"ה, והיה רבו של אליהו הנביא ורבו של מורי זלה"ה". יש לשער, ששמע דברים אלה מפי הבעש"ט. הוא, כנראה, סיפר לו שבשעת עליית נשמתו, כשעבר מהלך ת"ק שנה במשך רגע, הגיע בחלומו עד לדורות הראשונים, משה רבנו ואחיה השילוני, המוכיח הגדול שלא נשא פנים, ותלמידו הקנאי, שקינא קנאת ה' צבאות, אליהו הנביא. ב"טילולו" זה של הבעש"ט ודאי נמסר לו לבעש"ט מאיזה גילגול הוא. הן גם נשמת רבו אחיה השילוני נתגלגלה בנשמות צדיקים. הבעש"ט עצמו האמין כי מה שראה בחלומו, בשעת עליית נשמתו הכל אמת, וכך האמינו גם תלמידיו. אולם כשקראו המתנגדים בליטא דברים כאלה, אמרו שהוא רמאי, מחלל שם קדושי עליון ואת שם הנביאים. ואולם דבר זה הוא היחידי בכל הספר שנתן מקום להתנפלות חריפה עליו. והחסידים עצמם השמיטו את הקטע הזה במהדורות מאוחרות.¹⁰² כל הספר כולו לא נתן מקום למקובלים לערער עליו, כי בהרבה דברים יש בו דמיון, בשיטתו הכללית וברוחו, לספר "אדרת אליהו" של הגר"א שנדפס כעשרים וחמש שנים אחרי "תולדות יעקב יוסף".

להלן אביא כמה מחידושיו של ר' יעקב יוסף לדוגמה. אלא שרוצה אני להקדים כמה מלים לתכונתו: ר' יעקב יוסף, בעל האגדה, היה בנעוריו מפולפל גדול. בספרו "בן פורת יוסף" נדפס "חילוק של כבוד הרב המחבר בימי חורפו בלימוד הישיבה לחדודי", בדברי המשנה במסכת כתובות, "האב זכאי בבתו בקידושיה וכו'". לפנינו חילוק ככל אותם החילוקים שהתריעו עליהם גאוני ישראל מימי ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ, השל"ה ועוד, עד ימי הגר"א. הספר "בן פורת יוסף" נדפס עוד בחיי המחבר, אבל כנראה היה חולה, ובהדפסה טיפלו בניו או תלמידיו, לפיכך יש בספר דרשות ותשובות של "כבוד הרב המחבר", ובראש המכתב של הבעש"ט לגיסו, שנדפס בספר זה, רשמו: "שנתן לרבינו המחבר מו"ה יעקב יוסף". אין ספק שהמחבר, ר' יעקב יוסף היה עדיין בחיים שהרי אין המלה זלה"ה אחרי שמו. "חילוק" זה, שהמחבר בסוף ימיו ודאי לא היה מרוצה ממנו, הכניסו המדפיסים, כנראה, רק מפני שרצו להראות למתנגדיו שכוחו של ר' יעקב יוסף גדול גם בפילפול, כשאר הרבנים המרביצים תורה בישיבות, ובאמת, גם אחר כך, כשעבר למתנהו של הבעש"ט והיה תלמידו, לא שינה את דרך לימודו, אלא שפילפולו היה מסוג אחר; עיקם את הכתובים, צירף גימטריאות והכניס באופן כזה פילים בקוף של מחט. פילפולים מעין אלה אנו מוצאים גם אצל הגר"א. כנראה לא נחשבו פירושים מוזרים אלה לפסוקי התורה בכלל פילפולים שמתריעים עליהם. אולם הדברים שמסר בשם מורו ואומר: "שמעתי ממורי", כלומר הבעש"ט פשוטים יותר. אמנם, הרעיונות אינם עמוקים, אבל הם מעידים שהאיש שהביע רעיונות אלה היה בקי בספרי קבלה.

והנה כמה קטעים המעידים על הספר כולו, שיטתו ורוחו: בהקדמת "תולדות יעקב יוסף" מתלבט המחבר במאמר חז"ל "מצוות בטלות לעתיד לבוא": "הן תרי"ג מצוות נאצלו מן השם המיוחד, וכמו שהוא נצחי, היה ויהיה, כך גם תרי"ג מצוות צריכות להיות נצחיות וקיימות, ואיך זה אפשר שתהיינה בטלות לעתיד לבוא? ועוד שאלה: הרי לא כל אדם אפשר לו לקיים את רמ"ח מצוות עשה? והמחבר נכנס בפילפולים משונים, כי קיום המצוות הוא, על ידי "אחדותן של ישראל, מה שמקיים אחד שייך עבור חבריו". ובעניין ביטול המצוות יש ערבוב דברים של "הזוהר" ושאר ספרי הקבלה, הרמב"ם ובעל "העקדה", הכל כמו בחילוק שלו על הסוגיה במסכת כתובות, וברוח זו כל פירושו על התורה.

והרי כמה דוגמאות:

בפרשת חיי: "ואברהם זקן בא בימים — רוצה לומר שזכה לקיים רמ"ח מצוות עשה, גימטריא "אברהם", וגם בא בימי"ם, לקיים שס"ה לא תעשה כנגד הימים שהם שס"ה".

בפרשת תולדות: "אלה תולדות יצחק בן אברהם — שזוהו עיקר תולדות הצדיקים שיהיה עבודת ה' שלמה, בפחד יצחק בן אברהם, אהבת חסד, ואו אברהם הוליד את יצחק, כי ע"י אברהם שהיא אהבת חסד הוליד את יצחק שהוא פחד ויראה פנימית הנקראת חכמה".

בפרשת וישלח: "וישלח יעקב מלאכים אל עשיו — פרשה זו בא ללמדנו כלל גדול בענין כללות עבודת האדם בעולם הזה בחומר וצורה, הנקרא שכל ורצון ונקראו יעקב ועשו, כי טענת השכל, שכל מגמתו יהיה לעתיד, וצדק לפניו יהלך לעתיד. והרצון הוא בהווה, כי תאנה היא לעיניי... לכך השכל נקרא יעקב, שכל השתדלותו בעקב, מה שאין כן הרצון והתאוה נקרא עשיו... לעשות מיד רצון התאוה שנקרא אדום — חמימות ואדמומיות התאוה... כי רבים המתאוים בהווה ולא בעתיד, לכך המלחמה גדולה להילחם עם היצר הרע, כי טענת השכל כמעט רעוע נגד טענת הרצון. וכמו שהוא המלחמה בין השכל והרצון כך נמשך מזה המלחמה ושונאים גשמיים, כמו שביארנו קושיית הרמב"ם שלא לירוא מאנשי המלחמה"¹⁰³, ר' יעקב יוסף לא כפר, כמובן, במציאת יעקב ועשיו, אבל הביע פעם דעתו בענין זה: "ואני הכותב קיבלתי מגדול א' כי תיבה שיש לה ב' פירושים שניהם אמת"¹⁰⁴ ולפי זה ניתן כאן הפירוש השני. הגר"א מווילנה, כפי שהבאתי לעיל, פירש את בלק בהרבה פירושים ואת שירי-השירים במאה וחמשים פירושים, וחשב כי כולם אמתיים. אין איפוא להתפלא שר' יעקב יוסף חשב שהפירוש השני, מלבד הפירוש הפשוט, כי יעקב זה שכל, ועשיו זה רצון, גם הוא אמת. וכך הוא הולך ומפרש את כל התורה.

יש שהוא מקשר את פירושו על התורה בדברים פשוטים יותר ששמע מפי מורו: "אדם השלם אם יודמן לו איזה ביטול תורה ותפילה יש לו להבין שגם זה הוא ידו יתברך, שדוחה אותו, כדי שיתקרב יותר, בסוד שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני", ולפי זה הוא מבאר הרבה דברים. אולם פעמים גם הדברים ששמע מפי מורו הם לא כל כך פשוטים, כמו: "כשמקשר המלך הנקרא אני עם המחשבה הנקראה אין", וכן מה ששמע ממורו: "ענין ה' אלפין: 'אמר אויב, ארדוף, אשיג אחלק שלל, שאלופו של עולם הוא כאן בהסתר". יש שהוא מביא בשם רבו שאלה ותשובה, שאין להן כל שייכות לביאורי הפסוקים, כמו:¹⁰⁵ "למה בימים קדמונים היו החוקרים מאמיני

הקדמות, מה שאין כן עתה מאמינים שהוא יתברך אחד יחיד ומיוחד, והשיב שהיה מצד עכירת חומר הארץ, שאז היה יותר רב ועצום מה שאין כן עתה". נראה שהבעש"ט שאל שאלה חמורה, שהרמב"ם טיפל בה ב"מורה נבוכים" על יסוד דברי הפילוסופים הקדמונים, ולא מצא תשובה מספיקה, ותשובת הבעש"ט, היתה, כנראה, כדי להרגיע עצמו מן הספקות שנתעוררו אצלו. עוד שאלה של הבעש"ט מסר לנו ר' יעקב יוסף: ¹⁰⁶ "שמעתי ממורי, אמר שאלת הפילוסוף אם "לית אתר פנוי מניה", אם אתה כופר בעבודה זרה, אם כן כופר בחלק שהוא ממנו יתברך, ואמר כי יש באדם חצר הכבוד וכו' ודרך שם דוחה המותרות והצואה". מזה נראה כי התעמק בשאלות עיוניות, אף שמתוך התשובה נראה שתפיסתו את הבעיה היתה באופן פרימיטיבי, והיה רחוק מן הפילוסופיה אפילו מזו של ימי הביניים.

הרבה דברים שר' יעקב יוסף מביא בשם מורו, הם פשוטים הרבה יותר מפירושו שלו. אין בדברי הבעש"ט, מה שיש בדברי התלמיד, כמו, למשל, דבריו ש"בלק גימטריא סמאל עם הכולל שנתלבש בבלק", וסופי תבות של בלעם ובלק הם עמלק, ועמלק זהו היצר הרע. הבעש"ט ביאר את הפסוק "ידעתי כי אשה יפת מראה את והיה כי יראו אותך המצרים" וגו': "קודם פורעניות באות מחשבות זרות". וכך פירש את דברי חז"ל: "כל העולם ניזון בשביל חנינא בני" — שביל פירושו צינור. "שעושה שביל וצינור להשפיע שפע ברכה בעולם". מאמר זה היה, כנראה, בתקופה מאוחרת יותר יסוד לצדיקים ורביים, שהם הצינורות להשפיע ברכה בעולם. יש שהבעש"ט הוסיף נופך לביאורי תלמידו. ר' יעקב יוסף מבאר את הפסוקים "כי תצא למלחמה על אויביך" וגו' — שיוצא לחוץ מגדר קדושה לעבור עבירה... "ונתנו ה' אלהיך בידיך ושבת שביו", כי זה תכלית טוב הוא בשביל אצל היצר הרע, "וראית בשביה" — כשאתה בשביה שהיא העבירה, "אשת יפת תואר" — שהיא תכלית טוב. ¹⁰⁷ והוסיף על זה הבעש"ט "בכל עסקי עולם הזה יש בו תכלית פנימי". גם לפירושו של ר' יעקב יוסף ל"חד-גדיא" על דרך הקבלה, כי גדיא היא בחינת האמת, ושונרא — חתול — בחינת השיכחה, "זאתא כלבא", הן האומות, יש הוספה של הבעש"ט: "הגוי אשר יעבודו דן אנכי, כי מגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב". יש שר' יעקב יוסף מביא בשם מורו הבעש"ט, דברים שמסר בשם הקדמונים, למשל, בשם הרמב"ן שציוה לבנו, אם יסתפק לו באיזה דבר איך לעשות, כשיש צדדים לכאן ולכאן, אז צריך קודם כל לסלק מדבר זה הנאת עצמו או כבודו, ואחרי

כן יחליט לאיזה צד ואז "השם יתברך יודיעו את האמת"¹⁰⁸. יש שמסר את רעיונות מורו בלי כל שייכות לפסוקים, כמו: "אם אתה רוצה לשבח איזה אדם, יותר ראוי לשבח להשם יתברך, ואם אתה רוצה ליתן דופי בשום אדם הכל ימצא בך, אלא שאינו רואה נגעי עצמו ולא נגעי קרוביו". יש גם שהוא מביא ממורו מה שאמר בדרך הלצה:¹⁰⁹ על המאמר "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו", גם הגנבים בשעה שהם הולכים לגנוב קוראים לרבונו של עולם, לפיכך הלואי שלא היו מזכירים אותי, ותורתי שמרו — לא תגנוב. ר' יעקב יוסף מביא מפי מורו הבעש"ט הרבה משלים, וכמעט כולם עניינם מלכים ובני מלכים, כי מחשבתו היתה מופנית למלך העולמים, ולשבר את האוזן היו משליו על המלכים במלכותא דארעא.

ר' יעקב יוסף מוציא בספריו מפשוטם לא רק את המקרא, אלא גם דברי הלכה כמו "האיש מקדש בו ובשלוחו"¹¹⁰ "רוצה לומר האיש זה הקדוש ברוך הוא שנקרא איש מלחמה מקדש ישראל בקדושתו, בו על ידי עצמו ובשלוחו, שהיא המצוות שהיא על ידי השכינה שנקרא מצות המלך", וגם ההלכה "מתייחד אדם עם אמו ובתו" — "ר"ל המתנהג ע"פ הטבע יש לו מוראה של מלכות שנקרא בתו ומי שמתנהג למעלה מהטבע זוכה במורא שמים סוד בינה ביהוד אבא. כי אבא טמיר וגניז גו אמא, וזה שאמר מתייחד אדם עם אמו יראה עילאה ועם בתו יראה תיתאה, ורק שיהיה בקירוב בשר בלי לבוש שהוא יראה היצונית". גם הגר"א היה מוציא את דברי המשנה מפשוטם, כמו משנה ראשונה במסכת ברכות ומשנה אחרונה במסכת כלים, אבל לא בצורה משונה כזו.

יש ששני תלמידי הבעש"ט, ר' יעקב יוסף והמגיד ממזריץ', התחבטו בפסוק אחד, שיש בו עניין רב למקובלים, ופירשוהו באיפנים שונים. כתוב בתורה: "וארא אל אברהם, אל יצחק, ואל יעקב, באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם". ר' יעקב יוסף ביאר את הפסוק כך:¹¹¹ "וארא אל אברהם, שיש זמן שיש שמחה לנשמה שנקרא אברהם, כנודע, ויש זמן שיש שמחה לגוף שהיא מצד יצחק שהוא ציד בפיו, ויש זמן שיש שמחה לשניהם, הגוף והנפש שהוא בחינת יעקב המכריע בין שניהם — יושב אוהלים... וזה שנאמר והאכלתיך נחלת יעקב אביך, וכל זה באל שדי שנקרא הטבע... ושמי ה' שהוא למעלה מן הטבע, לא נודעתי להם כי אם למשה רבנו ע"ה שהיה סוד

הדעת... המגיד ממזריץ' אינו גורס כי שם שדי הוא בבחינת הטבע, אלא שבשם שדי יש צימצום האור, ומשה שהיה עניו מכל האדם זכה לקבל יותר בהירות. אולם בזה שמשה היה בבחינת הדעת הודה גם המגיד ממזריץ' במקום אחר, בספר "אור תורה", כי בהיותו "מבחינת הדעת נמשך אל הדיבור וגם דורו היה דור דעה, ועל שם זה נקרא דור המדבר לשון דיבור הנמשך מן הדעת". כנראה לא היתה להם הוראה מפי הבעש"ט ביחס לשם שדי. מסתבר שזה לא נאמר לו בחלום, כמו שגילו לו, למשל, שהוא תלמידו של אחיה השילוני, שקיבל את התורה מפי משה רבנו.

ב"תולדות יעקב יוסף", יש גם דברים בקצרה על סדרי החיים שבאותו הדור. כשר' יעקב יוסף דיבר על משה רועה ישראל הדגיש שרק¹¹¹ "הרועה שמשגיח רק בצאן לרעותן במראה (במרעה?) טוב ושמן, ולא לרעות את עצמו שישתדר עליהם ויהי לראש עליהם, רק שיהיה לשם שמים, לתועלת ישראל... ויוצא לנו מוסר השכל לדור ודור ודורשיו, שאם יסכימו ויתנו מקום לראשי הדור הבוחרים בבדידות לדבק את עצמם בו יתברך בתורה ובתפילה, ושיהיה פנוי מצרכי ציבור... אזי טוב לו ולהן... מה שאין כן אם לא יתנו הפג רוחו ומטילין עליו צרכי ציבור ודאי אלו מריעין לו ולעצמן" וגם את הרבנים שבדורו הזכיר, ואם רק בקצרה: ¹¹² "המנהג בין הרבנים לסבב בכפרים בחנוכה, כי בדורות שלפנינו שהיו הרבנים לשם שמים, וגם הם התנהגו לסבב בכפרים לשם שמים. העניין כי תמיד היו טרודים בתורתם בישיבה או בשאר מילי דשמיא בעיר, רק בימי חנוכה, שהיו יומי דפגרי, סבבו בכפרים להיישירן גם כן בדרך הישרה הן בחילול שבת או לפקח בשוחטים... ולא נהנו מאנשי הכפרים, מזה אף הנאה שווה פרוטה... ואחר דורות אלה, שהיראה מתמעטת והרבנים שסובבים בכפרים לפקח בעסקי הכפרים ימצאו היתר לקבל מתנות שכר בטלה... ואחר כך לא אכשר דרא שאינו מפקח בעסקי הכפרים כלל ומסבב רק לקבל מתנות, ואחר כך נעשה חוק מהשררה שניטל מהם בעל כרחם. ואינו צריך לסבב, רק שישלחו לו מעות חנוכה לביתם".

ר' יעקב יוסף סתם ולא פירש לנו מה ראתה "השררה" צורך להתערב בענייניהם של הרבנים וליטול בשבילם מן הכפריים בעל כרחם. מכל מקום, כבוד לא הוסיפה להם, לרבנים, התערבותה זו של "השררה". מה עלובים היו הרבנים בסביבה בה חיו הבעש"ט ותלמידיו. מתנות נלקחו בשבילם מאת הכפריים בעל כרחם, ויד, עכו"ם היתה באמצע... לירידה כזו לא הגיעו הרבנים בליטא.

גם את המוני עם לא שכח ר' יעקב יוסף בספרו. במקום אחד הוא אומר: 114
 "כמו שיש באדם פרטי ב' בחינות, בחינה א' עליונה הנקרא ר א ש, וב' סוף
 הנקרא ר ג ל י י מ, כך בכללות פרצוף העולם — חשובי הדור נקרא ראש
 ומדרגה תחתונה שהם המוני עם נקרא רגליים, שמעמידים את הגוף על קיומו",
 והוא מבאר על ידי הנחה זו מה שאומרים: "למקום שאני אוהב רגלי מוליכות
 אותי". למקום שאני אוהב, "זו מדרגת אהבת האל שהיא עליונה... הגורם לזה
 הם רגלי, שהם המוני עם, הם מוליכים אותי". ובמקום אחר בספרו: "העולם
 בכלל נקרא פרצוף אחד והמוני העם הם רגלי הפרצוף והצדיקים הם עיני
 העדה". "תכלית האדם שנבראו בחומר וצורה שהם ב' הפכים כדי להכניע
 החומר אל הצורה, וכמו שהוא בפרטות אדם אחד כך הוא בכללות העולם או
 מדינה ועיר שהצדיקים הם הצורה והמוני העם הם בעלי הגוף החומר;
 והתכלית שיחזירם בתשובה... ואז נכנע החומר אל הצורה". והוא מעלה
 על נס את אלה הנקראים "עיני העדה" ומתלבשים כפחותי ערך, שעל ידי
 זה הם מתחברים עם ההמונים. מזכרונותיו של שלמה מימון ידוע לנו, שבימי
 ילדותו היו תלמידי חכמים נוהגים ללבוש "תלבושת של רב, שהיה מאריג
 נאה מהרגיל". מנהג זה לא מצא חן בעיני ר' יעקב יוסף, איש המוסר.

יח. המגיד ממזריץ' ור' נחום מטשרנוביל

בפרק הקודם עמדתי בייחוד על ספרי ר' יעקב יוסף, מפני שהיה התלמיד המסור ביותר לבעש"ט היה במחיצתו זמן רב יותר משאר תלמידיו. בו בחר הבעש"ט למסור לו את האגרת על עליית נשמתו שישלחנה לירושלים. היה לבעש"ט עוד תלמיד מובהק ר' דוב בר, המגיד ממזריץ', שהפיץ תורת רבו בעל פה והקים תלמידים רבים, שעל ידיהם נתפשטה החסידות בוהלין, גליציה, פולין, ובקצת מקומות ברוסיה הלבנה. הוא היה היורש של כתר החסידות ולא ר' יעקב יוסף. אולם המגיד ממזריץ' היה כוחו רק בפה ולא הדפיס שום ספר, וגם לא הוא בעצמו העלה את חידושיו על הכתב, אלא שאחד או כמה מתלמידיו רשמו את דרשותיו והדפיסו זמן ניכר אחרי מותו, לאחר שכבר נתפרסמו ספרי ר' יעקב יוסף. ספרים שהמחבר עצמו לא כתבם ויצאו יותר מעשרים שנה אחרי מותו, אינם נחשבים כמקור ראשון, ואפשר להסתייע בהם כשיש גם מקורות אחרים, אבל אם הם המקור היחיד יש להטיל בהם ספק, כי יש שהמהדירים הוסיפו מדעת עצמם בהשפעתם מן הסביבה וזמן האגדות שנופצו בעם. אנשים שהכירו את המגיד ממזריץ' כרב סיפרו עליו נסים ונפלאות, אחרי שעברו קצת יותר מעשרים שנים מיום מותו. סופר על ההתודעות הראשונה של ר' בר עם הבעש"ט. בפגישה זו שאל הבעש"ט את ר' בר ביאור למאמר אחד בספר "עץ חיים" לר' חיים ויטאל ו"במאמר הזה היו כמה מלאכים ומיד שאמר הבעש"ט זלה"ה זה המאמר נתמלא כל הבית אורה ואש היתה מלהטת סביבותיו וראו בחוש את המלאכים הנזכרים". ואין פלא שכאשר עברו עוד עשרים שנה, אפשר היה למחבר "שבחי הבעש"ט" לספר כי בנו של הבעש"ט נולד ברוח הקודש. וכן אנו רואים כי דברים שהיתה בהם יד ההתפתחות "המאוחרת" גשזרו לתוך האגדות על האישים הראשונים וישן וחדש משמשים בערבוביה. ודאי אין שום ערך למה שסיפר המגיד ישראל מקוויניץ 110 "כי שמע מפה קדוש אדמו"ר הד"ב (המגיד דוב בר) שצדיק הצדיק להתפלל עבור בני ישראל ולהמשיך רפואה לחולים ופקידה לעקרות ולכל איש די מחסורו". בזמנו של המגיד מקוויניץ היו כבר צדיקים מתפללים לחולים ועקרות וכו', ומקבלים פדיונות, והיה צורך לתלות עצמם באילן גדול. בדברים שבעל פה אפשר להכניס כוונות ורמזים, וכל אחד רואה

בהם לפי רצונו וצרכיו. אין לתת אמון רב בדברים שנתפרסמו בספרים כמו "מגיד דבריו ליעקב", "אור תורה", שבהם נמסרים, כאילו, דברי ר' דוב בר. אנו קוראים שם, "כי צדיקים עושים מיש אין, כי מכל הדברים שעושים אפילו גשמיות כמו אכילה מעלים ניצוצות הקדושים מזה למעלה"¹¹⁶ כי הצדיק בכוחו לפעול על רצון הבורא ולשנות אותו מרע לטוב, לבטל גזר דין קשה שנחתם בעולמות העליונים ו"לעשות נס", כי "הצדיקים מורידים החסד והשפע בעולם ועל ידי זה נהפך פשע לשפע"¹¹⁷. רבי דובר היה ודאי נאמן לרבו הבעש"ט, ולא היה משנה שינויים יסודיים מכל מה ששמע מפי רבו, ואילו היה הבעש"ט משמיע דברים גלויים כאלה, היינו מוצאים את הדם בספרי תלמידו ר' יעקב יוסף. ולמעשה יש בספרים שהשאיר אחריו ר' יעקב יוסף רק רמז אחד: פירושו למאמר התלמוד "כל העולם כולו מתקיים בשביל חנינא בני", כי שביל הוא צינור להביא ההשפעה לעולם.

יש לשים לב גם לחזיון זה: למגיד ממזריץ' היו שני תלמידים שחיברו ספרים, הרי הם ר' נחום מטשרנוביל, שהיה בנעוריו גם תלמיד הבעש"ט, ר' שניאור זלמן בעל ה"תניא". בספריהם הם מדברים על ערך הצדיקים והשפעתם על העולם, אך לא באותה הצורה והנוסח שנמסרו ב"מגיד דבריו ליעקב". והרי המגיד ממזריץ' לא דיבר בלשון הקודש, בה נדפסו דבריו, אלא ביהודית המדוברת בימיו כשהיא מתובלת במאמרי חז"ל, "הזוהר" וספרי קבלה אחרים, והמעתיק יכול היה להוסיף, לשנות, ולהכניס כוונה אחרת, כוונה שהיתה רצויה בעיניו. מכאן שהמקורות המוסמכים היחידים הם הדברים שראו את אור הדפוס בעוד מחבריהם בחיים.

אולם כשאנו אומרים לקבוע את תורת החסידות של הבעש"ט יש להוסיף על ספרי ר' יעקב יוסף גם את ספרי ר' נחום מטשרנוביל "מאור עינים" ו"ישמח לב", שבהם יש הרבה דברים ששמעם מפי הבעש"ט. ספרים אלה אינם שונים במקורם מספרי ר' יעקב יוסף, אבל יש בהם חמימות יותר. יסודי האמונה של ר' נחום הם אלה: "הבורא ברא את כל העולמות בהתורה, שהם כ"ב אותיות התורה, שהבורא ב"ה צימצם את עצמו באותיות ותחילת צמצומו ואצילותו היתה באות א' ואח"כ צמצם אור שפעת יקרו והדרו עם אות א' באות ב' וכן עם אלו ב' אותיות באות ג' וכן מאות לאות... עד אות ת' שתיו הוא סוף המדרגות ששם הוא טוב ורע, תיו — תחיה, תיו —

תמות... והצדיק האמתי צריך לקשר את עצמו עם כל המדרגות אפילו עם מדרגות התחתונים... שהיא בבחינת תיו, ולקרוב את עצמו עמהם במדרגה אחרי מדרגה בסוד תשר"ק עד אות א' שהוא אלופו של עולם... ולכן נקרא הצדיק יסוד עולם, שהוא כמשל הבנין שעומד על יסודו, וכשרוצים להגביה, אז מגביהין מתחת היסוד... כן הצדיק, כשמקשר את עצמו עם כל המדרגות, בעת שהוא מתעלה למעלה מתרומם עם כל המדרגות. וכן ביאר הבעש"ט: "שאל לך אות מעם ה' אלהיך — שתתנן ותשאל מהקדוש ברוך הוא, שיתן לך אות, דהיינו האותיות מן אותן הדבקים עם ה' אלהיך, שתזכה לחבר אותם לשרשם". אולם בהוספות של רבי נחום יש עממיות: חשיבות הקשר עם מדרגות התחתונים, שהצדיק צריך להתקשר אתם ולרומם אותם, בשעה שהוא מתרומם למעלה.

בכלל כששני התלמידים, הקשיש ר' יעקב יוסף והצעיר ר' נחום, סומכים בעיקר על הדברים ששמעו מרובם הבעש"ט, אין הבדל גדול בהשקפותיהם, שניהם הולכים בדרך אחת, מוציאים את הפסוקים מפשוטם, וגם את ההלכות ומאמרי מוסר של המשנה, הכל לפי ספרי המקובלים, האר"י ורבי חיים ויטאל, הבונים את רעיונותיהם על "הזוהר", "רעיא מהימנא" ו"מדרש הנעלם". אלא שבספריו של רבי נחום יש גם חידושים משונים, שאינם בספרי ר' יעקב יוסף, למשל, מה שאמר יוסף "אלהים יחנך בני" רמו לחנוכה שתהיה, וכן אברהם אבינו שאמר "אני והנער נלכה עד כה", זהו עד כ"ה כסלו, ועוד: "אילו לא היה כתוב בתורה 'רפא ירפא' לא יכול הרופא בשום אופן לרפאות", ו"מהתבות שבתורה 'רפא ירפא' יש לו חיות להרופא לרפאות ומכאן נשתלשלה חכמת הרפואה". או: "ידוע לכל, מה שבעולם אין חיות רק מהתורה שהכל נאחזים בה, וכל האומות לולא שזוכרים בתורה, לא היו מתהווים כלל". ברור, שהאמין בזה בכל לבו.

הגר"א פירש את המשנה בסוף מסכת כלים "אשריך כלים שנכנסת בטומאה ויצאת בטהרה", כפי שהבאנו לעיל¹¹⁸ — בדרך הסוד ובפילפול רב. ור' נחום בחידושו על התלמוד מפרש אותה: "כלים מלובש כבוד הבורא, הכבוד מאל יתברך, רק שהלבוש מכוסה בקליפות הנקראת טומאה, והניצוץ הקדוש מלובש בו כמו שנאמר מלכותו בכל משלה, וזהו אשריך כלים שנכנסת בקליפות הכלים שנצטמצם בו כבוד הבורא ויצאת בטהרה..." הפירוש הזה

לפי הסוד אינו מסובך כמו של תגרא, אבל, כמובן, הביאור הפשוט האמתי אינו מסובך כלל. יש שבפירושים על דרך הסוד והקבלה יוצא ממש ההיפך מן הפשט האמתי. הנה המשנה באבות: "הקנאה התאווה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם", ור' נחום מבאר: העולם לשון נעלם, כי בכל דבר יש אלהות, רק נעלם, וגם באלה המידות קנאה, תאוה, כבוד, יש אלהות, רק נעלם, יש קנאה המרבה חכמה, כך תאוה, כבוד, ולפיכך הכוונה מוציאין את האדם מבחינת עולם.

אולם אף ששיטה אחת לשני תלמידי הבעש"ט יש בספרי ר' נחום יותר מידת הרחמים והאהבה, יותר סליחה גם לחוטאים, מבספרי ר' יעקב יוסף, והנה הקטעים: ¹¹⁹ "אומרים קודם כל תפילה הריני מקבל עלי מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך, כי הכל היא אחדות גמור, כמו התורה שנקראת תורה בהצטרף כל האותיות כולן, ואף אם רואה בחבירו שום דבר רע ישנא הרע שבו, אך החלק הקדוש יאהבנו מאד כנפשו, כי הבעש"ט, נשמתו בגנוי מרומים, אמר שהצדיק הגמור שאין רע בקרבו אין רואה שום רע על שום אדם. אך מי שרואה שום רע בחברו, העניין הוא כמו שמסתכל במראה אם פניו מטונפים רואה גם כן במראה כך ואם פניו נקיים אינו רואה במראה שום דופי, כמו שהוא כך רואה. וזהו 'ואהבת לרעך כמוך', פירוש כמוך, כמו שאם יודע האדם בעצמו שום רע בקרבו, משום הא אינו שונא את עצמו אף ששונא הרע שבקרבו כך גם כן על חברו, כי באמת הכל אחד כי הלא גם לחברו יש גם כן חלק אלוה ממעל כמוהו ויש לו אות בתורה". על המאמר התלמודי "נשאת ונתת באמונה" הוא אומר: "הנה עסק משא ומתן הוא גם עבודה ותורה, כי כמה דינים על זה, ואמר הרב הבעש"ט, נשמתו בגנוי מרומים, כי אם האדם הלומד תורה לשם הבורא ב"ה, למשל, אם לומד המשנה המחליף פרה בחמור הוא חשוב מאד לפני הבורא, כל שכן אם עושה הדבר ומחליף פרה בחמור, ומנהג עצמו בזה על פי התורה ודאי יותר חשוב". ¹²⁰ "תורה בגימטריא תריא מצוות, כי שתי המצוות אהבה ויראה הן שורש כל התורה, והן צריכות להיות בכל מצוה ומצוה". וכן יחסו לחוטאים וחטאים הוא יחס אנושי, לא כפי שהיה מקובל אז. וזהו: "הנהגה אודיעך דבר גדול בענין זה, הלא תדע אם אירע באיזה זמן שמרגיש האדם בנפשו שנפל בזמן ההוא ברוע המידות חס וחלילה, וביחוד אם נפל ברוע האהבה, ובפרט תאוות המשגל אפילו בהיתר, ידע נאמנה שרוצין להגביהו למעלה במדרגה עליונה, עם המידות המוטבעין בקרבו, ולפתוח לכבו לאהבתו

יתברך... וקודם ההגבהה היא ההשפלה.¹²¹ בשם הבעש"ט: "האהבה
המלוכשת בעריות היא בחינה נובלות מן האהבה העליונה,
בכדי שעל ידי זה יוכל לבוא לאהבת ה', שמבלעדי זאת לא יתעורר בו מידה
היא".¹²²

הנימה האנושית שבספר היא כנראה, שהלהיבה את ר' לוי יצחק
מברדיטשוב, הידוע כסלחן לאלה שסרחו וסניגור להמונים, להגיד בהסכמתו
ל"מאור עינים" "שכל דבריו, דברי אלוקים חיים... שכל המעיין בחיבור
הקדוש הזה, יאמר ראה זה דבר חדש הוא, וימתק לו כמים קרים על נפש
עייפה". ואמנם הצטיין ר' נחום זה בטוהר נפשו; היה עני מדוכא, וכל
דאגותיו היו לטובת העניים, האומללים, ודאג להכנסת כלות עניות ולפדיון
שבויים. וכשחלה לא היו לו אמצעים לצרכי הרפואה, ופנה לחבירו ר' שניאור
זלמן שיבוא לו לעזר.¹²³

יט. החסידות ושיטתה בעבודת ה'

הארכתי בהבאת קטעים מספרי שני התלמידים של הבעש"ט, משום שהם הספרים היחידים שמחבריהם היו תלמידים מסורים לבעש"ט ומפיצי תורתו בכתב. זוהי בעיקר ראשית החסידות שיסודותיה הם אותם של הגר"א: הזוהר, כתבי האר"י ורבי חיים ויטאל, ואם היו להם פירושים שונים בדבר העלאת הניצוצין¹² וכדומה, הרי זה טבעי, הואיל ושרשם של הדברים במקורות עתיקים סתומים, ויש ק"ן טעמים לפרשם. אולם לבעש"ט היו תלמידים שהמשיכו ללכת בדרך הסוד החידושים, וביארו הכל על פי יסודות הקבלה, האותיות הקדושות, הספירות וכו' ותלמידי הגאון מסרו רק על גדולת רבם בקבלה ולא הוסיפו, לא העמיקו, כאילו אין אחריו כלום, ותורתו היא חתימת תורת הקבלה. גם זאת, לימודי הקבלה לא נתפשטו בליטא אפילו בדורו של הגאון ודעו כמעט כליל אחרי מותו, ואפילו בישיבת תלמידו ר' חיים מוולוז'ין לא לימדו תורת הקבלה, בעוד שתורת החסידות, שדרכה דרך הקבלה, התפשטה והכתה שרשים ברוב חלקי אירופה המזרחית. כבר רמזתי שבכל אותם המקומות שרבו בהם מעריציו של שנת' צבי וראו בו את המשיח ואת התגשמות הגאולה, היתה הקרקע מוכשרת יותר לחסידות. אמנם ההמונים לא הבינו את הדרשות שיסודן בקבלה; אבל הסודיות והערפלות שבהן הביאו את ההמונים להערצת החסידות וגבר כוח האמונה בצדיקים. ואולם היו עוד סיבות להתפשטות החסידות באירופה המזרחית. הן סיפר ר' יעקב יוסף על הרבנים שהיו נוסעים בכפרים כדי לקבל מתנות ו"השררה" התערבה בדבר ונטלה מן הכפריים בעל כרחם, ונסיעות הרבנים לכפרים בטלו. התערבות זו של "השררה" לא באה מצד הממשלה הפולנית המרכזית, אלא מצד אדוני האחוזה. "מנהגים" אלו הורידו את כבוד הרבנות בפודוליה, ווהלין, ובמקומות שונים בגליציה המזרחית. תלמידי המגיד ממזריץ' השתמשו במצב זה של ירידת הרבנות, וה"רביים" ירשו את מקום הרבנים, שלא היו מעתה אלא מורי הוראה בענייני איסור והיתר, בעוד שה"רביים" היו מורי העם ומדריכיו הרוחניים. בליטא לא ירד כבוד הרבנות בצורה מבישה כזו, ועל כן לא ירשו ה"רביים" את מקומם. רבני ליטא לא נתנו ללימודי הקבלה לחדור לישיבות, ואלה דברי הרב בעל "דרכי נועם"

שחי בליטא בימי הגר"א¹²⁹ "בעבור הלעז הנמצא בדורות הללו, משרבו הכופרים הידועים ש"צ וסיעתו, תיפח רוחם, שכל מי שעוסק בחכמה זו (קבלה) אף שהוא צדיק ופרוש גדול אומרים הבריות עליו, שהוא מגונדא דיליה ח"ו, ובעבור זה נמנעים הרבה מלכנוס בעניין זה, כידוע". הרבנים, ואפילו אותם המעטים שלימודי הקבלה לא היו זרים להם, השתמשו במצב רוח זה של הציבור המטיל דופי בלומדי הקבלה. הם היו אומרים, שהגר"א ועוד מעטים יחידים סגולה רק הם יכלו לרדת לסוף דעתם של המקובלים הראשונים, ורק להם היה יאה להתעסק בחכמת הנסתר, אבל לא לסתם לומדים ולאנשים פשוטים. מטעם זה לא מצאה לה החסידות, שעיקר שרשה בקבלה, מקום אחיזה בליטא.

יש שמוצאים בחסידות "פאנתיאיזם מיסטורי", המתנגד לפאנתיאיזם השכלי או הפילוסופי של שפינוזה, ומבארים בריבונות את ההבדל שביניהם. הם נגררים בזה אחרי שלמה מיימון בזכרונותיו שמצא דמיון רב בין תורת הקבלה ושיטת שפינוזה. מיימון אומר:¹³⁰ לאמתו של דבר אין הקבלה אלא שפינוחיות מורחבת, אשר לא רק התהוות העולם מתבארת בה על ידי הצטמצמות העצם האלהי בכלל אלא גם התהוות כל עצם והיחס שבינו ובין העצמים האחרים... אלהים כנושא הראשון והעילה הראשונה של כל הנמצאים קרוי אין סוף. ואולם ביחוסו לעצמים האינסופיים נתלות בו תכונות חיוביות שהמקובלים העמידו אותן על עשר והן קרויות עשר הספירות". ואולם באמת רחוקה תורת הקבלה משיטת שפינוזה כרחוק מזרח ממערב. הספירות בנויות על האותיות שבתורה שנבראו עוד לפני בריאת העולם. דבר זה אין להבינו לפי שום שיטה פילוסופית ולא בשכל הפשוט, אלא לפי הזוהר, התיקונים וכו'. אמנם יש דמיון בין השאלות שהפילוסופיה והקבלה מחפשות להן פתרונים; שתיהן עוסקות בדברים שלמעלה מן הטבע, אבל התשובות שכל אחת נותנת לשאלות אלה שונות ונבדלות הן בהחלט. עיקרי הקבלה בספרי הגר"א וגם בספרי התלמידים הראשונים של הבעש"ט מיוסדים על צירופי אותיות וגימטריאות, על האמונה בגילגולים, עליות-נשמה וגילוי אליהו.

יש שמגדירים את החסידות, כעבודת ה' מתוך שמחה, ולא מתוך עצבות כשל מתנגדיה. הם מדגישים שהחסידות היא נגד סיגופי הגוף ומתנגדת

לתעניית. והם מביאים ראייה מדברי שלמה מיימון בזכרונותיו ומן הספרות החסידית בתקופה שאחרי הבעש"ט. אמנם, היתה לו למיימון עין חדה, עין בקורת עמוקה, והוא הכיר את החסידים מקרוב, אחרי שהיה בחברתם זמן מועט. ואעפ"כ אפשר להטיל ספק בדבריו. בשעה שנתגלגל מיימון למחיצתם של החסידים היה בן שש עשרה, ואת זכרונותיו כתב כעבור עשרים ושתים שנה, ואפילו שמו של הבעש"ט נשכח ממנו, והוא קורא לו יואל במקום ישראל. רחוק מאד היה מיימון, בשעת כתיבת זכרונותיו, מעולם החסידות עד שחשב בשנת תקנ"ב "כי לא נשתיריו מכת זו אלא שרידים בודדים המפוזרים פה ושם", בשעה שהחסידות התגברה במשך עשרים ושתים שנה, והם הלכו ורבו. בכלל יש הפרזות בזכרונות אלה, "כי היו מתרוצצים ברחובות ערומים, עושים צרכיהם בפני אחרים". וכן סיפר שהחסידות נהגה זילזול באשה. כשנולדה לאחד בת הלקו אותו החסידים. ובאמת חשבו תלמידי הבעש"ט — וביניהם ודאי גם המגיד ממזריץ' שאותו ביקר מיימון — את האשה ליסוד היראה, שכתוב "אשה יראת ה'", ו"מתיחד אדם עם בתו" — זו התפילה.¹²⁷ וכשם שאין להביא ראייה מדברי מיימון על אופיה של החסידות, כך אין להביא ראייה מן הדברים שנאמרו עליה בתקופה שאחרי הבעש"ט.

לעבודת ה' מתוך שמחה הטיפו, כידוע, החסידים שאחרי תקופת הבעש"ט, והביאו ראייה מדברים שבאו במכתב שנתפרסם מאת הבעש"ט לתלמידו ר' יעקב יוסף. במכתב זה מבקש ממנו הבעש"ט שלא יתענה: "לבל יכניס את עצמו בסכנה כזו, כי זה מעשה מרה שחורה ועצבות ואין השכינה שורה לא מתיך עצבות רק מתוך שמחה של מצוה, כאשר ידוע לרומע"ל דברים שלמדתי כמה פעמים והיו הדברים האלה על לבו... ומבשרך אל תתעלם ח"ו להתענות יותר מהחיוב ומהצורך". המכתב הזה נתפרסם ב"שבחי הבעש"ט", מקור שאי אפשר לסמוך עליו. סגנונו של המכתב מוכיח שהוא מזויף. הבעש"ט לא היה כותב "הנצמד בקירות לבי", "סעיפי מחשבותיו", ובייחוד לא היה מכתיר את ר' יעקב יוסף באותם התארים "הרב המאה"ג ע"ה (עמוד הימיני) פ"ה (פטיש החזק), המפורסם בחסידות, החכם השלם המופלא, עושה פלא". הבעש"ט החשיב מאד את גיסו בירושלים ובמכתבו אליו הוא מכנהו רק בשם "הרבני המופלא, החסיד המפורסם", ואין בו כל אותן ההפלגות שאנו מוצאים במכתבו לתלמידו. ובייחוד מעידות על הזיוף המלים "המפורסם בחסידות". אילו היה הבעש"ט כותב ודאי שהיה משתמש בתואר "החסיד המפורסם" כמו במכתב לגיסו, ולא "המפורסם בחסידות", כי המלה "חסידות" עוד לא נתאורחה בימי הבעש"ט. ועוד: ר' יעקב יוסף הדפיס שלושה ספרים גדולים

ומביא מאת הבעש"ט גם דברי הלצה, ואין הוא מזכיר אף פעם אחת את הדבר החשוב שהבעש"ט לימדו כמה פעמים שלא לישב בתענית, ועיקר עבודת ה' היא מתוך שמחה. אין גם ספק, שאילו היה מכתב זה, שנתפרסם ב"שבחי הבעש"ט" בידי ר' יעקב יוסף היו מפרסמים אותו ב"בן פורת יוסף", כדי להוכיח עד כמה היה גדול כבודו בעיני הבעש"ט, הן בספר זה הדפיסו בסופו את המכתב ששלח הבעש"ט לגיסו על ידי ר' יעקב יוסף, ברור איפוא שמכתב זה נתחבר בזמן מאוחר יותר על ידי מי שהוא, ויחסו להבעש"ט, כדי לתת חיזוק לחסידים שבזמנו, שאחרי תקופת הבעש"ט, שעבודת ה' מתוך שמחה היתה אחד מיסודות תורתם. ואמנם איגרת הקנאות שנשלחה מווילנה להרבה קהילות בימי החרם הראשון בשנת תקל"ב מעידה שכבר אז האשימו את החסידים שהם עובדים את ה' בשחוק ושמחה ו"אומרים העצבות מבטל הייחוד וח"ו להצטער על איזו עבירה, בכדי שלא יבוא לידי עצבות". אולם אם לדון את החסידים והחסידות לפי איגרת הקנאות הנזכרת נחטא לאמת ההיסטורית, בספריהם של שני תלמידי הבעש"ט אין רמז לזה שאין לאדם "להצטער על עבירה בכדי שלא יבוא לידי עצבות", אלא שיש רמזים על יחסים אנושיים לאדם שעבר עבירה, מפני שבידו עוד לתקן את עצמו. ושיש לנהוג בו מצוות "ואהבת לרעך כמוך", "שלפני הגבהה יש השפלה".

על עבודת אלהים בשמחה, ועל היחס לעוברי עבירה, מדובר הרבה ב"תניא" — ספר היסוד של שיטת החב"ד. ה"תניא" נדפס כשלושים ושש שנה אחרי מות הבעש"ט, ובמשך העת ההיא קיבלה החסידות צורה חדשה, ובייחוד אחרי המלחמה שנלחמו בה רבני ליטא והגר"א בראשם. בתקופה זו שאחרי הבעש"ט, תופס המקום הראשון והמכובד ביותר, ר' שניאור זלמן בעל "התניא".

כ. ר' שניאור זלמן וספרו "תניא"

ר' שניאור זלמן נולד רחוק מן המקומות שהתפשטה בהם החסידות של הבעש"ט, בעיר לאוני ברוסיה הלבנה. כשמת הבעש"ט היה שניאור זלמן רק בן י"ג שנה. הוא היה צעיר גם מן הגר"א בעשרים ושבע שנים. מטבע הדברים, אדם גדול מפורסם, נוהגים מעריציו הרבים לספר נפלאות על ימי ילדותו. ר' שניאור זלמן הוא במידה ידועה יוצא מן הכלל. על ימי ילדותו של ר' שניאור זלמן נמסרו רק סיפורים מעטים, ובלי כל הפרזות וגוזמאות. בהיותו בן י"ג נתקבל — לפי הרשום בפינקס "חברה קדישא" בלאזני — לחבר¹²⁸ וקוראים לו בפנקס "החכם המופלא תנא ופליג החתן מוה"ר שלמה זלמן". תארים כאלה לבן י"ג לא היו מן הדברים הרגילים. באותו זמן ובאותה ארץ חי גם שלמה בר' יהושע, שנקרא אחר כך בשם מיימון. שלמה מיימון היה צעיר משניאור זלמן בשבע שנים, ותנאי החיים שעליהם סיפר מיימון בזכרונותיו ודאי היו קיימים כל אותה תקופה. העשירים לקחו עילויים לחתנים בהיותם רכים בשנים, והם היו סמוכים על שולחנם. ויש שהעשירים היו יורדים מנכסיהם, והאברכים היו נעשים מלמדים בכפרים, ומעטים מהם זכו לרבנות. מיימון הוכרח להיות מלמד הכפר בצעירותו, ור' שניאור זלמן היה בין המעטים. עלה בידו לגמור את הש"ס בהיותו בבית חותנו והוא אז בן י"ח. בעמקי נפשם לא מצאו לא מיימון ולא ר' שניאור זלמן סיפוק בלימודי התלמוד והפוסקים. מיימון, בהיותו בן שש עשרה, נסע למגיד ממזריץ', שהפיץ תורת הבעש"ט, תורת הנסתר, שיש בה משום פילוסופיה מעורפלת, ולא מצא בה סיפוק, ונפשו שאפה לפילוסופיה אחרת. ר' שניאור זלמן לא סיפר על ימי נעוריו אם היו לו ספיקות, אבל בהיותו בן שמונה עשרה וראוי להוראה, גברה בו השאיפה לדעת מה שלא מצא בספרים שלמד עד עכשיו, ובהיותו בן עשרים נסע למזריץ', והוא, לא כמיימון, התגבר על ספיקותיו ומצא סיפוק בתורת הנסתר. הוא נשאר נאמן, כמו רבו רבי דובר, לתלמוד ולפוסקים. לא מצא שום סתירה בין הנגלה והנסתר ונפשו נרגעה. ביקשו להוכיח בספרים ומאמרים שמתוך לימוד הקבלה הגיע ר' שניאור זלמן לפילוסופיה משלו, שיש בה כביכול, מיסודות הפילוסופיה השפינוזאית, כפי שהעיר שלמה מיימון בזכרונותיו. ואולם זהו אחד הפילפולים המודרניים.

באמת, כשנחלל מלהאחו בקטעים בודדים, בדמיון של מלים, נוכל להיווכח שאין אף מגע כל שהוא בין הפילוסופיה, הישנה וגם החדשה, לחסידות, כפי שמצאה לה ביטוי בספרי תלמידי הבעש"ט ובספר העיוני המחקרי ביותר "ליקוטי אמרים", הנקרא "תניא" (הספר מתחיל במלה "תניא" — ומכאן שמו). נקודת המוצא היא אמנם אחת: שניהם — הפילוסופים הקדמונים ושפינוזה וכן גם ראשוני המקובלים וראשוני החסידות — ביקשו תשובות על שאלות שקשה להשיב עליהן תשובה, על שאלות בעניינים שהם למעלה מן הטבע, אבל מכאן והלאה נפרדו דרכיהם. הפילוסופים נשארו בתשובותיהם בתחומי השכל ורצו לקרב את הדברים לטבע ולהגיון האנושי, ואילו המקובלים ואחריהם החסידים לא התחשבו עם השכל הפשוט, ואמרו שיש דברים שהם למעלה מן השכל וההגיון, כגון האמונה ב"זוהר", בתורת עשר הספירות, בתורת אין סוף ו"לית אתר פנוי מיניה" ועוד ועוד. לפיכך ה"אין סוף" של ר' שניאור זלמן רחוק כרחוק מזרח ממערב מ"אין סוף" של שפינוזה ויתר הפילוסופים.

והריני להביא בזה כמה מרעיונותיו של ה"תניא": המחבר שואל, הגמרא אומרת: "אפילו כל העולם אומרים לך צדיק אתה, היה בעיניך כרשע" — הרי זה מתנגד למאמר אחר במשנה "אבות" ואל תהי רשע בפני עצמך", חוץ מזה אם יהיה רשע בפני עצמו, הרי ירע לבבו, יהיה בעצב, ולא יוכל לעבוד את ה' בשמחה וטוב לב? — התשובה היא לפי ספר הקבלה של ר' חיים ויטאל "שלכל איש ישראל יש שתי נשמות שהן שתי נפשות". האחת: הנפש הבהמית מצד קליפת נוגה, שיש בה גם טוב וגם רע (מידות רעות ומידות טובות כמו רחמנות וגמילת חסדים), השניה: חלק אלוהי ממש ("נפשות אומות העולם רק מקליפות טמאות שאין בהן טוב כלל"). בנשמות יש מדרגות גבוה על גבוה לאין קץ... "בכל דור ודור יש ראשי אלפי ישראל שנשמותיהם הם בחינת ראש ומוח לגבי נשמות ההמון", אבל "הנשמה עצמה לפעמים אדם גבוה לאין קץ בא להיות בנו של אדם גבוה ושפל". אלה הן ההנחות, אף שאין תשובה על השאלה שהציג בראש הספר. אבל בשעה שיש לאיש ישראל שתי נשמות בין לצדיק ובין לרשע, אם כן יש לדבר על צד הרע בנשמת הצדיק וצד הטוב בנשמת הרשע, והוא מוסיף ללכת בדרך זו, על מלחמת שתי הנפשות, נפש הבהמית ונפש האלקית. הוא קובע, על פי ספרי קבלה, כדבר ודאי שמשכן הנפש הבהמית באדם הוא בחלל השמאלי שבלב, והאלוקית במוח ובחלל הימני שבלב, וזהו שכתוב ולאום מלאום יאמץ,

כי הגוף נקרא עיר קטנה, והנפשות נלחמות עליו. האלוקית חפצה שתהא היא לבדה המושלת עליו, ותהיה הלבוש לעשר הבחינות, ונפש הבהמית רצינה להתגבר על הנפש האלוקית וינצחנה כמשל הזונה שב"זוהר" הקדוש. שום פילוסוף מאומות העולם "שנפשו מקליפות טמאות" ודאי לא הגיע לפילוסופיה כזו, על החלל השמאלי שבלב ועל החלל הימני, ובודאי גם לא שפינוזה ומנדלסון. אולם אין ספק שר' שניאור זלמן חשב את כל ההנחות לאמיתיות לא כפי שהגיע להן בכוח שכלו, אלא מתוך עיונו ב"זוהר", כתבי האר"י ורבי חיים ויטאל, שדבריהם באו להם על ידי גילוי אליהן, ואם כן הם מפי הגבורה.

ר' שניאור זלמן האמין בכל לבו והביא את המון חסידיו לידי אמונה בשתי הנפשות הבהמית והאלוהית, הנלחמות זו בזו. "כי כמו שנצחון לנצח דבר גשמי, כגון שני אנשים המתאבקים זה עם זה, להפיל זה את זה, הנה גם האחד הוא בעצלות וכבדות ינוצח בקל ויפול גם אם הוא גיבור יותר מחבירו, ככה ממש בנצחון היצר, אי אפשר לנצחו בעצלות וכבדות הנמשכות מעצבות וטיטום הלב כאבן, כי אם בזריזות הנמשכת, ומשמה ופתיחת הלב וטהרתו מכל גידוד דאגה ועצב בעולם". (זהו הטעם, הוא אומר, לתיקון האר"י לומר מזמור של תהלים שבו הפסוק "השיבה לי ששון ישעך, ורוח נדיבה..." אחרי תיקון חצות, "כדי ללמוד בשמחה אמיתית בה' הבאה אחר העצב". אמנם במזמור תהלים זה יש "תשמיעני ששון ושמחה תגלנה עצמות דכית... הסתר פניך מחטאי...")

בעל ה"תניא" אינו מסתפק בדרשות, אלא הוא גם נותן עצות לאדם "לטהר לבו מכל עצב ונידוד דאגה ממילי דעלמא, ואפילו בני חיי מוני". "ואם העצבות אינה מדאגת עוונות, אלא מהרהורים רעים ותאוות רעות... בעת עסקו בעסקיו ודרך ארץ — יש לו לשמוח בחלקו, שאף שנופלות לו במחשבתו הוא מסיח דעתו מהן לקיים מה שנאמר ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם, אשר אתם זונים אחריהם, ואין הכתוב מדבר בצדיקים לקראם זונים ח"ו, אלא בבינונים כיוצא בו, שנופלים לו הרהורי ניאוף במחשבתו... וכשמסיח דעתו מקיים לאו זה... ועל כן צריך לשמוח... העצבות היא מגסות הרוח... ועל כן ירע לבבו על שאינו במדרגת צדיק..." "ואפילו אם נופלים לו הרהורי תאוות... בשעת העבודה בתורה או בתפילה אל ישית לב אליהן..." "מי שנופל לו משלו מבחינת הרע שבלבו בחלל השמאלי... אל יפול לבו בקרבו להיות מזה עצב נבזה... אדרבה יתחזק יותר ויוסיף

אימץ בכל כוחו ככוונת התפילה, בחדווה ושמחה יתרה, בשומו אל לבו כי נפילת המחשבה הזרה היא מהקליפה שבחלל השמאלי, העושה מלחמה בבינוני עם נפש אלוהית שבו.

ר' שניאור זלמן מדבר לא רק על אלה שנכשלו בהרהורי תאוות ובעבירות אלא גם על אלה שנכשלו ברעיונות, בספיקות, שהם מכח הסיטרא אחרא "וכמו שמצינו דבר זה מפורש בתורה גבי מרגלים שמתחילה אמרו 'כי חזק הוא ממנו'... שלא האמינו ביכולת ה'... ומיד שקצף ה' עליהם... נכנע ונשבר לבם בקרבם... וממילא נפלה הסיטרא אחרא... מזה יכול ללמוד כל אדם שנופלים לו במחשבתו ספיקות על אמונה, כי הם דברי רוח, הסיטרא אחרא לבדה... וגם הסיטרא אחרא עצמה אין לה ספיקות כלל באמונה, רק שניתן לה רשות לבלבל את האדם בדברי שקר ומרמה להרבות שכרו כפיתויי הזונה לבן המלך בשקר ומרמה ברשות המלך, כמו שנאמר בזהר הקדוש". מדברים אלה נראה שר' שניאור זלמן בעצמו, אף שבוודאי לא למד ספרי הפילוסופים הכופרים נתעוררו בו ספיקות ונלחם בנפשו וניצח את הספיקות בכוח הקבלה והזהר, ובוהו השפיע על אחרים ברוסיה הלבנה, אולי הרבה יותר משהשפיע מנדלסון על בעלי הספיקות במערב אירופה בכוח ההגיון והפילוסופיה שבספרו "ירושלים".

עניין שתי הנשמות והרע שבחלל השמאלי שבלב עובר כחוט השני בכל הספר. על ידו רוצה המחבר לפתור את שאלת השאלות: למה הוריד ה' חלק מאורו הממלא וסובב כל העלמין והלבישו באדם שהוא מטיפה סרוחה? — "אין זה כי אם ירידה זו היא צורך עלייה, להעלות לה' כל נפש החיונית הבהמית, שמקליפת נוגה... על ידי התלבשותו במעשה, דיבור ומחשבת התורה... שלכן נקראת התורה משיבת נפש, פירוש למקורה ושרשה". מתוך רעיונות מעורפלים אלה הגיע ר' שניאור זלמן לפתור עניין "ואהבת לרעך כמוך". כי "על ידי קיום הדברים הנ"ל להיות גופו נבזה ונמאס בעיניו רק שמחתו תהיה שמחת הנפש לבדה הרי זו דרך ישרה לבוא לידי קיום מצות 'ואהבת לרעך כמוך', לכל נפש מישראל למגדול ועד קטן, כי מאחר שגופו נמאס ומתועב אצלו, והנפש והרוח מי יודע גדולתן ומעלתן בשרשן ומקורן באלוקים חיים, בשגם שכולן מתאימות ואב אחד לכולנה, ולכן נקראו כל ישראל אחים ממש מצד שורש נפשם בה' אחד, רק שהגופים מחולקים.

ולכן העושים גופם עיקר ונפשם טפלה, אי אפשר להיות אהבה ואחוזה אמיתית ביניהם, אלא התלויה בדבר לבדה. וזה שאמר הלל הזקן על קיום מצוה זו, וזהו כל התורה כולה ואידך פירושא הוא וכו'. כי יסוד ושורש כל התורה הוא להגביה ולהעלות הנפש על הגוף מעלה מעלה, עד עיקרא ושרשא דכל עלמין, וגם להמשיך אור אין סוף ברוך הוא בכנסת ישראל... דהיינו במקור גשמת כל ישראל למהוי אחד באחד דוקא, ולא כשיש פירוד ח"ו בנשמוק". הוא מדבר גם על אלה הרחוקים מתורת ה' ועבודתו, "שמצוה לשנאותם ומצוה לאהבם גם כן, ושתייהן הן אמת, ש נ א ה מ צ ד ה ר ע ש ב ה ם, ו א ה ב ה מ צ ד ב ח י נ ת ה ט ו ב הגנוז שבהם, שהוא ניצוץ אלקות שבתוכם... וגם לעורר רחמים... והרחמנות מבטלת השנאה ומעוררת האהבה". רעיון זה של "ואהבת לרעך כמוך", ביחס לצד הרע שבאדם, כבר מסר ר' נחום מטשרנוביל, תלמידו של הבעש"ט, בשם רבו, כפי שראינו לעיל¹²⁹ וכמו ש"ואהבת לרעך כמוך" לדברי הלל היא כל התורה כולה, כך חשיבותה של כל תורת הבעש"ט היא בביאורו ל"ואהבת לרעך כמוך", שהיא כל התורה של החסידות כולה.

הליקוי הגדול בתורת האהבה של הבעש"ט, בעל ה"תניא" וכו' הוא יחסם למינים ואפיקורסים שהם שוללים מהם לגמרי את הנשמה הישראלית, וכן גם יחסם לאומות העולם, שהן, לדעתם, מקליפות טמאות. ה"תניא" הוא נגד חכמת אימות העולם, שיש בהן טומאה, ומצא זכות על הרמב"ם, הרמב"ן וכו' שעסקו בחכמת אימות העולם, רק מפני שאלה היו כקדרום לחפור בהן כלומר, כדי להתפרנס מהן בריווח לעבוד את ה'. בזה הוא רחוק כרחוק מזרח ממערב מהשקפת הגר"א, "כי מה שיחסר לאדם ידיעות בשאר החכמות יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדות יחד".

ה"תניא" היה חזיון גדול בעולם החסידות. ספר זה אינו דומה כלל ל"תולדות יעקב יוסף", שיש בו פילפולים ארוכים על פי גימטריאות והוצאת הפסוקים מפשוטם. לאלה שלמדו קצת ספרי קבלה, היה ה"תניא" ספר חי, מושך את הלב, והחסידים בני דורו קיבלוהו בהערצה עילאית. הם גם מצאו רמזים לשנה שבה הופיע, היא שנת תקנ"ו, בראשי תיבות "תניא, קטורת, נשמה ורוח"¹³⁰ וגם בגימטריא של "פדותינו" שהיא תקנ"ו, שזו שנת "פדותינו" אשר בו יצאו ישראל לקראת משיח צדקנו. ויודעי תורה במקצת

הבינו אותו יותר משאר ספרי הקבלה; על כל פנים קרובים היו ללבם הדברים על עבודת אלהים בשמחה, על מידות טובות, מידת הרחמנות והאהבה, על מצות צדקה ועל ערך החסד הגובר על מידת הדין ועוד ועוד, וגם דבריו על האפשרות — כפי שפירסם באיגרת התשובה — לפדות בצדקה מספר הימים של התעניות על כל חטא וחטא בח"י פרוטות בעד כל יום.

אמנם יש דברים שאינם מובנים בקלות גם ללומדי תורה, כמו ההבדל בין בית שמאי ובית הלל, שאלה הראשונים המחמירים היו מבחינת השמאל העליון, ובית הלל המקילים מבחינת הימין העליון, אבל דברים אלה שהיו סתומים להם תלו בקוצר המשיג; הם אינם יורדים לעומק הדברים משום שלא הגיעו לידי הבנת הסודות של המקובלים שכל דבריהם הם קודש־קדשים, ומיוסדים על "הזוהר" הקדוש של רבי שמעון בן יוחאי, שלמד מפי אליהו. לפיכך היה הספר "תניא" לרבים ספר לימוד, ולמדו בכל יום לפחות פרק אחד, כקורא בתורה בפרשת השבוע.

כא. החסידות והשולחן ערוך

בין תלמידי בעש"ט הראשונים, היה ר' יעקב יוסף היחיד שעסק בדיני איסור והיתר, לפי הפוסקים הראשונים והאחרונים. יש ממנו גם שאלות ותשובות, אבל מעטות מאד, בייחוד בענייני שוחטים. מן הרב רבי דובר ממזריץ' יש רק הוראה אחת לקולא בדבר הסרת הדלדולים במקום יציאת ובליטת-הסירכא בריאה. רבי שניאור זלמן מספר, שכאשר היה ברובנה בשנת תקל"ב "בבית אדמו"ר רבנו הגדול הגאון המפורסם מוהר"ר דובער הסכימה דעתו להתיר על פי ראייה מסירכא כסדרן וכו'". מזה נראה שר' דובר היה גם מורה הוראה, אבל כנראה לא פנו אליו בשאלות ותשובות בענייני איסור והיתר, או היתר עגונות, ובכל אופן לא היו ממנו תשובות בכתב, אלא בעל פה, כי אילו נשאלו ממנו פסקי הלכה שונים ודאי היו תלמידיו מפרסמים אותם. בכלל ברור שהיה כבד כתיבה, וכוחו היה רק בפיה, כי בכתב לא נשאר ממנו שום דבר, כמו שלא נשאר שום דבר בכתב גם מן הבעש"ט. תורתם נתפרסמה על ידי תלמידיהם. אולם רבי דובר התעניין שיחברו ספר בסגנון ברור ופשוט, שבו יכנסו כל פסקי-הדינים לפי השולחן-ערוך ומפרשיו, שפתי-כהן (ש"ך) טורי זהב (ט"ז) ומגן אברהם, לפי סדר נכון. המגיד ממזריץ' מצא כי רבי שניאור זלמן הוא האדם המתאים לכך, ולפי בקשתו ניגש לעבודה, ואמנם עבודה רבה השקיע רבי שניאור זלמן בספרו זה. חלק "אורח-חיים" הוא מלא ומשוכלל יותר מכל שאר החלקים. אולם בזה היו לו לעזר שני גדולי התורה האחים רבי שמעלקא ורבי פינחס (בעל ההפלאה) שנסעו אחרי כן מרוסיה הלבנה והיו לרבנים במדינות אשכנז. חלק ה"יורה-דעה", איננו שלם. בחלק זה מפורטים דבריו בעיקר על הלכות שחיטה ובו אנו מוצאים ביאורים באריכות, לפי הרבה פוסקים. בחלק המשפטים מלקטות ההלכות הצריכות מטור "חשן-המשפט". הרבה חידושים אין בשולחן-ערוך של הרב, אבל הוא מצטיין בסגנון יפה וקל, ובסדר נכון, ויש דברים חשובים מאד בסדרי החיים המקובלים או, שהוא עמד עליהם והזהיר את העם שלא להכשל בעבירות חמורות. הנה למשל דבריו ביחס לרבית: "בכל דרך ההיתר שעושים בהלואה כגון בעסקא... צריך לזהר שלא להזכיר בשטר שום חיוב איזה דבר קצוב מדי שבת בשבת... שאם יזכיר קצבה...

הדבר מוכיח שהיא ריבית גמורה ודרך ההיתר אינה אלא הערמה, וכל היתר שאינו אלא בדרך הערמה אינו מועיל כלום.¹³¹ מלווים-ברבית היו מרובים מאד בין היהודים על סמך "היתר עסקא", והיו נוהגים להערים, ולקבל ריבית מדי שבוע בשבוע או חודש בחודשו, ומעטים מאד היו שהוכיחו את ההמונים על עבירה זו, ור' שניאור זלמן היה בין המעטים. כך הכניס ל"שולחן-ערוך" שלו בחלק "תושן משפט", שעיקרו רק הלכות מלוקטות, גם דרכי חיים שאינם לפי הלכה, רק: "מידות החסידות שלא לקבל מתנה אלא לבטוח בה, שיתן לו די מחסורו, שנאמר ושונא מתנות יחיה".¹³² והרי בזמנו היו הרבה "רביים" שחיו ממתנות.

מר' שניאור זלמן נשאר שאלות-ותשובות אחדות שנדפסו אחרי מותו. מהן מתברר לנו, שהוא לא היה בין המקילים. יש שהיה מקיל לאחרים (כמו תולעים בריאה), אבל היה מחמיר לעצמו "מפני שאיני סומך על שיקול דעתי להתירן". גם בדבר שאחד הפוסקים המקובלים כמו ר' שבתאי כוהן (הש"ך) התיר, לא רצה להקל, מפני שחשב שהש"ך "המציא הקולא מדעתו". בתשובה אחרת כתב: "איך מקום להחמיר כלל מדינא... אלא לחומרא בעלמא החמירי כן כשהייתי במחנכם..." וכשיצא קול על אשה שזינתה תחת בעלה, מצא שלפי התלמוד האשה מותרת לבעלה אבל "איני רוצה לסמוך על דעתי עד שיסכימו שני גדולי הדור", וכך היה דרכו להחמיר בהרבה דברים, שאחרים היו מקילים בהם.

ידועה המחלוקת בין החסידים למתנגדים בעניין סכינים מלוטשים או "חלפים". החסידים היו מקפידים שישחטו רק בסכינים מלוטשים, והיו רבנים שלא היו גותנים "קבלה" לשוחטים, אם היו משתמשים בסכינים מלוטשים. ר' שניאור זלמן כתב לאחד הרבנים: "זו מחלוקת ישנה וקשה לי להכניס ראשי בזה להכריע במכתב, כי אם מפה לאוזן שומעת והשומע ישמע והחדל יחדל".¹³³ מזה נראה שהמחלוקת בעניין זה לא היתה נעימה לו כלל, והוא רצה באמת בשלום פנימי בין הרבנים. הוא היה זהיר בתשובותיו לא לפגוע בכבוד השרים ואנשי השלטון (או כבר היה תחת שלטון רוסיה), ויש שהפריז מאד בשבחם. בתשובה אחת בעניין חכירה (ארענדא) הוא כותב: "וטבע ומנהג שרים יר"ה לדרוש טובת הכלל ולא לטובת יחידים בלבד".¹³⁴ תשובה זו נכתבה בשנת תקנ"ה, כשנה לפני מות

ייקטרינה הגדולה, ואז אמנם הוטב ליהודים, ובייחוד ברוסיה הלבנה. ואף על-פי-כן יש הפרזה גדולה בדבריה, ואולי הביאו זכר ימים רעים יותר ליהודים לידי הפרזה זו.

ר' שניאור זלמן היה מדגיש דברים שהיו תמוהים בעיניו ולא ידע את פתרונם. כך, למשל, הוא כותב: "מצינו כמה דברים שנחלקו בהם הפוסקים ראשונים או אחרונים ובדורות שלפנינו נהגו אבות אבותינו כדעת המקילין ובדורות הללו רבו הנהגים להחמיר כמו בחדש..." הדבר מוזר, אם בדורות הקודמים נהגו להקל, מי זה קם בינתיים והחמיר ורבים נשמעו לו? הן החומרא ביחס לחדש הביאה לידי כך, שהיהודים פסקו לשתות במשך זמן ידוע שיכר (בירה) שהיו עושים משעורים, משום החשש שנורעו אחרי הפסח (יום הבאת העומר בימי הבית), ואסור לשתות עד אחר הפסח הבא. אולם, כידוע, בליטא, וכנראה גם בפולין, לא חששו כלל לאיסור חדש אחרי שגאונים מוסמכים כרבי יואל סירקיש והחסיד ר' משה ריבקש (לבעל "באר הגולה" קראו "חסיד") התירו, ורק הגר"א חלק על המקילים והחמיר, אבל דבריו נתקבלו רק בין המהדרים מן המהדרים; והציבור לא נשמע לחומרות הגאון. לא כן ברוסיה הלבנה. בימי ר' יואל סירקיש וחבריו היתה עס-הארצות גדולה במקומות הקרובים לרוסיה כמוהליב והסביבה, ואת הרבנים היו מביאים להם מפולין, משיבת לובלין וכדומה. רבה של מוהליב אז היה ר' ברוך בנדט סג"ל שבא לשם משיבת לובלין, ובתשובה אחת משנת שצ"ז¹³⁵ הוא כותב לר' יואל סירקיש שכאשר הגיע אליו ספרו, שבו התיר את החדש, עמד מרעיד והוא מוכיח בתשובה זו שאין להתיר חדש. משמע שבמהליב וכל הסביבה לא נתפשט ההיתר של חדש, ונהגו לחומרא עד ימי ר' שניאור זלמן. וכאשר פנו אליו בשאלה אם מותר לשתות י"ש מחשש חדש, אמנם נטה להתיר, אבל לא ביטל את האיסור, שבכל פולין וליטא לא היה קיים ממילא.

ר' שניאור זלמן לא היה סגור ומסוגר באוהל התורה כהגר"א וגאוני ליטא ופולין האחרים. עסקן היה ודאג לצרכי הכלל. הוא היה מתאונן על "שמעשה הכתב עלי לטורח גדול, ואין הזמן גורם בקיץ שהלילות קצרים לכתובה, שכל היום איני מופנה מכל צד, כי העם ניצב על ידי מבוקר ועד ערב"¹³⁶, ובמכתב אחד אל הרב מבריסק כתב, שהיה בברדיצ'ב "והיה טרוד

מאד בענייני הכלל, ה' ירחם".¹³⁷ ובאגרת הקודש כתב: "אהובי, אחי ורעי אשר כנפשי, הנה לא נעלם ממני צוק העתים אשר נתדלדלה מאד הפרנסה ובפרט הידועים לי ממחנכים, אשר מטה ידם בלי שום משען ומשענה וממש לוויים ואוכלים, ה' ירחם עליהם וירחיב להם בצר בקרוב, ועם כל זה לא טוב הם עושים לנפשם, לפי הנשמע, אשר קפצו ידם הפתוחה, מעודם עד היום הזה, ליתן ביד מלאה ועין יפה לכל הצטרכות ההכרחיים לדי מחסודי האביונים נקיים, אשר עיניהם נשואות אלינו. ואם אנו לא נרחם עליהם ח"ו מ' ירחם עליהם. 'זחי אחיך עמך' כתיב. ולא אמרו 'חייך קודמים' אלא כשביד אחד קיתון של מים וכו' שהוא דבר השווה לשניהם בשווה לשתות להשיב נפשם בצמא (שאו אין צריך לחלק את הקיתון וימתו שניהם). אבל אם העני צריך לחם לפי הטף ועצים וכסות בקרה וכהאי גונא, כל דברים אלו קודמים לכל מלבושי כבוד וזבח משפחה, בשר ודגים וכל מטעמים של האדם וכל בני ביתו, ולא שייך בזה חייך קודמים, מאחר שאינן חיי נפש ממש, כמו של העני שווה בשווה ממש, כדאיתא בנדרים דף פ', והנה זהו על פי שורת-הדין גמור". והוא ממשיך ואומר, שאדם מישאל צריך לנהוג לפנים משורת הדין, כי "כולנו צריכים לרחמי שמים בכל עת באתערותא דלתתא".¹³⁸

אכן, לפי הקטע הנזכר הזכות לאיגרת הנזכרת להיקרא בשם "איגרת הקודש". לבביות רבה וחמימות יש בה. רש"י מביא ראיה מדברי חז"ל שאמרו במס' נדרים, שאם יש מעיין אחד בעיר ומימיו מספיקים לבני העיר לשתייה ולכביסה, ויש עיר סמוכה לה שאין לה מעיין אפילו לשתייה, או השתייה של בני העיר הסמוכה קודמת. מזה יוצא שאסור לקנות בשר ודגים ויתר המותרות, כשאין לחברו כסף לקנות לחם. זהו "ואהבת לרעך כמוך" "זחי אחיך עמך". ואולם מעטים היו, חוץ מר' יעקב עמדין, כפי שראינו.¹³⁹ שקבעו הלכה, כפי שהבין רבי שניאור זלמן, לפי תורה שב לב. ובזכות התורה הזאת, ובזכות אהבת ר' שניאור זלמן להמונים, לחלכאים ולנדכאים, הצליחה החסידות שהטיף לה להתפשט במידה מרובה. הוא קרא לה בשם חב"ד, כלומר: חכמה, בינה, דעת, אבל באמת לא בזכות חכמה, בינה ודעת שלהן הטיף — והוכיח כי חכמת הגויים היא חכמה מקליפות הטמאות — נפתחו הלבבות לתורתו, אלא הלבביות והחמימות הן שגרמו להצלחתה.

כב. מלחמת הגאון בחסידים

על המחלוקת של הגר"א עם החסידים והחסידות — נכתבו ספרים ומאמרים רבים. את הדברים החשובים ביותר על המחלוקת ההיא כתב שמעון דובנוב. הוא אסף הרבה חומר, ספרים יקרי המציאות, וגם כתבי יד. יש פרטים ופרטי פרטים. ואולם כל זה הוא רק חומר היולי. עדיין לא הובהרו דרכי ההתפתחות וסיבותיה של אותה מחלוקת חריפה, שהביאה במשך זמן ניכר לידי פירוד בעם ישראל, כאילו נעשתה התורה לשתי תורות. אכן, אחר כל מה שנאמר ונכתב בנושא זה עדיין יש מקום לחוקרי ההיסטוריה לחדור לעומקי המאורעות, כדי להפיץ אור בהיר יותר, ולפתור שאלות חמורות.

במלחמתו בחסידות אנו רואים את הגאון והוא קנאי יוצא מן הכלל לעיקרי הדברים שהאמין בהם אמונה שלמה. כשמצא בדברי החסידים שהגיעו אליו, בעיקר מפי השמועה, — שהרי ספרי חסידים לא נתפרסמו עוד עד שנת תקל"ב — נטייה מן הפירוש הנכון, לפי דעתו, ב"זוהר", על הניצוצות וכדומה, קרא להם דברי מינות ואומריהם היו בעיניו מינים ואפיקורסים שמורידין ולא מעלין, פשוטו כמשמעו, ואם כן במה אפשר להסביר את שתיקת הגאון לספר "מטפחת ספרים" של ר' יעקב עמדין? הרי אין ספק שעוד קודם שיצא למלחמה גלויה על החסידות בשנת תקל"ב, כבר ידע על תנועה זו מ"מטפחת ספרים" לר' יעקב עמדין, שנדפס בשנת תקכ"ח. כידוע היה אז קשר בין וילנה ומדינות אשכנז, שכן הספר "זמיר עריצים וחרבות צורים" שנדפס בשנת תקל"ב נגד החסידות הגיע לפיורדא שבגרמניה באותה שנה, והרב שטיינהארט הגיב על הדברים שבו בספרו "זכרון יוסף" שיצא בשנת תקל"ג.¹⁴⁰ מלבד זה אפשר לשער שהגאון ידע על מציאותו ותכנו של ספר זה מפי מתנגדי ר' יעקב עמדין בפולין, שוודאי הודיעו לו להגר"א על ספר מסוכן זה. והרי "מטפחת ספרים" הרס את כל יסודות האמונה של הגר"א שהעריך כל מלה ומלה ב"זוהר", רעיא מהימנא, תיקוני זוהר, ואיך זה לא יצא בכרוז-מלחמה נגד מינות כזו? הן אלה המפרשים את "הזוהר" שלא כפשוטו, לדעתו, כמו החסידים הם בחינת "מורידין ולא

מעלין, על אחת כמה וכמה הפוסל את "הזוהר" לגמרי כר' יעקב עמדתן? הרי חובת הגאון היתה לפרסם — ולוא גם על ידי תלמידיו — שאסור להכניס ספר זה לכל בית בישראל. הרי הוא לא היה נושא פנים, כשהרגיש שחובה קדושה מוטלת עליו להזהיר את העם.

יש עוד שאלה חמורה. ב"מטפחת" מדובר על כת חסידים חדשה בוהלין ופודוליה, שבאו מהם גם למדינות אשכנז, "שכל עסקם בספר 'הזוהר' וספרי קבלה, ומאריכים חצי היום בתפילה... מטפחים בידיהם ומנענעים לצדיהם, ראשיהם כפופים לאחוריהם, ופניהם ועיניהם פונים למעלה"¹⁴¹. מסתבר שדברים אלו שנדפסו בשנת תקכ"ח נכתבו כשנה קודם, כלומר, כחמש שנים קודם שיצא הגאון למלחמה. ואם למדינות אשכנז הגיע שמע החסידים כחמש שנה קודם, אין ספק שבאותו זמן ידעו עליה גם בוילנה. ומדוע שתק הגאון זמן רב, ואפילו כשכבר היה קיים בוילנה מניין של חסידים, שנקרא "קארלינר" (על שם הרבי שלהם מקארלין), לא נשמע שום גילוי דעת של הגר"א נגדם, ומשום מה פרצה המלחמה דוקא בזמן מאוחר הרבה משנת תקכ"ח? — ואמנם בספר "זמיר עריצים וחרבות צורים", שנדפס בקיץ תקל"ב, יש למצוא אילו רמזים על הסיבה. הדברים שם מעורפלים, ואלה הם: "כשהיה הרב מו' מנדל ממינסק בכאן בחורף העבר אצל הגאון האמתי איש אלקים מוה"ר אליהו חסיד בני, לא ראה פני הגאון בכל החורף הנ"ל. אמר שיש בידו פירוש על מאמר הזוהר, שפרשו משפחתם, שיש בתוכו מינות ואפיקורסות וייחודים שהם רעים מאד, וכשבאו הכתבים משקלוב לכאן בק"ק וילנה אזי אמר הגאון הדין עם ק"ק שקלוב באשר שהמשפחה הנ"ל המת אפיקורסין ומורדין ולא מעלין". יש שביאר¹⁴² כי הגאון לא קיבל את ר' מנדל, אבל בשורה הראשונה כתוב: "היה הרב מו' מנדל ממינסק אצל הגאון, ואם לא קיבל אותו איך היה אצל הגאון? ועוד: הרי ברור כי המלים "אמר שיש בידו פירוש... שיש בתוכו מינות וכו'" כוונתן שהגאון אמר זאת, שהרי ר' מנדל לא יעיד דברים כאלה על עצמו, ומאין ידע הגאון שפירוש החסידים על מאמר הזוהר "יש בתוכו מינות"? ברור אפוא שמעשה שהיה כך היה: בשקלוב דנו בבית-דין על קבוצת חסידים, ותוך כך נתעוררה גם שאלה עם מי הצדק בפירוש מאמר אחד בוהר. והחסידים שלחו את ר' מנדל אל הגאון, שיבאר לפניו את פירושו. פעם אחת היה אצלו, והגר"א מצא שבפירושו יש משום דברי מינות, ולא הוסיף עוד לראותו במשך כל ימי החורף, שר' מנדל ישב בוילנה. וכשנתקבל משקלוב פסק-הדין החמור,

אמר הגאון שהצדק עם הדיינים בשקלוב, שהחסידים הם כאפיקורסים שמורדין ולא מעלין.

והנה באותו הספר "זמיר עריצים וחרבות צורים" מסופרים עוד דברים מתמיהים, אבל ברור שהם אמיתיים, מפני שנכתבו בשעה שהכל היו עוד בחיים: בין הכת של החסידים שהיו בוילנה נמצא מגיד מישרים של העיר הרב מ' חיים, ועוד אחד בשם איסר, שכפי שמגדירים אותו "היה לפני ב"ש ישראל לשם ולתהילה". כנראה הם היו ביחד עם רבי מנדל שישב במשך החורף בוילנה. והנה היה ויכוח בין אנשים חשובים מרואי פני הגאון עם המגיד מישרים ר' חיים ור' איסר. האנשים החשובים רצו להשפיע עליהם שיכנעו לגאון, ור' חיים אמר עליו, "שהוא שקר ותורתו שקר ואמונתו שקר". וגם ר' איסר דיבר סרה על הגאון. זה היה בחול-המועד של פסח בשנת תקל"ב. וישבו שתי כתות של דיינים לדון את המדברים סרה על הגאון. ופסקו לגרש ולפזר את המנין של "קארלינר" ועל המגיד גזרו שיבקש סליחה מהגאון בפומבי, וקיבל נזיפה ונידוי על עצמו ונסע בוילנה. ועל ר' איסר גזרו שיתוודה בבית הכנסת הגדול. כשיצא פסק-הדין לא היה אז הגאון בוילנה, אלא בפרבר העיר אנטוקוליה, וכשב ונודע לו על פסק-הדין הקל הזה, שלח לקרוא את אלה שדנו את ר' איסר לעונש קל ואמר להם, "כי אילו היה לאל ידי הייתי עושה להם כאשר עשה אליהו הנביא לנביאי הבעל", יהגרא דרש להעמיד את רבי איסר ב"קונע", רק ראשי הקהל לא הסכימו לו, מפני שר' איסר היה אדם חשוב מאד, והסתפקו בזה "שהכו אותו בקאנטשוג בחדר הקהל קודם השבת", ושמו אותו במאסר לשבוע ימים בבית הכלא במבצר שנקרא "שלאס".

כל הדברים המסופרים כאן קשה להבינם. הגר"א, כידוע, היה מפורסם בעולם כגדול בתורה ובמעשים שאין דומה לו בדורו. הייתכן, שהמגיד מישרים של עירו, של וילנה, יעז לערער עליו ועל תורתו ולומר "שהוא שקר, תורתו שקר ואמונתו שקר"! ואפילו אם מגיד מישרים זה כבר נתפס לחסידות, הרי בשעה זו עדיין לא הכריז הגאון חרם עליהם ולא פגע בהם כלל? וכן סתומים הדברים על ר' איסר שדיבר סרה על הגאון. הרי ר' איסר זה, שהפרנסים לא העיזו להעמידו ב"קונע", והמרו בזה את פי הגאון, ודאי היה גדול בתורה, והרי בפירוש נאמר עליו ששמו "היה לפני ב"ש ישראל לשם

ולתהילה". אדם כמוהו ודאי לא דיבר כאחד הריקים, ודבריו ודאי לא נאמרו בלי סיבה ויסוד, ומה הדבר? גם תשובת הגאון "אילו היה לאל ידי..." מזרה ומפליאה מאד. הגאון אפילו בכעסו ודאי לא דיבר נגד התורה ונגד ההלכה, ואיך יכול היה להוציא מפיו דברים כאלה, שאילו היה לאל ידו היה שוחט אותם ממש כמו ששחט אליהו הנביא את נביאי הבעל? הגר"א ודאי ידע, שלפי ההלכה אפילו "המגדף את השם אינו חייב (מיתה) עד שיפרש השם"¹⁴³ וגם "הנותן מזרעו למולך אינו חייב עד שימסור למולך ויעביר באש". אמנם יש הלכה: המינים והאפיקורסים מורידין ולא מעלין, אך אין הרשות נתונה לאדם יחיד לומר על אדם חברו שהוא אפיקורס ומין, בשעה שהוא מאמין כמוהו בתורה מן השמים, בתחיית המתים וכו' וכו' אלא שיש הבדל וחילוקי דעות ביניהם בפירוש לאיזה מאמר ב"זוהר". ואם גם נאמר ששניים אלה, ר' חיים ור' איסר, טעו טעות גמורה, המותר לפגוע בהם, אפילו לא בשחיטה, כאלהיו בנביאי הבעל? — אין איפוא ספק, שאילו אמר דברים כאלה לא אדם נערץ כהגר"א, שהאמינו כי יש לו גילוי אליהו, היו חושבים אותו לאדם שיצא מדעתו, ואולם כשהגאון דיבר — ביקשו לפייסו ולמלא רצונו, אף שלא שמעו לו להעמיד את ר' איסר ב"קונע". ולא עברו ימים מועטים, מפסח עד ראש חודש אייר, וכל חכמי וילנה והרב בראשם יצאו להילחם בחסידות וחסידים בסגנון שמעולם לא דיברו בו, וכוונתם היתה רק לפייס את הגאון שנעלב על שראשי החסידים כר' חיים ור' איסר הכריזו בגלוי שהגאון שקר וכו'. העובדה שכל אלה שחתמו על הכרוז נגד החסידים שתקו במשך שנים, ורק כשהעליבו את הגאון יצאו בהאשמות משונות — מעידה יותר ממה עדים, שהמאשימים עצמם אשמים בהרבה, בהפרזותיהם המשונות.

האיגרת נגד החסידות ונגד החסידים שנתפרסמה ב"זמיר עריצים וחרבות צורים" נשלחה מאת חכמי וילנה "להרב הגאון המפורסם" האב"ד בכריסק, ר' אברהם קצינלבוגן.¹⁴⁴ רב זה התוכח קודם בעל פה עם הרב בזליחוב ר' לוי יצחק (שנתפרסם אחרי כן בשם הצדיק מברדיצ'וב), ואחרי כן שלח לו את ההאשמות בדרישה שיענה עליהן, והן א': מאין יצא להם לבטל מנהג הקודם בנוסחי התפילה המסודרים... ובחרו להם דרך נוסחי הספרדים? ב': מדוע הם נוהגים שלא לומר בברכת יוצר אור חדש על ציון תאיר, ואף אם נמצא בדברי הרמב"ם שלא לאמרו, מכל מקום מאחר שכבר נהגו לאמרו... ג': אמרו רז"ל כל המשמיע קולו בתפלתו הרי זה מקטני

אמנה... והמה ככפירים שואגים לטרף... להרעיש עולם ומלואה. ד' : מדוע הם עוברים זמן קריאת שמע ותפלה ? ה' : ר' לוי יצחק כופל בתפילתו את השם, ולפעמים אומר אדוני, אדוני... וגם בשעה שהוא עומד בתפלה מביט גם לאחור, בשעה שצריך ליתן עיניו למטה ולבו למעלה, וקודם קריאת שמע משליך נעליו מעל רגליו — ומה טעם לכל הדברים האלה ? ו' : החסידים מקפידים לשחוט בסכינים מלוטשים "מה להם לאבד ממונם של ישראל חינם, ולבדות מלבם דבר חדש לא שערום אבותינו?" ז' : "רבנים וגאונים וכמה לומדים מופלגים... פרשו מצודות וחרמים שלא לשנות בשום דבר מנוסחי התפילות הנהוגים מאז ומקדם... ומי יבוא אחריהם לבטל את דבריהם ולא שם לב להיזהר מלהיכוות בגחלי רותם... ומה הוא ההכרח שהביאו לכנוס בסכנה עצומה כזאת..."

ומה רחוקות הטענות הללו מכתב האשמה של הגר"א ושאר חכמי וילנה ? וכיצד אפשר היה להתיר דמם של החסידים מפני חטאים אלה, שחשב ומנה אחד מראשי מתנגדיהם ? האם בשביל ששני חסידים חשובים פגעו בכבוד הגר"א ? — חוקרי החסידות לא עמדו על שאלות אלו הדורשות פתרון.

כג. קהילת וילנה לימין הגאון

הדברים התמוהים בעינינו כשהם מחוץ למסגרת ההיסטורית, יתבארו היטב אם נחדור במקצת לנפשם של אנשי סוף הדור התשיעי, במערב ובמזרח, כשגברה הירידה המוסרית מסיבות חיצוניות ופנימיות. היהדות המסורתית עמדה אז על עברי פי פחת. אולם הגורל ההיסטורי הציל את היהדות והיא מכלייה. אז קמו שלושה אנשים הרחוקים זה מזה, בין במקום ובין בהשקפת-עולמם כרחוק מזרח ממערב. אלא שהצד השווה שהיה ביניהם, שהאמינו בכל לבם במוצאי פיהם ועטם. כבר עמדתי בספרי זה על מנדלסון, שהיה כל כך מכובד ומקובל במערב אירופה בין היהודים מכל הגוונים, מפני שחיוק את היהדות המערבית על פי יסודות הפילוסופיה של הימים ההם. יהודי ארצות המערב שאמונתם ביסודות האמונה התחילה רופפת — דברי מנדלסון היו להם טל של תחיה, יסוד מוסד לקומם את היהדות המסורתית ולהחיותה, אם גם קיבלה צורה שונה במקצת.

הנהייה המשיחית אצל היהודים שישבו במדינות אשכנז לא היתה כל כך חזקה כמו אצל היהודים שישבו בארצות המזרח, וביחוד בוואלין ופודוליה אחרי גזירת ת"ת ות"ט, לפיכך מצאה לה היהדות המערבית גואל במנדלסון. לא כן במזרח. שם לא היה מקום לפילוסופיה. עם-הארצות, הן הכללית והן היהודית, היתה גדולה שם. היתה רק אמונה חזקה, אמנם בצורה מעורפלת, שהמשיח קרוב לבוא. שם מצא פראנק את הקרקע מוכשרת להכריז עצמו יורשו של שבת-צבי, אבל נכשל וקלונו נגלה ברבים, ונשארו רק מתי מספר שהחזיקו בו. הבעש"ט, שבזמן ההוא היה כבר מפיץ את תורתו, נלחם בפראנקיסטים, אבל לא ב"זוהר", שהיה מבצרם של הפראנקיסטים. "הזוהר" היה קדוש בעיניו, ובשמו פנה אל ההמונים. אין לנו פרטים על חייו של הבעש"ט ופעולתו, כי שום דבר לא הופיע בדפוס על הבעש"ט ותורתו לפני הופעתם של ספרי ר' יעקב יוסף בשנת תק"מ—מ"א, יותר מעשרים שנה אחרי מותו. עד אז היתה תורתו רק תורה שב-על-פה. סיפרו על גדולת הבעש"ט. נוצרו אגדות שונות ומשונות. אולם דבר אחד יוצא מגדר הטבע לא היה בגדר אגדה כלל, אלא עובדה שהכל ידעה משום שהוא עצמו סיפר את הדברים. בעובדה זו האמינו תלמידיו וההמונים לא כל שכן, והיא

שהיתה לו לבעש"ט עליית נשמה אחת בשנת תק"ז והשנייה בשנת תק"י, והוא ביקש אז רחמים על ישראל מרציחות ההיידמאקים. לו עצמו, לבעש"ט, ברור היה, שזה לא היה סתם חלום אלא עליית נשמה, ו"במשך רגע עבר מהלך של ת"ק שנים", ובשמים נתגלו לו חדשות ונצורות, ונודע לו שהוא תלמידו של הנביא אחיה השילוני שקיבל תורתו מפי משה רבנו. הוא חשב כל הימים על אחיה השילוני, ורצה לחזק את שיטתו שהטיף לה, כי גם בנפש החוטאת יש צד טוב, ויש לשנוא רק את הרע אצל חברו, כפי שמסר בשמו ר' נחום מטשרנוביל. הוא ביאר על יסוד הרעיון האנושי את "ואהבת לרעך כמוך", שזו היא התורה כולה. בחזונו מצא סמך באחיה השילוני, שאמר על ירבעם בן נבט כי "נמצא בו דבר טוב אל ה' אלהי ישראל בבית ירבעם", אף שחטא והחטיא את הרבים, כשאמר לשני עגלי-הזהב: "הנה אלהיך ישראל". ואחיה השילוני למד את התורה הזאת ממשה רבנו, שאחר שהשתחוו בני ישראל לעגל הזהב "ויחל משה את פני ה' אלהיו ויאמר למה ה' יצרה אפך בעמך", וזהו הקשר בין אחיה השילוני למשה, וזהו הרעיון שהגה בו הרבה ימים ולילות, ואדם המאמין בכל לבו יש לו כוח השפעה על אחרים, וכך האמינו תלמידיו ואחרים בזה, וכאשר נתפרסם כי יש ביניהם אדם שזכה לעליית נשמה, נתחזקה האמונה הרופפת בלב רבים אחרי היאוש הגדול מן המשיחיות.

בקירוב באותו הזמן של התגלות הבעש"ט, שב הגאון מווילנה מן ה"גלות" שערך. הוא התחיל בלימוד גגלה ונסתר, לא היה ישן יותר משעתים במעט-לעת והיה אוכל רק כשני זיתים ביום. דבר זה ודאי הפליא רבים. בזמן ההוא לא היה כבוד התורה גדול בליטא. דבר זה אנו רואים מתולדות חייו של הגאון בעל "שאגת אריה" רבה של וולוז'ין ומינסק. מתוך ספריו שחיבר אנו יודעים, שדרך לימודו היה לפי המסורת של חכמי צרפת, בעלי התוספות. אין אנו מוצאים אצלו פילפולים מסובכים. אוהב הוא את הפשטות ובקיאותו גדולה. בעל שכל ישר היה האיש ולא היה כפוף למנהגים המקובלים. הוא התיר ריאה הסרוכה לדופן, נגד המקובל מדורות להחמיר. בעלי ה"שולחן ערוך" נשאו פנים למנהג וקבעו הלכה לאיסור, אבל הוא לא השגיח בזה ופסק להתיר, כדברי חכמי התלמוד; ובעירו, בוולוז'ין, שבה כיהן ברבנות, נהגו כמותו גם אחרי הסתלקותו, מפני שידעו את כוחו הרב בתורה ויש להם על מי לסמוך. ואף על פי כן גורש גאון זה, שהיה יחיד בדורו בליטא, ממינסק, והוכרח להגר למ"ץ אשר בצרפת. וכך היו פני הדברים באותו זמן גם

בוולגנה ראשי הקהל רצו להרחיק את הרב ר' העשיל, מפני שהיתה לו דעה עצמית ולא היה כפוף להם, והוא הוכרח לפנות אל מלך פולין, שיגן עליו, וגם התמנותו של הרב ר' שמואל, האיש שגרם למחלוקת, היה, כפי שראינו, משום שחוננו העשיר הכניס כסף רב לקופת הקהל.

אולם כשאנו ניגשים לדון בגאון מווילנה ויחס בני דורו אליו אנו רואים לפנינו מצב שונה לגמרי: בהיות הגר"א בן שלושים וחמש כתב לר' יהונתן כי הוא נחבא אל הכלים, אבל לאט לאט גדל פירסומו. התחילו להכיר בו איש אלוקי, בספר "דרכי נועם", שיצא לאור בשנת תקכ"ב, כשהגר"א היה כבר בן ארבעים ושתים, נדפסה הסכמת הגר"א על הספר, והמחבר קורא לו בשם "איש האלוקי המפורסם". לא פוקד עקרות היה ולא מרפא חולים, ובכלל לא סיפרו עליו שהוא "בעל מופת", ובכל זאת נתפרסם כאיש אלוקי, וכבר נודע בציבור, שיש לו גילוי אליהו. כבר אמרתי שהוא עצמו האמין, כי בחזיונות לילה, או גם ביום כשהוא נים ולא נים, אחרי שינה של שעותים במעט-לעת, מתגלה לו אליהו ומראה לו דברים סתומים בהלכה ובקבלה. הדבר נודע לתלמידיו ולתלמידי תלמידיו ונתפרסם גם ברבים, עד אשר ידע כל העם בליטא כי איש אלהים יושב בתוכם. דבר זה כשהוא לעצמו, בלי שום מופתים, חיזק את האמונה הרופפת בין ההמונים. רבה היתה ההערצה לאיש אלהים קדוש זה, ומכיון שהוא עסק בתורה כל הימים, גדל גם כבוד התורה.

הנה כי כן נתפשטו שתי "אמונות": בפודוליה, ווהלין ועוד גברה האמונה שלהבעש"ט היתה עליית נשמה, ובליטא — שלהגר"א יש גילוי אליהו. אולם אי אפשר שאדם אחד יאמין בשני הדברים. אם אמת הדבר שלבעש"ט היתה עליית נשמה, והוא תלמידו של אחיה השילוני, אם כן תורתו היא תורת אמת והוא צודק ביחסו לחוטאים ופושעים לפי פירושו שלו "ואהבת לרעך כמוך", ועלינו לקבל את דעתו המתנגדת לסיגופים. ואם באנו לידי הנחה זו ממילא אי אפשר שיתגלה אליהו להגר"א ויגיד אחרת. או שמקבלים אנו את שיטת הגר"א ודרכו באלהות, ואנו מאמינים שהוא קיבל את הדברים מפי אליהו, ואז שיטתו של הבעש"ט בטלה ומבוטלת. המגיד ממזריץ', היה, כידוע, גדול גם בתלמוד ופוסקים, והוא הפיץ את תורת רבו המתנגדת לסיגופים. אין ספק שהוא מצא סעד לדבריו בדברי התלמוד: 149 "שמעון הצדיק ורבי שמעון

(לפי ההנחה שסתם ר' שמעון הוא רבי שמעון בן יוחאי, שלפי "הזוהר" היה לו גילוי אליהו) ורבי אלעזר הקפר, כולן שיטה אחת היא". ורבי אלעזר הקפר הרי אמר "כי המצער עצמו מן היין נקרא חוטא", ו"כל היושב בתענית נקרא חוטא". ויש מקום לשער שהמגיד ר' חיים ור' איסר, מתנגדי הגאון, שנתפסו לחסידות, העזו להשמיע דעתם, בדברי ויכוחיהם עם מקורבי הגר"א, שאי אפשר שדברי הגר"א ושיטתו הם מפי אליהו הואיל וסותרים הם את דברי התלמוד, ולכן "הוא שקר ותורתו שקר ואמונתו שקר" ויש להאמין רק שלבעש"ט היתה עליית נשמה, הואיל ולתורתו נמצאים סמוכין בדברי חז"ל.

לפי השערה זו — לא התכוונו החסידים ר' חיים ור' איסר, שגם מתנגדיהם הודו שהם גדולים בתורה, לפגוע בגאון עצמו, אלא בעצם שיטתו, ולשלול את המקובל שלהגר"א יש גילוי אליהו. בית-הדין הטיל על המעליבים לבקש סליחה ומחילה וגם לקבל ענשם (אגב, פרט מעניין: את ר' חיים המגיד מישרים, שהגיד כי הגאון שקר וכו', לא הענישו ב"קאנטשוג" בחדר. הקהל, ולא הושיבו אותו במאסר, ורק את ר' איסר, "אשר היה לפנים בישראל לשם ולתהלה ועכשיו דיבר סרה על החסיד", ענשו בעונש חמור). אמנם מן המפורסמות הוא, שקשה יותר מלחמה בין מאמינים בדת אחת ממלחמה בין בעלי דתות שונות. הגר"א לא נלחם באלה שלא האמינו ב"זוהר", אלא דווקא באלה שהאמינו בקדושתו של "הזוהר", כמותו, אלא שחלקו על דרך הבנתו את "הזוהר" בפרטים, בפירושים. הגר"א חשב שהמגלה פנים ב"זוהר" שלא כהלכה הוא בגדר מין ואפיקורס, ולפי הדין חלקו בין אלה שעליהם אמרו מורידין ולא מעלין. ובהיותו נרגז הביאוהו מחשבותיו הסוערות לידי גילוי אליהו בחזיון הלילה, ואליהו הוא שאמר לו שיש לעשות למינים אלה כמו שעשה הוא לנביאי הבעל. — דברים מוזרים ומתמיהים אלה שבפי הגאון, ש"אילו היה בידו..." דברים אלה נאמרו לו, כנראה, מפי אליהו עצמו!

ראשי הקהל בוילנה ראו שיש חובה, מלבד הצורך לפייס את הגאון, להוציא מלב ההמונים את הכפירה בקדושתו של הגאון, כי אם הכפירה תלך ותתפשט יביא הדבר לידי הרס האמונה בכלל. הם החליטו לאחוז באמצעים חמורים לא רק נגד אלו שפגעו בכבוד הגר"א, אלא נגד כל החסידים ותורתם. מפני שהאמונה שלהם, שלבעש"ט היתה עליית נשמה, סותרת בהחלט את האמונה שלהגר"א יש גילוי אליהו. ובמשך ימים מעטים מסוף חג הפסח עד ראש חודש אייר חובר קול קורא שנשלח לכל הקהילות הראשיות בליטא

ורייסן.¹⁴⁶ ההאשמות שטופלים בקול קורא זה על החסידים דומות בתכנון ובסגנון לאלה שאנו מוצאים בספריו של יעב"ץ. יעב"ץ כתב ש"כמעט הם עובדי הבעל", ובכרוז "לחבטם כנביאי הבעל". יעב"ץ כתב "הצומחות מזה האורז", כלומר שבתי צבי, וגם בכרוז זה במלים אחרות "יצאו מה שיצאו", רמז שהם יורשי כת שבתי צבי. ואף גם זאת: בספר "זמיר עריצים וחרבות צורים" מובאת טענה שנשמעה כאילו מפי הגר"א, על החסידים שהם צועקים בתפילתם "בה-בה" שלפי אלף בית של א"ת ב"ש רומזים הם על שבתי צבי. כאן השתמשו בטענתו של עמדה נגד הקמיעות של אייבשיץ, שהמלה בבא, שנמצאה בקמיעות רמז על פי א"ת ב"ש לשבתי צבי. אמנם, ר' יונתן ביאר, כי "בבא" הוא צירוף של ראשי תיבות: "ב'ראשית ב'רא א'להים", והגר"א הסכים לו שבקמיע יש שמות קדושים. אולם מה שנתקבל על דעתו והיה כשר בעיניו ביחס לר' יונתן וקמיעותיו, לא נתקבל על דעתו ולא היה כשר בעיניו כלל וכלל ביחס לחסידים שנואי נפשו. בריתחת המלחמה עברו מתנגדיהם של החסידים גם על דיני ישראל ודנו לכף חובה את ר' מנדל ממינסק. הם כאילו גבו עדות שלא בפניו, והכריזו "שעשה מעשים מגונים". לפי כל הדינים בין של ישראל ובין של אומות העולם, — כמובן, המתקנות שבהן — אין להאשים אדם על יסוד גביית עדות שלא בפניו, אלא אם כן הוא מסרב להופיע לפני בית-דין. וכאן כאילו נודרוו הדיינים "מפני צורך השעה" ולא השגיחו בדין זה. והאמת הידועה לנו היא שר' מנדל היה חסיד ועניו, חבירו הנאמן במידות ובמעשים של ר' שניאור זלמן, וסופו שקבע מושבו בארץ ישראל.¹⁴⁷

הספר הקטן "זמיר עריצים וחרבות צורים" שנדפס באלכסניץ ("אלעקסניץ") בפקודת הגר"א ורבני ליטא וגליציה, נעלם כמעט מן השוק. כפי שחושבים קנו החסידים את כל הקונטרסים ושרפום.¹⁴⁸ ואולם באמת היא תעודת-חרפה יותר למתנגדים מאשר לחסידים, מפני שהפרזות מרובות מביאות תמיד להשפעה בגדית. ואמנם אין ספק, שאחרי הכרות החרם של הגאון על החסידים — התגברה החסידות בוויילנה גופה, ורבו המפקקים בקדושתו של הגאון, אם באמת מתגלה לו אליהו. ר' מנדל, הנוכח לעיל, נסע לוויילנה בשנת תקל"ז — כחמש שנים אחרי הכרות החרם — ורצה לעמוד בוויכוח עם הגר"א על החסידות. לפי מסורת החסידים נסע ביחד עם ר' שניאור זלמן והתאכסנו בבית הרב דמתא ר' שמואל שקיבלם בכבוד.¹⁴⁹ רב זה חתם יחד עם הגר"א על הכרוז נגד החסידים, עובדי הבעל. במשך חמש השנים לא אירע כלום, שהיה בו כדי לשנות את עמדתו של הרב, אלא

שאו חתם, כנראה, מפני הכרת, שכן דרשו כל חברי הקהל ושאר חכמי וילנה לפייס את הגאון, ואז היה גם צורך לחזק את האמונה בין ההמונים. אם יטילו ספק בקדושת הגאון, ויאמרו שאין לו גילוי אליהו, תגדל הכפירה. היה גם חשש סכנה של שמד, כי היתה אז מעין תנועה כזו. הרי בנו של ראש הקהל ר' אבא השתמד לא מנימוקים חומריים, אלא מחוסר אמונה. אביו היה קרוב להגר"א ומפי אביו שמע מעשיות שונות על הגר"א וקדושתו, וכשחדל להאמין אמר שהכל שקר, ויצא מכלל היהדות.

כאמור, לא הרחיק הכרוז את יהודי וילנה מן החסידות, אלא להפך. כעבור עשרים שנה, והגאון עוד בחיים (שנת תקנ"ב), נבחרו מבין החסידים בוילנה ארבעה חברי קהל. גם נמצאו אנשים במספר הגון, שבאי כוחם, כפי שראינו, פנו לשלטונות בקובלנה על הפרנסים שמקציבים סכומים להגר"א, שאינו עושה כלום בשביל הקהל. אלה היו יהודים המוניים שחדלו להאמין, שיש לגאון גילוי אליהו. על ההמונים השפיעו לא רק ראשי החסידים, אלא גם יחידים מבין המשכילים, כמו שמעון בן וולף, משכילים אלה לא האמינו לא בעליית נשמתו של הבעש"ט ולא בגילוי אליהו של הגר"א, אלא קרובים היו ברוחם להבנת היהדות לפי שיטת מנדלסון, שהגיעה דרך אילו צינורות למשכילי וילנה.

כד. ר' יהודה איש הורוויץ וספריו

קשה לקבוע מתי התחילה תנועת ההשכלה לחדור מגרמניה לליטא. אנו יודעים שהיו קשרי מסחר בין גרמניה לליטא, ובייחוד בין קניגסברג וליטא. ועוד יותר בין מדינות אשכנז והעיר וילנה, שהיתה עיר גדולה ומרכזית. אין ספק שיחד עם קשרי המסחר ועל ידיהם נתהווה גם קשר רוחני, אם כי במידה מצומצמת. אין ספק, למשל, שלולא היו לאבי מיימון, קודם שהיה למלמד, קשרי מסחר עם קניגסברג, לא היה בנו שלמה לפילוסוף, מפני שבמקום נידח ברוסיה הלבנה לא היה יודע על מציאותה של קניגסברג, ולא היה בורח לשם. בימי הגר"א היו נוסעים מליטא לקניגסברג להתרפא. חברות הצדקה שהיו שם הושיטו יד עזרה למתרפאים. לאחד החולים, תלמיד הגר"א, שכרו רופא מומחה מפורסם והוציאו עליו הרבה כספים. מתוך כך נתקרבו יהודי ליטא לקניגסברג, והיו שנתגלגלו לשם והתנהגו בדיוק כבערי מוצאם. רק לשלמה מיימון לא עזרו יהודי קניגסברג, מפני שחשדוהו במינות, ורובם היו עוד יראים וחרדים. גם מעט המשכילים שהיו שם לא קירבוהו. הם שלחוהו לברלין במעט לחם יבש ודגים מלוחים. זה היה עוד קודם שהתחברו יחד המשכילים המעטים, דורשי שפת עבר.

בשעה שקשריהם של רוב יהודי ליטא עם מדינות אשכנז היו עדיין מצומצמים ורופפים, — היו כבר קשרים הדוקים יותר ובממדים גדולים בין מדינת אשכנז לבין היהודים תושבי וילנה ושקלוב. חיים ווליגמן פרידלנדר היו מלווים לקהל וילנה סכומים גדולים מאד¹⁵⁰ לשם משא ומתן. גם הרב הווילנאי ר' שמואל, שלא היה נחשב בין הסוחרים הגדולים, היה נוסע לקניגסברג ודנציג לרגל עסקים שונים. אז עדיין לא היו בתי מדרש לרפואה בפולין וליטא, ולפיכך היו כל הרופאים היהודיים הניכיי בתי מדרש הרפואה שבאיטליה, וקצתם גם הניכיי האלה שבגרמניה. זו היתה המסורת במשך תקופה ארוכה מאד, עוד מימי המהרש"ל. כפי שראינו היה בלובלין בימי מהר"ם רופא יהודי שהיה גדול בתורה וראש הקהל. גם בתקופה מאוחרת יותר היה הפרנס של ד' ארצות רופא, והיתה לו השפעה גדולה על הציבור. הוא נתן את הרשיון לבעל "זרע בירך" לדרוש בכל מקום, אף שהרבנים שהיה פוגע בהם קשה, לא היו מרוצים מדרשותיו. בוילנה היה בימי אבי אביו

של הגר"א רופא בשם אהרן גירדון, שלמד חכמת הרפואה בפדואה. אין לנו פרטים עליו, ידוע לנו רק שהיה רופאו של מלך פולין, ומטעמו ניתנה הרשות גם לבניו וליוצאי חלציו לגור באותם הרחובות שאסור היה ליהודי לגור שם.¹⁵¹ גם נמצא, עוד לפני תקופת הגר"א, יהודי אחד שנקרא בשם "החסיד רבי לייב", ששלח את בנו יקותיאל ללמוד חכמת הרפואה בפדואה, ואמנם גמר שם חוק לימודה, אלא שלא עסק ברפואה, כי בהשפעת ר' משה חיים לוצאטו היו כל מעייניו בתורת הקבלה.

הרופאים הידועים כבעלי השכלה ומדע, בימי תקופת הגר"א הם שלושה: ר' יהודה הלוי איש הורוויץ, ור' ברוך משקלוב, ויעקב ליבאשיץ. ר' ברוך משקלוב לא שימש בוויילנה ברופא, ופעולתו היתה בהפצת מדע בישראל. על השלישי אנו יודעים רק מעט. בעיקר יש לנו ידיעות על ר' יהודה הלוי איש הורוויץ. הוא חיבר ספרים אחדים, לפיהם נוכל לשפוט על השקפת-עולמו, וגם קצת על החיים המוסריים של היהודים בליטא. מעטים הם המקורות, שנכתבו בידי בעלי השכלה, על החיים בימים ההם. עלינו איפוא, להוקיר את המעט שישנו.

ר' יהודה איש הורוויץ חיבר, כאמור, ספרים אחדים, והראשון בהם "צל המעלות" המדבר על ענייני המוסר והמידות. יש בו פתגמים המעידים כי המחבר היה משכיל, שידע על הנגעים בבית-יהודה, ובתיאורו הוא אומר: "משרבו התקיפים, גברו בעלי האגרופים, ובטלו המוסרים והחנפים, כי לכל איש המדבר על עמו סרה, יאמרו עליו שהוא תקיף אצל השררה". "משרבו כת המקובלים גברו הגילגולים ובטלו ההילולים, כי לכל איש אשר מחכמת התלמוד הוא מנוער, יאמרו עליו שהוא חכם בספר "הזוהר", ומי איש, שאין בו רוח חיים, יאמרו עליו שאכל מספר עץ החיים (לרבי חיים ויטאל על הקבלה), ומי שלבו מלא פיגולים יאמרו שקרא ספרי הגילגולים" (גם כן של רבי חיים ויטאל). ועל ספר זה, שיש בו דברי לעג על המקובלים ותורתם נתנו הסכמות לא רק רבנים בארצות המערב, אלא גם רבני ליטא: הרבנים שבקהילות בירו', שקוד, זאגיר חדש, שאוויל והמדינה, פומפיאן. הורוויץ לא הסתפק בהסכמותיהם של הרבנים, וכשהדפיס את הספר "עמודי בית יהודה" פנה גם למשה מדסאן. הוא קורא לו: "החכם והשר, ראש חסידי הפילוסופים, ותלמיד נאמן אל החכמים, מדיני, תוכני, הגיוני, תורני ורבני ודתי". מנדלסון נתן לו את הסכמתו, ואומר שלא קרא את כל הספר, אבל מצא "שרוב דבריו מעולפי ספיר גזרת החכמה, ממולאים בתרשיש

המדות, ותוכם רציף אהבת הדת האמתי ויקר התורה והמצוות, ואם ישקיפו חכמי הדור על אבדן החכמה והמידות מבינינו, אין ספק שיתנו יד ויסקימו שיחוקו מיליו למען ילמדו בנינו לדעת חכמה ומוסר ויראת ה' בלא לב ולב". יש לשער שמשו מדסאו קרא את הספר כולו, ומצא בו דברים שלפי השקפתו הפילוסופית והבנתו את היהדות לא היה יכול לתת הסכמתו עליהם, כגון פירושו לאגדות רבה בר בר חנה, אגדה אחת מספרת שראה אוזנים פטומים במדבר, המוכנים לסעודת צדיקים לעתיד לבוא. לדבריו של הורוויץ, הכוונה לחכמות, כמו שיש באגדה הרואה אוזן בחלום יצפה לחכמה, ויין המשומר מורה על הסודות האלוקיים. מנדלסון ודאי לא מצא כל טעם בפירושים אלה ועל כן השתמט ואמר שלא קרא את הספר כולו. ר' יהודה הורוויץ, שלמד רפואה באיטליה, וכל השאלות המסובכות שבאגדה העסיקו את מחשבותיו, ודאי קרא את הספר "מאור עיניים" לר' עזריה מן האדומים, המבאר את הגזמאות באגדות התלמוד באופן פשוט ומתקבל על הדעת. ואין ספק שגם הדברים הפילוסופיים של מנדלסון לא נעלמו מידיעתו, ואף-על-פי כן נשאר נאמן ל"הזוהר", "שאברהם מורה על הנשמה, ושרה על הרוח". אמנם, הוא ידע כי הרשב"א יצא נגד חכמי פרובינציה וקאטולוניה והתריע עליהם ואמר: "ואף באבותינו הקדושים שלחו לשונם מה שלא עשו עובדי עבודה זרה, כי אמרו אברהם ושרה הם נפש וצורה". הורוויץ אומר על הרשב"א וחכמי זמנו שהיו בדעתו, שהם "לא ראו באור הוהר הקדוש, ואין להאשימם כי לא נתפרסמו בעת ההיא כל כתבי קודש כמו המה בומננו זה". מנדלסון, כידוע, לא ראה את "הזוהר" ככתבי קודש, אלא לא רצה, כנראה, להיכנס בוויכוח, והוא עמד רק על תורת המוסר שבספר "עמודי בית יהודה", ואמנם בזה מצטיין הספר. הוא עמד על כך ש"קדמוני הפילוסופים וחכמיהם חיברו ספרי המידות לרוב, והמה מרובים בדברים כהדיוט המרובה בכגדים, כגון היבורי אריסטו בספר המידות אשר קיבצם הוא ותלמידיו ימים רבים, ומהותן לקבץ המדינה ולקיימה באהבת עולם ואהבה רבה... ועל זאת כתבו פרטים משא סבל גמל, ואם נסתכל באור תורתנו הקדושה נמצא אותן המידות מפורטות בכלל אחד מתורתנו: באהבה — 'ואהבת לרעך כמוך', ובשלילה — 'לא תשנא את אחיך בלבבך', ובדבקות — 'ואתם הדבקים בה' אלהיכם" 152.

פעמים יש הרושם שהורוויץ עצמו הסתיר את דעותיו ולא רצה לתת להם מקום בספרו. כשהוא מדבר בספרו על המצוות שטעמן נשגב מבינתנו

הוא אימר שהן "כסגולות האבן [מאגנטי] השואב הברזל בסגולתו ונלאו כל הטבעיים לדעת את טבעו, כידוע, וכן טבעיים רבים הנסתרים בחדרי הסגולות ואין מבין". הורוויץ שכינה את מנדלסון ראש חסידי הפילוסופים, ודאי ידע על חקירתו של זה בדברים שלמעלה מן הטבע, אבל בספרו לא רצה לנגוע בדברים אלה ולבארם. מסתבר, משום שלא רצה להרחיק את הרבנים, המסכימים לספרו. אף־על־פי־כן הכניס בספרו, דברים שבוודאי לא היו רצויים לרבנים, אלא שכנהוג לא היו המסכימים עוברים על החיבור בעיון, והנה הם: ¹⁵³ "ברבות העתים וצוק הזמנים, משליהם הנאמנים, לסיבת הגלויות והגירושים, נהפכו האגדות והמדרשים, לעקרבים ונחשים, בידי אנשים, אשר בחכמות חלשים, זה דורש המדרשים ואגדות בי"ג מדות, כאילו הכללים חידות, והעיקרים סודות, וזה דורש כמין חומר, מה שפיו אומר, כן דעתו גומר, ובחי הנפשים, ששמעתי מפי אנשים, שהיו דורשים, דינים מפורשים, כדרך שראוי לדרוש את המדרשים, דיני ממונות ונזיקין דרשו על דברים המזיקין, ומכמה הלכות נכבדות עשו משלים וחידות, ובמדרשים ואגדות היקרות, עשו דיי"גי גזירות ופת"רו את הצרות, ולסיבה זאת נאבדו ונשתכחו כל חמדות ישראל עד שקמו העם והנו עם בינות אדום וישמעאל, ואמרו אין בנו חס ושלום מדעת אל". מזה יש להסיק, שהכיר את החסידים וזא בחילופי דברים עם תלמידי המגיד ממזריץ', כי רק אצל בעל "תולדות יעקב יוסף" יש לראות ש"מכמה הלכות נכבדות עשה משלים וחידות", כגון: "מת'חד אדם עם בתו" היא תפלה, או "האיש מקדש בו ובשלוחו", שהאיש הוא הקדוש ברוך הוא וכו'. בכל אופן מתנגדי החסידות לא פירשו את ההלכות שבתלמוד בדרך דרוש, כדרכם במדרשי אגדה.

בספר "עמודי בית יהודה" יש רעיונות יפים אנושיים.¹⁵⁴ "האומות אשר בזמננו, אם היה בכוהנו להתאחדם עמנו, כמוהם כמונו, כי אל אחד בראנו וזא אחד לכולנו, ולא לשנוא אותם, מפני שהם מתנגדים בקצת דעות אלינו, כי אם באנו לשנוא את אחינו מפני ניגוד הדעות, כבר תמצא בנו דעות נדות ונעות, ולא ידעתי אם תמצא עשרה דעות במשפחה אשר יבואו אל עמך הברכה". דעות נאורות כאלה אמנם נשמעו מפי האנציקלופדיסטים בצרפת, וגם מפי מנדלסון וקצת חברים, כמו לסינג, אם כי לא מתוך הנימוק "שאם באנו לשנוא את אחינו וכו'", על כל פנים בלשון הקודש לא נשמעו דברים כעין אלה לא רק באותה תקופה, אלא גם הרבה תקופות קודם. דעות אלו של הורוויץ הן רחוקות מאד מאלו של הגאון בפירושו על הפסוק בשיר

השירים "בני אמי..." כפי שהבאתי לעיל, ועוד יותר משל הוגה הדעות, בעל השיטה המקורית בחסידות ר' שניאור זלמן, שאמר על חכמת הגויים שהיא מקליפות טמאות, איש הורוויץ שהיה נאמן לדת, לפילוסופיה היהודית ולפילוסופיה החדשה של מנדלסון ביטא את הרעיונות האנושיים בצורות שונות, וזו לשונו בספרו "חיי הנפש ונצחיותה":¹⁵⁵ "לשנוא איש את אחיו המציאו דתות רבות, אשר על נקלה תצוינה לצאת בחרבות עבור מנהג אחד קל, והנימוסים והפעולות תצוינה להחריב אומות ומדינות גדולות, והלוואי שיסכימו בני אדם לדת המכוונת אל האהבה".

מחבר זה, שכתב בעיקר על שאלות מוסריות, נגע בדרך אגב גם בשאלות החיים של היהודים בזמנו. הוא מטיף מוסר על אהבם את הקישוט החיצוני "כי מי שאין לו חכמה ומדע, מה יועילו לו בגדי המאד?" "כל עם הארץ שאין בו דעת, טליתו שעליו כחמור במרדעת". ועוד: "ובגדי פסים, ממלאכת הצרפתים, זה פארה וזה הודה, כפי המנהג והמאד"ה... באמת איש מדודה, פעמים באו בארוכה, ופעמים באו בקצרה, כפי הסכמת יושבי פאריז הבירה". "אין מיעוט הבגדים בזיון לבעלי הרעיון, אך להמרוכה בבגדים ומיעוט ההשכלה הוא באמת שגעיון, וכדי קצף ובזיון".

הוא מדבר גם על הבניינים היפים, שמשקיעים בהם הרבה עמל לטובת מועטים, "רוב העשירים שהמה אכזרים, ראוי להתעורר על מעשיהם המרים, לדעת תכלית כוונותם עם חדרי משכיותם..." "להראות את יפיים לעיני העמים והשרים, למען יאמרו הצוררים, ראו את בתי העברים טובים ויקרים מכל החצרים, ובוה יגדלו עליהם קנאת הצרים, באמרם ראו עבדינו ירשו את בתינו, וגנבו את רכושנו, לקח יעקב את כל כבודנו..."¹⁵⁶ דברים אלה נאמרו לא לתפארת המליצה, כי היו מקרים כאלה, ולא מעטים, כפי שראינו כעבור שלושים שנה בערך, שהציר הרוסי בפולין כתב לממשלתו "שהיהודים כגדולי הפולנים הוצאתם עולה על הכנסתם".¹⁵⁷ אפשר שהיתה בוה הפרזה, עשירי היהודים היו ביתר חשבון, מגדולי הפולנים; ואולם הבניינים המפוארים, כפי שמתאר איש הורוויץ, ודאי שהיו "דוקרים את העיניים", ולציר הרוסי היה יסוד לחשוב כך.

בפרט תיאר איש הורוויץ את מנהגי העשירים, האכזרים, שבתיהם סגורים, וכאשר מצלצלים בפעמון הם מרשים להיכנס אך ורק לסוחרים ולחשובים, ולא לבעלי התורה. לקראתם יוצאת הנערה, ואומרת אין האדון בבית — "והעני במר נפשו ילך לו כשה פזורה.. והאביון בעבור הנעלים יפסיד יותר ממה שיקח מהבעלים..." אולם אינו שוכח מלהעיר כי זו היא לא מחלת היהודים, כי אם מחלה כללית "הו העולם הזה שוכן תחת מסך

המבדיל בינם לבין האמת והחכמה, ומשרבו המותרות רבו החילופין והשינויים, וכל זה עושה קנאת איש מרעהו ורבו תחלואי המדינה בנגעי בתים ובנגעי בגדים... והם המה היו בעוכרי המדינה, וכבר נחרבו גויים וממלכות רבות ונאבדו מן העולם, יען כי נגפם תחלואי המותרות ונקברו בקברת התאוה והגאוה... וכן כשהוא מדבר על עניינים יהודיים אינו שוכח מלהזכיר כי זה לא חזיון בודד, אלא חזיון משותף לכל העמים. כשהוא מדבר על הסכלות בין היהודים הוא מוסיף: "בין הכסילים לא תמצא מעולם הסכמה מפני העדר האהבה כמו החכמה, ואם יסכימו הסכלים לדעה אחת, או יפול העולם לבור שחת, לכן ישכילו החכמים להניחם באולתם"¹⁵⁹ וכך הרבה דוגמאות כאלה.

יהודה הורוויץ, "אסיא דווילנא", חיבר בסוף ימיו ספר בשם "מגילת סדרים" שנדפס בפראג תקנ"ג, עשר שנים אחרי המלחמה הקשה שהכריז הגר"א על החסידים. אחר שנתפרסם הספר "תולדות יעקב יוסף" נשלחו כרוזים לקהילות ישראל בחתימת הגר"א, הפרנסים וראשי הקהל שבהם נקראו החסידים "מסיתים ומדיחים", והקהילות נדרשו להחריםם. ואמנם ביריד זוהי הוכרו בחרם הגדול לא לתת לחסידים לינת לילה, לעשות משא ומתן עמהם, לא להתחתן עמהם ולא להתעסק בקבורתם,¹⁶⁰ אולם דווקא אחרי הכרות החרם התגברה החסידות בוויילנה גופה, ובשנה שחיבר הורוויץ את ספרו הנזכר, זכו החסידים בארבעה פרנסים שנבחרו לקהל בוויילנה. הורוויץ היה היחידי שיצא בצורה ספרותית בקריאת שלום מבלי שים לב לזה, שהיה מקורב לגאון, שלפי דבריו הפליא אליו את חסדיו.¹⁶⁰ הספר "מגילת סדרים" נכתב בצורת ויכוח ומטרתו היא להשיב את השלום. בהקדמה הוא מתאונן על פירוד הלבבות: "ועתה נתקו מוסרות האהבה, מבני האהובה, והאומה מקדושתה הרבה, ירדה מאחדותה הטובה, למסה ומריבה, קנאה ואיבה, ורבה העזובה... אין שלום ליוצא ולבא... נשתה טיבה מפני הקנאה, הכבוד והתאוה... מה צעשה לאויבים הרבים, אשר כדובים וזאבים, על שה פזורה אורבים... באמרם... ראו עדת היהודים, שהיו לפנים באהבתם אחדים... עתה המה בשנאתם נפרדים, כמזיקים ושדים, ואותן שהיו כבני אלים נכבדים, נהפכו לאילים ועתודים, אשר לכל רעה מעותדים, כי יגח איש את רעהו כשוורים מועדים". בזה כיוון, כנראה, לא רק למלחמת המתנגדים והחסידים, אלא גם למצב בוויילנה, לתלונות ההמונים על הקהל, לדברי המלשינות ולמאסרים, שבאו בעקבותם. התעודות הרשמיות מספרות לנו בקצרה על הריב במחנה, ויהודה איש הורוויץ ידע בכירור, שהיו "כמזיקים ושדים, כשוורים מועדים..."

בספרו "היכל צונג", שנדפס בהורודנה, הסמוכה לוויילנה, בשנת תקנ"ח, אחרי מות הגאון, יש כבר דברים יותר ברורים על המחלוקת בין המתנגדים והחסידים. אז פרצה המלחמה מחדש, אחרי הפסקה ארוכה, הורוויץ מאשים את הגדולים: "חי האמת, לולא המה שרי עם בינה, בחירי סגולה העדינה, הראשונים במעל הקנאה והשנאה, שנולדו בכל מדינה ומדינה, בלי חמלה ותנינה, הייתי קורא למקוננות, שתקראנה מגילות קינות, על פירוד הלבבות והרעיונות שהתעורר בעוונות, באלו העתים והעונות." "או תשמח נפשי ותרווה נחת, אם כל ישראל ישבו בטובה ונחת, בלי כליה ושחת, ובני אם ועדת אבירים לא יאשימו עוד לורע האב הרם, כעוזבי תורת בן־עמרם, חכמי הקבלה, גאוני לומדי נגלה, ושרי מחקרי ההשכלה לא יגעו עוד לריק ובהלה".¹⁶¹ ובפי הוקן, המטיף לבניו שלום ואחדות, והעומד מעל כל ריבי המפלגות הוא נותן את הדברים הללו: "כל איש יהודי יכה כפיים, על עדת ה' הנהוגה כצאן בצהריים, כי נפוצו הצאן על ההרים, ומחנה העברים ממשמשים באפלה כעיוורים, מהעדר רועים ישרים.. אם יתאחדו סגולות היחידים משתי כתות היהודים, באהבת מישרים דודים, לבטוע פרי המדות, או יצמחו מבחר פרי הלכות וסודות, יחדיו נחמדות, להשכיל ולהיטיב עשר ידות". אחר כך מביא המחבר את עיקרי הטענות של כל מפלגה ומפלגה, ובין הדברים אשר שם בפי הטוען לתורת החסידות אנו מוצאים: "אך להגות כל הזמנים והרגעים, רק באהלות ונגעים, זמנים וזרעים, קדשים וסדר נשים, אם כי הם מוכרחים לגדולים, הלא די לנו בלימודי דינינו הנהוגים בגלותנו, ומה לנו רוב שיחה בהלכתא דמשיחא? אחי הנכבדים, למה לא נלך בעקבות הרמב"ם אדוננו, הלא בשלוש שנים יהיה לכם אור עולם, בדינים והלכות כולם, ובנותר נוכל ללמוד סודות עליונים ומחקרים נאמנים".

הגאון מוויילנה אילו היה חי היה מתרגו מאד לשמוע דברים כאלה מפי אדם שנטה אליו חסד, וגם ודאי רבים מן המתנגדים לחסידות התרגו למקרא דברים כאלה. ואולם שום מחאות לא נשמעו. המדפיסים בהורודנה הרי לא הדפיסו ספר אלא בהסכמות הרבנים, משמע שלא הרגישו בדברים אלו משום אפיקורסות. באותו זמן התחילה לנשוב רוח אחרת, רוח ההשכלה והתבונה, אמנם גם רוח פרצים נשבה, השתלטו היצרים והמלחמה עם החסידים התלקחה והיתה לאש־להבה, והדברים הגיעו לידי מלשינות ומאסרים. אולם סוף סוף ניצחה אותה הרוח, שהטיף לה יהודה "אסיא דוויילנה". לנצחון זה שבא בהדרגה היו כבר סיבות אחרות, שעליהן עוד ניחד את הדיבור.

כה. משכילי וילנה הראשונים

כאמור בפרק הקודם היו בוויילנה, בתקופת הגר"א, קצת משכילים שטעמו טעמה של השכלת ברלין. מלבד הרופא המעריץ הגדול של מנדלסון, היה רופא שני בוויילנה, ליבאשיץ. הוא לא גמר חוק לימודו באיטליה אלא בגרמניה, באוניברסיטה של האלה. אחרי סיום לימודיו רצה להסתדר בפטרבורג, וכשהוא לא עלה בידו, בא לוויילנה, וקנה לו שם כרופא מומחה לא רק בין היהודים, אלא גם בין הפולנים. הוא היה בוויילנה אחד החתומים על "המאסף" כשיצא עוד בקניגסברג בשנת תקמ"ד.¹⁶² ארבעה היו הטפסים שנתקבלו בוויילנה, אבל נתפרסמו רק שני שמות, ר' יוסף בר' אליהו פסלס, שעליו אדבר להלן, והרופא ליבאשיץ. שניים האחרים העלימו את שמם ולא רצו שיוודע ברבים שהם חותמים על "המאסף". ליבאשיץ האריך ימים וחי יותר משלושים שנה אחרי מות הגר"א. על חייו ופעולתו ידוע רק מה שסיפר ר' שמואל יוסף פיין, מפי אנשים שהכירו את ליבאשיץ, כי היה אחד הרופאים המפורסמים, שהיה גם עשיר גדול, "בעל שכל ישר וחרוף ומדיני גדול... נשא בעול הציבור לכל צרכיו בעצה ובכסף כיד הנדיבים הגדולים", וכשכחו עיניו בהגיע לזקנה של פ"רפ"ז שנים היתה בתו המלומדת קוראת לפניו ספרי יוסף בן מתתיהו (פלביוס), שתורגמו אז לגרמנית.

אולם היו עוד משכילים שלא באו מן החוץ אלא, נולדו בליטא והתחנכו על ברכי התורה, התלמוד ופוסקים. הראשון שבהם היה ר' יוסף בן אליהו פסלס, ממשפחת גאוני וילנה, שאר בשרו של הגר"א, וחתן הרב דמתא של וילנה. הוא היה עשיר גדול ועסקן ראשי בצרכי ציבור. מאחר שלחותנו הרב היו עסקים גדולים בקניגסברג, דאנציג, לייפציג, היו גם לו קשרי מסחר עם מדינות אשכנז, ואגב ספג גם רוח השכלה משם. רק פרטים בודדים ידועים לנו על חייו הרחוביים, אבל אלה נותנים לנו איזה מושג שהוא. הוא איכסן בביתו את ר' שלמה דובנא, לאחר שעזב את מנדלסון ולא השלים את ביאורו על התורה. דובנא בא לוויילנה בשנת תקמ"ג ואמר להוציא את החומשים בלי תרגום לגרמנית, עם ביאורו לפי הפשט והדקדוק. לכבודו של ר' יוסף פסלס חיבר דובנא ספר קטן בשם "ברכת יוסף"¹⁶³ ולכבודו שר את השירה:

“בתורה בנעורייך הן עמלת,
 על ברכי התלמוד הן או גדלת,
 גם חנן אותך אל בינה ודעת.
 שכלך הישר כמעין נובע,
 לא יחטיא אך אל השערה קולע,
 גם בשאר למודים אין לך מגרעת”.

פסלס כתב דברי הסכמה לביאורו של דובנא ובין השאר אנו קוראים שם: “כבר לקחנו חומשים אשר נדפסו על דרך אשר רצוננו במ, בק”ק ברלין, על ידי החכם המפורסם, הגדול המופלא הפילוסוף כבוד מו”ה משה נ”י”. מתארים אלה שהכתיר בהם את מנדלסון אפשר לראות שפסלס הכיר את ספריו ואת ערכם. ולפי זה ודאי ידע מה שכתב מנדלסון על “הבהיר” ו”הזוהר”, “כי ברבות הימים באו בתוכם דברים אשר לא מן המחברים הראשונים”. מנדלסון לקח לו לעד את דברי יעב”ץ ב”מטפחת ספרים” שהוא, מנדלסון, מצא את ראיותיו מיוסדות וראויות להישמע. יש לשער שכל הדברים האלה היו ידועים לו לפסלס ממקור ראשון, מ”מטפחת ספרים”. בידי פין היו גם מכתבים שבין פסלס לדויד פרידלנדר. מן המכתבים שנתפרסמו על ידי פין אנו למדים שפסלס נכנס בעובי הקורה ורצה להשלים בין דובנא למנדלסון בסכסוך הידוע שגרם לפילוג בין השניים ולהפסקת העבודה המשותפת. צר היה לו לפסלס על עבודה זו היקרה לו שלא תבוא לידי גמר, וביקש את תיווכו של פרידלנדר. אין ספק שלו ידע פסלס את האיש פרידלנדר ואת טיבו לא היה בא אתו בדברים. פסלס, עם כל גטייתו להשכלה היה תלמיד חכם אוהב תורה וירא שמים באמת, בעוד שפרידלנדר סופו מעיד על תחילתו, ובשנת 1799 כתב את מכתבו הידוע לכומר טלר¹⁶⁴ ובו הודיע “כי לשם השגת שוויון זכויות מוכנים כמה נכבדים מיהודי ברלין לעזוב את היהדות בתנאי שלא יוכרחו להודות בכמה מעיקרי הנצרות הבלתי מתאימים לאמיתיות שבתורת השכל”. כידוע, לא קיבלו לא היהודים ולא הנוצרים הצעה זו, אבל עצם ההצעה מראה שהמציע ניתק את קשריו עם היהדות, ולא הוא האיש שהיה ראוי להיות המתווך בדבר שהיה קדוש לו, לפסלס, אולם פנייתו של פסלס כשהיא לעצמה מראה בעליל כי נאמן היה לתורת מנדלסון והגה בספריו הפילוסופיים “ירושלים” ועוד, ומכיוון שכך יש יסוד לומר שהוא לא האמין שלהגר”א יש גילוי אליהו, כשם שלא האמין ש”הזוהר” כולו הוא לר’ שמעון בן יוחאי, בלבו ודאי לא החשיב את ידיעותיו הרבות של הגאון בקבלה שנהירים לו מעשה בראשית ומעשה מרכבה, וכן אין כל ספק שהיה רחוק מתורת החסידות שלפיה חכמת הגויים היא כקליפה טמאה.

הוא היה, כנראה "משכיל" בצנעא שלא פירסם את דעותיו אלא שבחשאי הכשיר את הקרקע לדור הבא אחריו.

עוד משכיל אחד היה בוויילנה בימים ההם, איש צעיר לימים, שהיה שמש בק"ק ווילנה, ור' משה מייזל שמו. לפי תפקידו היה מרואי פני הגאון, אבל לבו נמשך עוד בנעוריו להשכלת ברלין, לשירה גרמנית, ולפילוסוף משה מנדלסון. שמואל יוסף פין ראה בכתב יד¹⁶⁶ את הסכמתו לביאורו של שלמה דובנא, — בשנת תקמ"ג — המתחילה במלים: אשירה נא לידידי שירת דורי לכרמי, כרם היה לשלמה... הוא שפר התורה, אשר עשה משה בתרגומו, אדם הגדול בענקים, גדול מרבן שמו, להיות כל איש שורר ומדבר בלשון עמו". הוא ידע היטב את הלשון הגרמנית ומשורריה הגדולים. דבר זה נמסר לנו על ידי דוקטור לוי, מוכירו של משה מונטיפיורי. כשהיה לוי בחברון בשנת תקצ"ח, כלומר כחמשים וחמש שנים אחרי שכתב מייזל את הדברים שהבאנו לעיל על מנדלסון, נפגש עם הישיש משה מייזל¹⁶⁷ לוי סיפר על התפעלותו המופלגת כשדיבר עם הישיש על מליצי אשכנז, שילר ולסינג ובייחוד הרדר. ברור, אפוא, שבקראו את מנדלזון "האדם הגדול בענקים", ידע היטב מה שכתב פילוסוף זה, וביחוד ב"ירושלים". לאחד השכלה כזו עם האמונה בהתגלות אליהו לגאון אי אפשר היה. גם לא היה יכול לסבול את הקנאות שלו נגד החסידים שירד עמם לחייהם. ידוע, שמיזל התיידד עם ר' שניאור זלמן מלאדי, אף שוודאי היה רחוק מהשקפת עולמו ביחס לחכמת הגויים. התיידדותו באה, כנראה, מפני שהרגיש באי-הצדק מצד הקנאים הרודפים את החסידים על דעותיהם. כידוע, היו מייזל הרב מלאדי מחולקים בדבר היחס לנפוליון בשעת מלחמתו ברוסיה. מייזל היה בעד נפוליון, בעד השכלת המערב, ור' שניאור זלמן היה נגד זה. אולם, כאמור, קשה להאמין, כי היתה אחדות גם בעיקרי הדברים בין מעריצו של מנדלסון, שילר, הרדר ולסינג ובין ר' שניאור זלמן, ששנא את ההשכלה הכללית תכלית שנאה. אולם זה רק דרך אגב, ובעיקר יש ראייה שהיו משכילים בסתר בוויילנה, בין אלה שהעריצו, לכאורה, את הגר"א הערצה רבה.

ועוד משכיל צעיר היה אז, שמעון בן וולף, האיש שיצא בגלוי למלחמה בגאון. שמעון זה היה, כפי שראינו, "בא כוח הראשי של ההמון", שלא נשא את פני הגאון, בקובלנותו לשלטונות טען שאין הגאון עושה כלום, ולמה

עיוור לו הקהל. גם בשעה שנאסר הגר"א על שרצה להציל יהודי משמד לא חסו עליו, ומפני השנאה אליו היו נכונים להזיק לכלל ישראל. שמעון בן וולף שהיה הרוח החיה בכל המלחמה הזאת, לא נמנה עם החסידים שהיו להם סיבות להתנגד לגאון. הוא היה משכיל שכעס על הגאון, משום שלדעתו הוא מחזק את האמונות התפלות. הוא ידע היטב את הלשון הפולנית ואת הסדרים המקובלים בארצות נאורות. קרוב לוודאי שידע גם גרמנית, שהרי היו קשרים בין וילנה ובין ערי-המסחר בגרמניה. יש לשער, איפוא, שרוח ההשכלה שנשבה מן המערב הגיעה אליו ולא האמין לא בגילוי אליהו ולא ב"זוהרה" וחשב לחובת-ההשכלה לפגוע בכבוד הגר"א, וכשמצא לו תומכים בין ההמון, ואם גם מסיבות אחרות, נלווה עליהם ותמך בהם.

שמעון בן וולף נאסר בניסויו מטעם אנשי הקהל על שעמד בראש ההמון, שנלחם בשלטונם ובסדריהם. בשנת 1790 — כחמש שנים קודם שנכנסו צבאות רוסיה לוויילנה — הביא האסיר הצעה ל"סיים הגדול" שהתכנס בוורשה. בהצעתו הראה על הצורך ב"ריפורמה של היהודים". הצעה זו, שעד אז לא באה כדוגמתה מצד יהודי פולין, נתפרסמה על ידי הפרופ' מ. באלאבאן. לדעת שמעון בן וולף יש לבטל את השלטון היהודי, כלומר את הקהל, כדי שהיהודים לא יהיו כעין מדינה בתוך מדינה. ביחס לדת דרש סבלנות גמורה. אולם את השלטון האזרחי היהודי הציע לבטל. הוא התאמץ להוכיח לפולנים שלשם מילוא הצרכים הדתיים אין צורך בראשי קהל או בבתי-דן יהודיים. דרוש רק רב, המורה להם את יסודות הדת, ואותו יבחר לו הציבור מתוך האנשים המלומדים ביותר בלימודי הדת. הוא גם הציע לבטל את ה"קורובקות" השונות, ולבטל את מס הגולגולת המיוחד ליהודים, כי אין להטיל עליהם מסים אחרים חוץ מאלה הנגבים מכל האזרחים. הוא דרש לאסור על היהודים הכרזת החרם, והוכיח כי כל השלטון של הקהל, החרמות, "הפינקס השחור" אינם דרושים לשם הגנה על הדת, אלא לשלטון האזרחי של היהודים, ואותו יש לבטל בכל אופן. הוא הראה על הרבה ליקויים בחיי היהודים; ליקויים שבדור הבא לא חדלו המשקיילים לחזור עליהם.

כשקוראים בעיני את כל ההצעה יש להגיד בוודאות, כי שמעון בן וולף קרא את ספרו של דוהם על התיקונים בחיי היהודים ואת הספר "ירושלים" למנדלסון, ומשום כך חזר הוא ומדגיש את עניין חופש הדת, שמנדלסון הרחיב עליו את הדיבור ב"ירושלים". כמובן, התחשב עם המצב המיוחד של הקהל בפולין, השונה בהרבה מזה שבמדינות גרמניה, והוא התאים את הרעיונות של מנדלסון לתנאים בוויילנה ובשאר הקהילות בפולין וליטא.

אולם הממשלה הפולגית או, שהיתה קרובה לביטולה, לא היתה מסוגלת להנהיג תיקונים יסודיים בחיי היהודים. וכאמור, אחרי חמש שנים מאז הגיש האסיר את ההצעה, נשתנה המצב בליטא שינוי גמור. הרוסים כבשו את וילנה עוד בחיי הגר"א, ולאט לאט הנהיגו סדרים אחרים, שעליהם עוד ידובר. כאן ברצוני רק להעיר, ששמעון בן וולף זה, הלוחם האמיץ לשם תיקונים יסודיים, האריך ימים כארבעים שנה אחרי שהגיש את הצעתו, והוא עצמו נשתנה הרבה. חדל להיות מהפכן. הוא מת זקן ושבע ימים בשנת תק"צ. (1830). קבורתו היתה, לדברי פין,¹⁶⁸ במבחר הקברים, בין גדולי ישראל בוילנה, ועל מצבתו חרותות המלים: "גיבור ושר בחכמה ותורות. זה האיש לפני מלכים יתייבב, ה"ה הרבני המופלג ראש ושר בישראל שמעון במוהר"ר זאב וואלף". שכחו לגמרי, שהוא היה הלוחם בגאון באופן לא יפה ולא מוסרי. גם פין לא ידע לספר במה היה כוחו של שמעון בן וואלף גדול בימי הרוסים, שנקרא בשם שר בישראל ו"לפני מלכים יתייבב". הרי הוא מת בשתנועת ההשכלה בוילנה כבר היתה תנועה ממשית, תנועת חיים. מרדכי אהרן גינצבורג כבר עמד או בעצם עבודתו הספרותית והחינוכית, ובעל "קריה נאמנה" הרי היה קרוב לאותה תקופה. וקשה להבין מפני מה קיצר במקום שראוי היה להאריך.

כו. ר' ברוך משקלוב ור' יהושע צייטלין

וילנה תפסה מקום מיוחד, (ומשום כך לא כללתי אותה בהשקפה הכללית על חיי היהודים בליטא) — וכן גם שקלוב. עיר זו ברוסיה הלבנה, שמקודם היתה עיירה בלתי חשובה, קשורה בליטא, היתה אחרי כן, כשנספחה לרוסיה בעת החלוקה הראשונה של פולין בשנת 1772, מעין בירה לרוסיה הלבנה. שקלוב נעשתה מרכז הן למסחר היהודי והן לתורה ומדע, בה נוסד גם דפוס עברי, שאפשר היה להדפיס בו גם ספרי מדע, כמו בחכמת המדידה, דבר לא קל בזמן ההוא. בעיר זו נולד ובה חי בצעירותו ר' ברוך משקלוב, האיש שתפס את המקום הראשון, בתרגומו ללשון הקודש מספרים בלשונות אחרים. הבאתי לעיל, 169 את הדברים שפירסם בשם הגאון על החשיבות הגדולה של המדע הכללי לשם ידיעת היהדות, דברים שחזיקו את עמדתו, והשפיעו בהרבה לא רק על בני דורו, אלא גם על הדורות הבאים, ואולי עוד יותר מאשר בדורו. אולם ר' ברוך התחיל בעבודה חשובה זו זמן רב קודם שהכיר את הגר"א. כפי שהודיע היתה לו "תשוקה מימי הילדות לרומם תפארת ישראל בתרגום ספרי מדע". הוא נסע מליטא לברלין להדפיס שם שני ספרים במדע ותכונה. את הספר "יסוד עולם" בחכמת התכונה לר' יצחק בן יוסף הישראלי תלמיד הרא"ש, ואת ספרו הוא "עמודי שמים ותפארת אדם", על חכמת התכונה וניתוח האדם, (שניהם נדפסו בשנת תקל"ז) בהקדמה לספר "יסוד עולם" הוא קובל על מתנגדי החכמה "כי מאז הלכנו בגולה אבדה חכמה מבנים ובינת נבונים תסתר, נפלה עטרת ראשנו אין איש מתעורר להחזיק בה, כי החושך יכסה ארץ, להתמרמר על החכמה ולומדיה, ועל שוקדי דלתיה למען יהיו לזרא ולהבאיש ריחם בעיני ההמוניים, ולכעיס אותם כעס בעבור הרעמים", ובהקדמה לספרו כתב: "הנה הידיעות האלה (חכמת התכונה וניתוח האדם) נעלמות מבני עמנו, בגלות המר הזה, אשר אבדה חכמה מבנים, וכי אין לעמוד נגד כובד הצרות והתלאות העוברות על ראשנו, ומפני הריחיים התלויים בצוואר אדם המתפרנס עצמו בצער, והלואי ישיג די מחסורו לפרנסת אנשי ביתו, לפי הטף לחם לאכול, וחכמת הסופרים תסרה, אין מתעורר להחזיק יד לומדי התורה, כי כל איש אחרי בצעו, ואומר כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה, אף חכמתי עמדה לי, וחושבים בעיניהם

את החכמים כטיפשים אלמים, מפני שהם לא יפתחו את פיהם לדבר במרמת לב כמלתם, אחד בפה ואחד בלב, כאשר הם עושים — זאת רעה חולה ראיתי תחת השמש ורבה היא על האדם, ומאד חרה לי על הדבר הזה; אבל מה אעשה ארץ ניתנה ביד הון ועושר והחכמה דחוייה אצל הציבור, רק אחד בעיר ושנים ממשפחה יתעוררו לקול ספרי החכמה.”

השני הספרים הנזכרים נדפסו, כאמור, בשנת תקל"ז. יש לשער שר' ברוך הביא אותם מיד להגר"א והוא צינה לו "להעתיק מה שאפשר ללשונו הקדושה". ר' ברוך התחיל "מספר אוקלידוס מפני שעל ידותיו בנויות כל החכמות", כדבריו בהקדמה לספר זה. ובינתיים, עד שגמר מלאכת התרגום, הדפיס את ספרו "דרך ישרה" בהאג — בשנת תקל"ט — על אודות שמירת הבריאות ושמות המחלות בלשון עברי והעתקתם בלשון רומי. הוא הודיע שכמוס אתו ספר הרפואות בלשון הקודש. אבל כנראה בהשפעת דברי הגאון דחה את ספרו המקורי ברפואה מפני ספר "אוקלידוס" בחכמת המדידה, המתורגם על ידיו. לתכלית הדפסת הספר היה על המחבר, שקבע משכנו במינסק, כרשום בשער הספר, לכתת את רגליו ולנדוד להולנד שבתי הדפוס שבה היו משוכללים יותר. במשך שלוש השנים, תקל"ז—תק"מ, נדפסו בלשון הקודש עיד כמה ספרים בחכמת הטבע, וביניהם גם הספר "אור עולם" לר' יהודה ליב מרגליות, שכבר דיברתי עליו למעלה. אנו רואים איפוא שעוד קודם שנתפרסמו בדפוס דברי הגאון שהתורה והחכמה נצמדות יחד — נמצאו רבנים ששמחו על ספרי מדע שכל תוכנם היה מתורגם מלשונות הגויים ללשון הקודש. הרבנים בהאג ובאמשטרדם אמרו בהסכמתם על ספר "אוקלידוס": "אם ישוט איש ישראל בין העמים ללמוד חכמות בספרים זרים, גלי דעת אחרת ישתרגו עליו להפיצו מדרך הישר, לכן מה נכבד הדבר, למען לא יצטרכו ישראל לעם אחר ולהסיר גאות עריצים והמון לאומים האומרים שאין מלה בלשונו לדבר צחות. — להעתיק חכמה ללשון הקודש." ואחד הרבנים מליטא כתב בהסכמתו ל"אוקלידוס": "ואמרתי לו ברוך טעמך, גם ברוך יהיה וישא ברכה, וישר כוחך ששברת מלתעות עוול... פוער פיו לבלי חוק על אחינו בני ישראל, שנאמר עליהם רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה. לאמר אבדה חכמה מבנים, איה איפה חכמתכם ובינתכם לעיני העמים... ובעתה יחישנה, חיש מהר בדפוס ולהדפיס מה שיעתיק מחכמות הלימודיות הכתובות בכל לשון ללשונו הקדושה, כי היא אבן הראשה, וזה כל פרי הסר חטאת אשר נואלנו, כאז יסיר משה (בן-מימון) את הסרה הזאת

אשר דיברו המתלוננים על עדת בני ישראל, וכאז כן עתה לו הואלנו לחבר ספרים ומאמרים הנאמרים באמת וצדק". ברור שהמתלוננים על חוסר ספרים כאלה בלשוננו היו בודדים, והמתנגדים ללימודי החכמות היו מרובים. ור' ברוך משקלוב בהקדמתו ל"אוקלידוס" מדבר על המפריעים ללימודי החכמות: "יש שתי כיתות, אשר דרכם נסתרה מכל שכל ומדע, על כן מלאם לבם לבזות כל חכמה וידיעה, ועוד שמכנים לחכמים טיפשים וסכלים, ובונים עליהם סוללות לרמסם בחלאת המינות והאפיקורסות, וקשה מכולם הצנועים העוטפים לבוש כחסיד ועניו ורב רבנו, ובקרבת ישימו ארבם, לארוב במסתרים, וחושבים כי העולם מתקיים בשבילם, ולבם לא ישימו לחילול השם וכבוד התורה המחולל בגויים, ואצל קצתם אין בהם תורה יראה וחכמה, מלבד שחושבים לנחול עולם הבא, בעבור שלא טעמו טעם חכמה. הן המה היו לבני ישראל למעול מעל בחכמות, לתתם לחרפה ובוז בעיני העמים, להשליך אחרי גיוסם הלימודיות והאלהיות, אשר הם נחלת אבותינו והדר תפארתו בידי זרים". העוקץ מופנה כלפי החסידים, שכבר היתה להם או אחיזה ברוסיה הלבנה. הם, כידוע, נהגו זילזול בחכמת הגויים, שהרי גם הוגה הדעות שבהם, ר' שניאור זלמן, אמר שחכמות הגויים הן מקליפות טמאות, ולרמב"ם ולרמב"ן, שלמדו חכמת הרפואה, מצא צידוק שלא למדו אלא מפני שחכמה זו היתה מקור פרנסתם.

אחרי תרגומו של ר' ברוך את "אוקלידוס" לא הדפיס במשך שלוש עשרה שנה — משנת תק"מ עד שנת תקנ"ג — שום ספר מדעי, אף כי "ספר הרפואות" היה מכבר כמוס אתו. ברור, שמספרי המדע והתרגומים לא היה יכול למצוא את פרנסתו, ואפילו בדוחק, וקיומו במינסק היה על רפואה, או על מלמדות, דיניות וכדומה, אולם כשהמצב בשקלוב עיר מולדתו הוטב במידה ניכרת, בהיותה תחת שלטון רוסיה, עבר לשקלוב, וניגש להדפיס בבתי הדפוס שם את ספרו "קנה המידה". בהקדמה לספר זה אינו מתאונן על הכתות המבזות חכמה, משום שבינתיים נשתנה המצב מיסודו, ונתרבו דורשי החכמה. עכשיו הוא מתאונן רק על הקושי שבלשון על כי קצרה ידה ואין בה המונחים הדרושים לדברי מדע. והוא כותב: "הנה ראיתי החיבורים מבני עמנו המבארים חכמת ההנדסה וארא כי אין מבאר בדרך קלה וקצרה, על כן חיפשתי ומצאתי בספר בלשון אנגלית המבאר בקל אופן זה". אין ספק שהוא היה הראשון בעמנו שחיבר ספר מדעי, במתכונת ספר דומה בלשון האנגלית, הכתוב בסגנון ברור וקל. משנגמרה העבודה בכתב קשה

היה לו למצוא בדפוס עברי אותיות המספר, שלמדפיסים לא היה בהן צורך עד אז, וגם לציורים בחכמת המדידה אי אפשר היה למצוא דפוס מתאים, ומאין ברירה השתמש בסדר ה"אלפא־ביתא", במקום הספרות המקובלות, ולקח במקום 0 את נקודת ה"קמץ". ומלבד העבודה הקשה הזאת, היה עליו לנסוע בערים ולאסוף חתומים, ולקבוע מחיר לא יקר בעוד שרבו ההוצאות. בהקדמה הוא אומר: "בטוח אני שהמשכיל יבין אם הספר "אלים" (ליש"ר מקנדיה) היה מקחו ד' אדומים (שזה היה סכום רב), ספרי שווה כהנה, ובכל זאת ישיג אותו בעד א' רובל, ובודאי העשיר לא יקמץ, והדל לא ירע לבבו, כי ימצא בו לימודים, שכל אחד מהם שווה כל מקחו". המחיר נקבע במטבע רוסי, רובל, ולא בזהובים, אף שבווילנה, העיר הגדולה ביותר, שלפי טבע הדברים היו המשכילים קוני הספר מרובים ביותר, היה המטבע זהוב, אולם ברור כי לא על הספרים היה קיומו, שהרי בכל אופן לא היו או הקופצים עליהם רבים. אמנם היו משכילים שקנו את "אלים" בארבעה אדומים, אבל מספרם ודאי היה מועט ביותר. ר' ברוך משקלוב נתמך אז על ידי ר' יהושע צייטלין, הפטרון והתומך הראשון בתקופה החדשה בסופרים וחכמים. צייטלין נתעשר אז, הוא סידר בשביל ר' ברוך בשקלוב "בית נסיונות לנסות כמה עניינים על פי חכמת הכימיה (כעמישע פרעפאראטן)".¹⁷⁰ זה היה ודאי בית נסיונות מדעי ראשון ברוסיה כולה.

אחרי החלוקה הראשונה של פולין, נכנסה העיר שקלוב לשלטון רוסי. הקיסרית ייקטרינה השנייה עמדה אז לעבור דרך המקומות החדשים שעברו מפולין לרוסיה, ויהודי שקלוב, שרצו לערוך לה קבלת פנים נהדרה, פנו למשורר נפתלי הירץ וייזל, שהיה ידוע כמשורר ומליץ נפלא שיחבר שיר לכבוד ייקטרינה. השיר של וייזל תורגם לגרמנית, לשון שהקיסרית ידעה היטב, ונדפס בהידור בקניגסברג. כל זה מצא חן בעיני הגנרל פוטיומקין, שהיה מקורבה של הקיסרית, וכשהתקרב ר' יהושע צייטלין לפוטיומקין, ועשה על ידו עסקים גדולים, כיבד אותו בתואר יועץ החצר (הר הופראט פון צייטלין), וגם עשה הרבה לרומם את קרנה של העיר שקלוב. היא נעשתה עיר מסחרית מרכזית, ושלושים שנה לאחר שסופחה שקלוב לרוסיה השמיעו נכבדי היהודים היושבים בה שיערם:¹⁷¹ "היא עיר ואם בישראל, עיר מלאה חכמים וסופרים, אשר יושביה עשירים ונכבדי ארץ רוכלת העמים, ורובם ככולם סוחרים מבני ישראל, אשר יסעו עד קצוי הארץ להביא משם כל מיני סחורה והיא תחלק שלל סחורותיה לכל הארצות אשר סביבותיה". בשעה

שנכתבו דברים אלה היה בית צייטלין מרכז לרבנים וחכמים, ובארמונו הוקצה מקום לר' ברוך משקלוב לעסוק בניסוייו, וגם ר' מנדל לפין מסאטאנוב ישב שם וחיבר את ספרו "חשבון הנפש" לפי חיבורו האנגלי של פראנקלין.¹⁷² מנדל לפין עזב, כידוע, את ברלין משום שהאווירה של ברלין לא היתה לפי רוחו. מקום מנוחה ועזרה ממשית מצא בשקלוב בבית ר' יהושע צייטלין. ר' ברוך משקלוב ומנדל לפין מסאטאנוב היו כאילו רחוקים זה מזה, — ר' ברוך קיבל השפעתו מהגר"א ולפין ממשה מדסאי. ואף־על־פי־כן היה צד שווה ביניהם, כי שניהם שאפו מימי נעוריהם להפיץ השכלה ומדע בישראל. כמעט בעת ועונה אחת כתב הרופא ר' ברוך משקלוב ספרו "דרך ישרה" על רפואות העם, ומנדל לפין מסאטאנוב, שלא היה רופא, התעסק בתרגום ספר מצרפתית בשם "רפואות העם"; ר' ברוך משקלוב מצא ספר אנגלי בחכמת המדידה בלשון פשוטה והלך בעקבותיו, וגם לפין חיבר את הספר "חשבון הנפש" לפי ספר אנגלי, ודאג גם להמוני־העם שאינם יודעים עברית, ותירגם משלי וקהלת ועוד ספרים לאידיש. שניהם היו נודדים, ורק זמן מועט נועדו יחד בבית אחד.

ר' יהושע צייטלין, עשה עושר רב וקנה לו פירסום עולמי בין היהודים. כקרוב למלכות לקח חתן לבתו מגרמניה ממשפחת רבנים מפורסמת. והחתן היה מקורב מאד למעריצי מנדלסון. את זה אנו יודעים משער הספר "בשמים ראש" שנדפס בברלין שנת תקנ"ג. ר' שאול לויץ מספר: "וסמוך לגמרו של ספר והנה יד שלוחה אלי ידו של אדם חשוב ונכבד, בנן של קדושים, מגזע ישישים, האי צורבא מרבנן דנבט... שאר בשרי האברך הרבני המופל'... איש חמודות... חכים יתקרי ורב כבוד מהו' אברהם גר"ו משקלאב חתן הרב הגדול שוע ונגיד המפורסם מהו' יושיע גר"ו, נשאו לבו לקחת חמשים ספרים במקח הקצוב". אברהם זה שהיה שאר בשרו של ר' שאול לויץ, בנו של הרב מברלין, ודאי היה מגרמניה. מן המלים "חכים יתקרי" אנו למדים כי היה מן קבוצת המשכילים. בשנת תקנ"ג, שנת הדפסת "בשמים ראש", כבר לא היה הנסיך פוטיומקין, מיטיבו של צייטלין, בחיים. צייטלין הסתלק מהנהלת עסקיו הגדולים, וההנהלה העיקרית היתה בידי חתנו אברהם פרץ, שהיה מקורב לספיראנסקי ולאחרים מגדולי הממשלה. והוא הוא שראה לעזור למשכילים. הוא הוזמין לשקלוב את מנדל לפין, שהיה ממקורבי מנדלסון וסבל מחסור. פרץ תמך בו ונתן לו את האפשרות לחבר את ספרו "חשבון הנפש". וכנראה, לפין, שהיה בן־פודוליה, הוא שיעץ לאברהם פרץ להזמין

את הצעיר יהודה ליב בן־נח (ניבוכוביץ), שהיה גם כן מפודוליה, לבוא לשקלוב לעזור לו בעבודה, לטובת ההשכלה. פרץ וניבוכוביץ עברו אחרי כן משקלוב לפטרבורג ולבסוף המירו את דתם. אולם על זה נרחיב את הדיבור, כשנגיע לתקופה שאחריה. כאן רק אעיר כי עוד בתקופת הגאון, עוד בחייו, היתה בשקלוב ראשית התפתחות ההשכלה, בהשפעת הרוח שבאה מברלין מקבוצת המשכילים, מעריצי מנדלסון, שהתרכזו מסביב ל"המאסף". וכשעזב אברהם פרץ את שקלוב, עזבו גם ר' ברוך משקלוב ומנדל לפין את בית צייטלין.

חלק רביעי

א. "המאסף" המחודש, עורכו וסופריו

עם מותו של משה מנדלסון בשנת תקמ"ו עדיין לא פסקה השפעתו. "המאסף", שבו פורסמו יצירותיהם של משכילי הדור, יצא כמקודם, והשפעתו היתה רבה. התקופה נסתיימה בשנת מות הגר"א בקירוב, בשנת תקנ"ז, שאז פסקה הוצאתו של "המאסף", יליד אותה תקופה. רוחו של דוד פרידלנדר השתלטה על יהדות גרמניה והשפעתו גברה. פרידלנדר לא היה איש בעל שאר רוח ורק זכות היותו תלמיד־חבר למנדלסון עמדה לו שרבים מבני הדור ההוא נמשכו אחריו. אולם, מה רב היה המרחק בין הרב ובין זה שנקרא תלמידו! בעוד שמנדלסון בשעתו ידע לענות ללוואטר שהציע לו להמיר דתו בדברים של טעם, כיהודי גא שעמו ודתו יקרים לו, פנה פרידלנדר עצמו בשמו ובשם כמה מבני הדת הישראלית לכומר טלר והודיעו כי מוכנים הם לחסות בצל כנפי הדת הנוצרית, ורק תנאי הם מתנים שלא יצטרכו להודות בכמה מעיקרי האמונה המתנגדים לשכל. הכומר דחה אותם ולא רצה להיכנס אתם ל"פשרות" בענייני דתו. באו ימים קשים, ימי ירידה ליהדות המערב. יהודים המירו בהמון. בנותיו של מנדלסון וכן בני משפחתו של פרידלנדר עברו לנצרות ללא תנאים. מן הקבוצה הקטנה "שוחרי הטוב והתושיה" נשארו רק בודדים שבלבם עוד היה ניצוץ של אהבה לשפת עבר ולחקירת המקרא, אולם לא נמצא איש שיאסוף את השבלים הבודדות.

שתיים־עשרה שנה עברו מיום סגירת "המאסף" עד שנתעורר שלום הכהן לעשות איזו פעולה. עוד בשנת תקנ"ט, כלומר כעשר שנים קודם, פנה שלום הכהן אל איציק אייכל, שהיה רוח החיה ביסוד "המאסף" הקניגסברגי, וביקש ממנו שינסה לחדש את "המאסף". תשובתו של אייכל לפנייה זו היתה מלאה יאוש גמור, אבל שלום הכהן לא התייאש. הוא יגע ומצא שרידים שנתנו ידם לו, אלא שהתביישו לקרוא לעצמם בשם הקודם "שוחרי הטוב והתושיה", מאחר שאחד מראשי הקבוצה, פרידלנדר, הקדיח את תבשילו. הם קראו לעצמם בשם צנוע "אוהבי שפת עבר". בייסוד "המאסף", בשנת תקס"ט, פנה שלום הכהן לר' שלמה פאפנהיים בבקשה שישתתף גם הוא

במאספו. ובלשון זו הוא פונה אליו: "אל ידרוש נא אדוננו לשמות אישי חברתנו, כי המה פלאי, ואך בסתר יבקשו בעליה לפעול טוב, ועת לחשות. אמנם יבוא מועד ותדעם, אדוננו, אך זאת לדעת כי יש בינינו תורניים, רופאים, בעלי חכמות ולשונות נפרדות. וכולנו אוהבי אל ותורתו האמתית ואין לנו חלק ונחלה עם אותם הפונים עורף לכל דבר אלוהים חיים". אולם "המועד" ההוא לא בא, ואלה שרצו "לפעול טוב" נשארו אלמונים. החרדים לדת ולתרבות ישראל העתיקה התביישו, כנראה, אחרי מעשה פרידלנדר להשתתף ב"מאסף", שאחד ממייסדיו מוכן היה בתנאים ידועים לצאת לשמדה בקושי גדול מצא שלום הכהן עוזרים, וגם אלה לא כולם רצו לחתום בשם המפורש על יצירותיהם וחתמו בכינויים.

ב"המאסף" החדש התחיל שלום הכהן לפרסם דברי מדע, כמו "ראשית לימודים", החלק השני, שכולל חכמת הטבע, ועוד. שלום הכהן, העורך, ודאי הבין שלבני דורו בגרמניה אין צורך בספרים כאלה בעברית שהרי שערי השפה הגרמנית פתוחים לפניהם ובה הרבה ספרים חדשים בחכמת הטבע. ר' ברוך לינדא עצמו, מחברו של הספר "ראשית לימודים", הרגיש שספרו כבר נתישן אפילו לפי מושגי הימים ההם. הוא אומר: "הספר הזה גנוז הוא אתי מימי קדם עת התעסקתי בחכמה ובהרחבת לשון עברית... ואני ידעתי כי מעת ההיא גולדו כמה התחדשות בחכמת הטבע ובסדר לימודיה". אילו היה נפוץ "המאסף" במזרח אירופה, ודאי שהיה מביא תועלת, כי רבים מחובשי בית המדרש שם רצו ללמוד חכמה ודעת, ולא יכלו לרוות צמאונם בספרים כתובים לועזית. אבל, כידוע, לא הגיע המאסף למזרח אירופה ולא היה לו אלא חותם אחד בוורשה³ ובכל ערי פולין לא היה לו אפילו חותם אחד. אולם שלום הכהן מאהבתו הגדולה לעברית עבד עבודה לשמה ולא ביקש חשבונות רבים. הוא מצא תועלת ללשון לכתוב בה על ענייני מדע, לחדש חידושים בלשון ולהרחיבה. הרי דוגמה: את המלה הלועזית "היפותיזה" הוא מתרגם "הדעה המחשבתית". ואת תרגומו זה הוא מבאר בהרחבה בהערה מיוחדת "הסברה אשר עלתה על דעת חכם, מבלתי לברר דעתו בראיות ברורות ומוחלטות". ולבסוף הוא מעיר ש"אפשר גם להעתיקו 'דעה האומדנית'". אבל קוראי המאסף לא החשיבו את דרכו של העורך, והם פנו למערכת "המאסף" שיחדלו מלהדפיס דברים כאלה "כי רבים מחתומי 'המאסף' לא יבקשו בתוכו חכמות הטבעיות השימושיות". הם יעצו ש"המאסף" ירבה לתת "דברי מוסר השכל ללמד את העם דעות ישרות,

ומידות טובות... ואם מעט לכם ותוסיפו קורות עמנו וקורות הזמן, ותולדות חכמים ואנשים ידועים ומפוארים ודברים המגיעים לתועלת כלל עמנו".⁵ העורך קיבל הצעה זו והפטיק פרסומם של דברים כחכמות טבעיות ושימושיות התחיל להדפיס תוכחות מוסר, שרובם תורגמו מאנגלית. וכן גם מצא לראוי לפרסם את תרגום דברי הפילוסופיה של מנדלסון, משום שיש בהם להגדיל את האמונה באלוהים ובדברים שלמעלה מן הטבע. גם לדרשות של הרבנים נתן מקום משום שיש בדבריהם תועלת לתיקון המידות. פעמים אנו מוצאים ב"המאסף" המחודש מעקבות הזמן שהוא בגרמניה בין החרדים לדת. הנה מתאונן אחד "כי הנערים מתגדלים בלי מוסר, מואסים בתורת האל ותאוותיהם הולכות ומתגברות. גם אנשים מלומדים מתפלספים ישחיתו את הלבבות בדעות עקלקלות. הפכו לב הדור למינות ופריצת גדר, ובשל מי הרעה הגדולה הזאת? מאין תצא השחתת המידות ובזיון הדת? אין זה כי אם מרוע החינוך, יען כי רוב מלמדי בני אמונתנו לא ידעו לטהר לבות התלמידים בימי הילדות, ומבלבלים רעיונם בלימודים קשים וזרים, וכאשר יגלל הנער או ישמע החסרון באחד העניינים יפרוק כל עול הדת מעל צווארו וישליך את התוך עם הקליפה: ועוד קלקול גדול בינינו שכל בני אמונתנו מתפללים ומברכים הברכות בלשון עברית ורובם לא ידעו ולא יבינו, ואף כי אפשר לקרוא אשכנזית, בכל זאת לא קם עוד איש בישראל אשר הנהיג זאת בעדתו שכן מתוך שהם מצפצפים ומהגים מבלי דעת מה היא התפילה, רק עול היא עליהם. ואם יגדלו ויקרבו לחברת העמים ורואים מנהגים אחרים בעבודת האלהים, הם גועלים ומבזים מנהגי ישראל ומה בא גם כן שבנות ישראל אשר לא יבינו מאומה מכל התפילות ובימי שבת ומועד הן קוראות ספרי הבל וסיפורי עגבים בלשונות העמים המעוררים את האוותיהן ומשחיתות את לבבן".⁶

קלקול זה, שעליו מתריע כותב הדברים הנזכרים, בא על תיקונו במאוחר, בימי ר' שמשון רפאל הירש, כשנוסדו העדות האורתודוכסיות בפראנקפורט ובכמה ערים אחרות, ויותר מאוחר בימי הרב ליהמן, שאז התחילו לחבר סיפורים ברוח האמונה, לספק דרישותיהן של בנות ישראל, שהיו קוראות סיפורי-אהבה. אולם בימי "המאסף" בתקופתו האחרונה לא היו אלא יחידים שמהלך מחשבותיהם היה ברוח זה, ושלום הכהן נתן להם, ליחידים אלה, מקום ב"מאספו" להביע את דעתם. בין דברי יחידים אלה אנו מוצאים מכתב מלא ענין מאחד הרבנים הפונה לתלמידו, ודורש ממנו כי יהיה נאמן למסורת.

שמותיהם של הרב הכותב ושל תלמידו לא פורסמו. אולם לפי תכנו של המכתב אפשר להכיר מי הוא כותבו. הרב פונה לתלמידו: "הלא ידעתני כי כביר מצאה ידי בכתיבה ובלשון עברית ולועזית ובמשפטי דקדוקיהם וגם במלאכת מחשבת (גיאומטריה). היא חשבון ובנותיה... וראשי ידיעות ההנדסה... והטבעיים, ובמה שאחר הטבע ובהגיון... את הכל ראיתי בימי חלדי ותקח אזני שמץ מנהו בהיותם מועילות לשרת חכמת תורתנו הקדושה". אין ספק שהכותב הוא הרב ר' יהודה ליב מרגליות, שהיה לעת זקנתו רב בפרנקפורט. רב זה, כידוע לנו, חיבר ספר בידיעת הטבע, התווכח עם מנדלסון על דעותיו ב"ירושלים", והיה נאמן לשיטת הגר"א שהתועלת בחכמות היא כדי "לשרת חכמת תורתנו הקדושה". הרב מרגליות לא רצה, כנראה, לקרוא שמו על המכתב שנתפרסם ב"המאסף", אף על פי שמבחינה דתית אי אפשר היה למצוא ב"המאסף" כל פגם, שהרי בעיקרו היה "המאסף" מכון לשמירה על קנייני ישראל ועל המסורת הדתית. עד כמה נזהרו עורכי "המאסף" בדבריהם אפשר לנו לראות מכרכוריהם כשצריכים היו לנגוע במנהגי ישראל. כשיצא אחד הסופרים ב"המאסף" להעתיק את דברי "עבץ ב"מור וקציעה", שדיבר רתת נגד החומרות המרובות וביניהן זו שלא לאכול קטנית בפסח, ואמר "להפקיע חבל חומרות כאלו שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בהן", הצטדק עורך "המאסף" הקדים לדברי ההעתקה את הדברים האלה: "הנה מאוד שמרנו לנפשותינו לנגוע אף באפס קצהו באחד העניינים אשר נחלקו בהם לבות אנשים מישראל למען נרחיק ממכתבינו כל עקשות פה ונלוו שפתיים בתכלית הרחקה וחדלנו מעסוק בדבר הזה; אך לשאת פני הנכבד כותב האגרת הנ"ל ולמלאות רצונו אך במקצת העתקנו פה מקום אחד מספר 'מור וקציעה' להגאון יעב"ץ זצ"ל, ובוה אין לנו אשם, הלא יצא הספר הזה לאור עולם זה שנים כבירות, ובידי רבים נמצא, ומי ישים בנו דופי אם נגרום שיקראנו [צ"ל: שיקראוהו] עוד מתי מספר אשר לא הגיע הספר הזה לידם?" אין ספק שהצטדקותו של העורך היתה הכרחית, ובצדק חשש שמא ישימו בו קוראיו דופי. ידע העורך מי הוא הקהל הקורא את דבריו ומה אפיו. רובם של הקוראים לא נמנו עם המשכילים שנתפקרו אלא, להיפך, אנשים שרצו להציל מן הדליקה את הנייתן להציל, והם עצמם היו נאמנים למנהגים הדתיים.

ב. תנובת "המאסף" המחודש בשלוש שנות קיומו

המשכילים הבודדים, אוהבי שפת עבר, שנשארו בגרמניה בימי תגבורת ההתבוללות, לא הטיפו להשכלה בין היהודים בארצם. אדרבה, בעומק לבם הרגישו כי יש צורך במעצור, שהרי ראו את סכנת השמד הגמור. אולם ראו עוד צורך להטיף להשכלת היהודים בפולין. ב"המאסף" החדש נדפס מכתב לחכמי ישראל בפולין, ובו אנו קוראים כדברים האלה: "הן מלאו כמעט כל הארצות דעה ואחינו בית ישראל היושבים במדינות אנגליה, איטליה, צרפת ואשכנז כבר הכינו בתי חינוך, ולמדו היטב לשון הארץ אשר הם יושבים בקרבה, בה ידברו איש את רעהו... ועתה לא נשאר לנו כי אם לבקש ולקוות גם מאחינו אנשי פולניה שגם המה ישיתו לבם לתקן לשונם ולנצור על דל שפתם לדבר נכון בשפת הארץ אשר הם שוכנים עליה... הן רבים זרע ישראל... בארץ הזאת... ומאו ומקדם רבו בה גאוני ישראל מופלאי תורה ויראה, ומטבע הם פקוחי ראש ובעלי שכל עמוק, אך צר לנו צר, שבדבר הנוגע בלשון לימודים הם הגרועים מכל אחיהם בכל ארצות תבל, ובידם אין גם לשון אחת, גם לשון ארצם יודעים אך מעט... עד מתי תדברו בשיחת-חולין, לשון אשכנזית, לשון אשר לא תדעו סגולתה... והיא בפיכם נשחתה ומלועגה, מדוע לא תדברו שפת מדינתכם?... כמה גזירות וצרות רעות לא השתרגו עלו על צוארי אבותיכם, לו ידעו לדבר צחות בלשון פולניה עם שריהם ומלכם..."

דברים אלה ב"המאסף" היו כקול קורא במדבר, ולאזני חכמי ישראל בפולין לא הגיעו, שהרי, לפי דברינו למעלה, לא היו לו "המאסף" קוראים בפולין, ובכל המדינה לא נמצא אלא חותם אחד. ואם בכל זאת התחילה אז בפולין תנועה בין היהודים העשירים לדבר פולנית גם בינם לבין עצמם — לא "המאסף" עורר אותם לכך, אלא סדרי הכלכלה הניעו אותם לסגל להם שפת העם אשר הם יושבים בקרבו, כלומר: הסיבות היו בעיקר כלכליות. אולם לא מעט השפיעה גם תנועת ההתבוללות של היהדות המערבית. דוד פרידלנדר התעניין בחיי היהודים ובהשכלתם גם אחרי הצעתו הנזכרת לטלר. הוא הדפיס גם מחברת על התיקונים הצריכים להיעשות בפולין, לשם הכנסת היהודים למעגל החיים הפולניים. במחברתו זו הוא מציע להחליף את לשון

היהודים כדי לסייע להתבוללות. במחברת פירסם מכתב הבישוף מלצווסקי אליו: ¹⁰ "אדוני יודע תכונת בני ישראל בפולין, כי ביקר מחוזי מדינתנו ורבים מהם באים המיד למדינתנו... וודאי כבר חשב דרכם והתבונן מה תוכל הממשלה לעשות עמהם טובה... לתת לעם הדל הזה אשר הלחץ והשנאה הורידו לעפר כבודו משפטים צדיקים כתורת היושר ואהבת האדם". ברור איפוא שאם היה מקום להשפעה מבחוץ על היהודים העשירים בפולין, שיתחילו לדבר בשפת המדינה, לא היתה זו השפעת ה"מאספים" אלא השפעתו של פרידלנדר וחבריו. אנשים אלה ידועים לנו מה טיבם. אלה לא רק לעקירת השפה היהודית-האשכנזית ה"נשחתה ומלועגה" נתכוונו, אלא לעקור מן השורש את הקשר עם הלאומיות הישראלית ולהיקרא בשם פולנים-בני-דת משה, אף כי גם את הדת ההיא לא ישמרו. אולם ההמונים המרובים לא הלכו אחרי המעטים שקיבלו תורת דוד פרידלנדר, ולא נשמעו גם למשכילים מסוג אנשי "המאסף" בתקופתו האחרונה, ושמרו את היהדות וגם את הלשון אשר בה דיברו הם ואבותיהם.

"המאסף" המחודש המשיך את קיומו שלוש שנים (תקס"ט—תקע"א). נדפסו בו הרבה רשימות קצרות על ספרים שיצאו, אולם רק ספר אחד זכה למאמר ביקורת ראוי לשמו: ביקורת על "ספר הברית" לר' פינחס אליהו בן הצדיק מוהר"ר מאיר מק"ק ווילנה. בהקדמה להוצאה השניה התפאר המחבר כי "חכמי ברלין קראו ספר זה בשם אנציקלופדיה, רצה לומר ספר מאסף לכל החכמות וידיעות הטבעיות והלימודיות והאלהיות, וכל דבר אשר יעלה על לב איש לדעתו, יהיה מה שיהיה ויהיה מאיזה עניין שיהיה ומאיזה סוג שיהיה, כמעט הכל נמצא בו בספר זה". באמת יש בו ב"ספר הברית" ערבוביה של ידיעות שונות שהמחבר עצמו ידען באופן שטחי. רובן של ידיעות אלה רכש לו המחבר בספרים עבריים, וחלקן, לפי עדות עצמו בהקדמה, תורגמו לפניו משפות אחרות ליהודית אשכנזית, ובעל "ספר הברית" עיבד את החומר לעברית. ברור שהוא עשה את מלאכתו "על טהרת הקודש", וכל דעה שלא התאימה בכל פרטיה להשקפתו הדתית נדחתה מראש. הוא נלחם מלחמת מצוה בקופרניקוס ואת החומר למלחמתו זו לקח מן הספר "נחמד ונעים" לר' דוד גאנו, ששיטתו בתכונה בנויה לפי טיכונ-בראהה שמפיו למד תורה זו. ל"ספר הברית" היתה הצלחה מרובה, ולפי דברי המחבר בהקדמה להוצאה השניה, הדפיס אלפיים טפסים, ו"נפוצו לכל הארץ, כי מלבד פולין, אונגריה, אשכנז, הולנד, אנגליה, הגיע עד צרפת ואיטליה, וארץ עוז,

דמשק, וארם, אלג'יר, וברבריא וירושלים". מבקר הספר ב"המאסף" מספר שהמחבר היה נוסע בערי אשכנז ובשאר המדינות למכור את ספרו. ברוכלות זו, שהיתה מנת חלקם של המחברים בימים ההם, רואה המבקר משום בזיון תלמידי חכמים והוא מתאונן על כך ¹¹: "על זאת ידאב לבנו על ביוזי חכמים וסופרים בעוונותינו הרבים אצל אנשי אמונתנו, שגם הנדיבים האוהבים וקונים ספרים חדשים לא יבקשום אצל מוכרי ספרים, אך חפצים שהמחברים בעצמם יחזרו על הפתחים כמו רוכלים..." אולם ברור כי הצלחת המחבר למכור בימים ההם אלפיים ספר, היתה לא רק משום שטרח בעצמו ונסע ממקום למקום למכור את ספרו, אלא, בעיקר, מפני שהציבור היהודי בכל הארצות, ואפילו בירושלים ובדמשק ובאלג'יר היה רעב לידיעות כלליות, והתנפל עליהן כצמא על מים. ואמנם "ספר הברית" זכה גם בתקופה מאוחרת יותר להוצאות רבות.

במהדורתו הראשונה יצא ספר הברית בעילום שם משום שמחברו נדר שלא לגלות את שמו. המבקר מוסר את שמו המלא ומוכיחו שלא קיים נדרו במילואו ¹²: "ובכל זאת גילה טפח ומכסה טפח... עד שבתחבולה פתח ראש דבריו בפתיחת ספרו עם מאמר מתיקוני הוזהר 'פתח אליהו ואמר' וכו' הנה על ידי מעשה עצמו נתן לנו החכם הזה מוסר השכל גדול שלא יבהל אדם על פיו בנדירים וקונמות". המבקר משבח את לשונו של המחבר שהיא "על הרוב נקיה וקלה... גם בהביאו דעות חדשות ידע המחבר על פי רוב לכלכל דבריו במשפט" אלא שהוא מוצא ש"פעמים רבות חטא נגד משפט הלשון ודקדוקה" והחליף זכר בנקבה, וכן ב"שמות אברי הגוף לא בחר לפעמים המלות כראוי" ובנידון זה הוא מתריע על אשר במקומות רבים נסחף המחבר בזרם המליצה, והרעיון יצא מטושטש ¹³: "אמנם בזה שגה מאד כי הלוך ילך לרוב בדרכי הסופרים המשובשים הראשונים להטיף מלתו תמיד על פסוקי הנביאים ולעקם הכתובים ולסלפם ולשום בהם כוונה אחרת..."

המבקר מודיע מראש שאין ברצונו להתווכח עם המחבר אלא בחלק אחד של הספר, בחלק הנגלה שבו, והוא אומר ¹⁴: "המחבר שם אבן פינה ליסוד מחברתו הגדולה את ספר הנסתר וקבלה (שערי קדושה) מר' חיים ויטאל תלמיד האר"י ז"ל, אשר שם נאמר כי כל אדם יכול להגיע אל מדרגת רוח הקודש גם בזמן הזה, ועל יסוד זה הטביע בעל הברית כל אדני החכמות הידועות לו בנגלה ונסתר (והמשכיל יבין) ואת ספרו חלק לשני חלקים:

הראשון קרא בשם, 'כתב יושר' בו ידבר מהנגלות והשני קרא 'דברי אמת' ושם דבריו בסתר. ואנו אין לנו עסק בנסתרות ולא חלק ונחלה בעניינים אשר ממעל לשכל האנושי, לכן אך בחכמות הנגלות נשים אמרינו".

במלים "המשכיל יבין" שהבליע המבקר בסוגריים באמצע המשפט בא לרמוז שמגמת הספר פטולה בעיניו ושהמחבר בנה את כל בניינו על יסוד רעוע, שהרי אפילו המשכילים למחצה באשכנז ידעו שיש עוררין על "הזוהר". ובכיוון זה הוא ממשיך: "המחבר... בחר לו דרך מיוחד פתח מעט מזער מחכמת ההגיון, מעשרה מאמרות דאריסטו ואחר כן נשא עיניו לשמים וידבר משבעה רקיעים (עפ"י מאמר ריש לקיש בפרק 'אין דורשין' ועל פי מאמרי הזוהר מזו העניין) והוסיף לדבר מהגלגלים וכוכבים ומזלות... (והחביא את עצמו בסתרי הקבלה)... ותכלית הספר הזה היא, לפי התנצלות המחבר, למען הבין ספר 'שערי קדושה' מהמקובל ר' חיים ויטאל ז"ל אשר דבריו סתומים וחתומים ועל פניהם מסוה הקבלה, והוא ספר קטן חכמות, ועל זה כתב מחברנו ספר גדול מחזיק כמו שתי מאות דפים. והנה אם זאת תהי תכלית הספר אז ימצא בין רבבות אלף כמעט אחד אשר בעבורו נכתב 'ספר הברית', כי כן ימעטו אוהבי הקבלה ותקטן התשוקה לתעלומותיה. אמנם מה לו למחבר להעלים תכלית האמתית היוצאת מספרו הנכבד לכל באי עולם, כמקובל כאינו מקובל, כי ענייני החכמה הנכללים בספר הזה הם שוים לכל נפש ליודעים וללא יודעים. היודעים ישמחו לקרוא אוצרות החכמה הבאים מלשונות נכריות ללשון עברית ויגילו אלי גיל לחזות בנועם דרכיה ואיך תגבר בלשונה לדבר ענייני דברים אשר לא יצאו מפני דורשיה הקדמונים; הלא יודעים חדשות נפלאות תחזינה עיניהם והחכמה תמתק לחכם... ומה לנו תכלית גדול[ה] מזה?"¹⁵

המבקר לא עמד על הצדדים החיוביים שב"ספר הברית", בתורת המוסר הישראלי, על הצדקה והכנסת אורחים, ובייחוד על זה שעורך את היהודים, ובעיקר היהודים היושבים במזרח אירופה, על החובה ללמד ילדים מלאכה ואמנות. רוח גבורה דרוש היה אז לבעל "ספר הברית" לפרסם ברבים:¹⁶ "זרע עלי המעשה והמנהג של גסות רוח בדורות הללו, שרוב בני עמנו אינם רוצים ללמד אומנות לבניהם, באמנם בגאווה ובגודל לבב כי חרפה היא לנו האומנות, רק העיסקא במשא ומתן ומסחר הרוכלים כדרך התגרים זהו כבוד... ויותר חרה לי על תלמידי חכמים שלא רוצים ללמד לבניהם אומנות רק תורה לבד וסומכים עצמם שבניהם יהיו רבנים ודיינים". עלינו לזכור

שעל דברים מעין אלה שרפו את הספר "שקל הקודש" לר' מנשה מאיליה,¹⁷ ובדור אחד קודם לא יכלו לסלוח לר' נפתלי הירץ וייזל שנגע בפרשה כאובה זו. אנשי "המאסף" לא רצו, כנראה, להזכיר דברי תוכחה אלה של בעל "ספר הברית" הואיל וחטא זה של ביוזי המלאכה דבק גם ביהודי גרמניה, אף על פי שלא רצו "שבניהם יהיו רבנים ודיינים".

בכלל אין למצוא ב"המאסף" המחודש שום רשימה על סדרי החיים של היהודים, על מצבם הכלכלי, ואפילו לא על המצב הרוחני של היהודים בגרמניה שהלך הלוך ורע משנת תקנ"ז — השנה האחרונה של "המאסף" מיסוד "שוחרי הטוב והתושיה" — עד שנת תקס"ט. במשך שתיים-עשרה שנה אלו הרי היתה כמעט מהפכה בחיי היהודים. גלי החיים הסוערים השכיחו את מנדלסון וספרו "ירושלים"; התגברה תנועת השמד, שעקרה רבבות מישראל, ובמקביל לתנועת ההמרה עלתה ושגשגה גם האנטישמיות במידה גדולה. בשנות 5—1803 (תקס"ג—תקס"ה) יצאו ספרי הסתה נגד היהודים בכלל, ונגד האינטליגנציה היהודית בפרט, נגד הצעירים בטרקלינים של הנרייטה הרץ ורחל לוינ. האנטישמים אמרו: "אין יהודי בעולם שאפשר לומר עליו אֶלְגָּאנְטִי"; "נגע הם בחברת אנשים הגונים"; "אנשים שאינם מאמינים בה', בתורת משה, ברבנים ובתלמוד, ומדברים על גיתה ושילר בהתרגשות".¹⁸ דברים אלה שנדפסו ונפוצו ברבים ועזעו את היהודים שעמדו להגן על כבודם והשיבו מלחמה. אולם היו בודדים שהשמיעו רק קול ענות חלושה והסתפקו בסניגוריה. כאחד מאלה יש לראות את העורך האחרון של "המאסף", מיסודם של "שוחרי הטוב והתושיה", — שחוברתו האחרונה יצאה בשנת תקנ"ז — אהרן וולפסון. בקנאים לדת ידע וולפסון להילחם בעזו, אתם דיבר בשפה ברורה ונמרצה, אבל תש כוחו להשיב לצוררי ישראל. לשם הצטדקות והתנצלות הציע לפני הממשלה תיקונים בעניינים הפנימיים של היהודים, וגם לייסד ועד לשם ביקורת חמורה של ספרי התלמוד והמדרש, ולמחוק כל מאמר שאינו הגון ושאפשר לפרשו לכמה פנים. בתקופה סוערת זו יצאו כמה חוברות של יהודים גם בעילום שם, ביניהם חוברת אחת סאטירית, שההיסטוריונים הישראלים עמדו עליה; ובה אנו קוראים כדברים האלה:¹⁹ "אם לא ישחטו מהר את כל היהודים ולא ימכרו לשפחות את כל היהודיות — ישמדו מתחת שמי ה' העולם כולו, הנצרות, וכל הממלכות, וכשישמדו את כל היהודים ירויח מין האדם הרבה מאד, וכל המידות הרעות תחוסלנה, ואת האדם שגילה את הרעיון הזה יהללו וירוממו בכל הארץ בתור

גואל ומושיע למין האדם ומצבת כבוד ובתי מקדש יבנו לכבודו לאות תודה (לא עלה או על דעתו של שום אדם שעתידה ה"תרבות" להתפתח עד כדי כך, שמוחו של האדם יהיה מסוגל לקלוט, כעבור מאה ושלושים שנה, גם רעיון של טירוף זה ולא יהא בו משום סאטירה כלל!) בקיצור, השאלה היהודית הסעירה או את כל גרמניה, והיהודים היו נרגזים מאד. ולכל זה אין זכר ב"המאסף" של "אהבי שפת עבר", ובמשך שנות קיומו אין למצוא בו אפילו רמז מאשר עבר על היהודים בארץ שאוהבי שפת עבר חיו בה!

שלוש שנות עבודה סיוזיפית עבד המשורר העברי של הימים ההם שלום הכהן בעריכת "המאסף". מיצירותיו נראה כי היה בעל כשרון רב ואיש הרגש, אבל לא היו לו עוזרים. אלה שקידמו את הופעתו המחודשת של "המאסף" בברכה עזבו אותו לאט לאט, ובעל כרחו התחיל להדפיס מליצות נבובות של גערים, שהיו רובן העתקות מגרמנית, והדבר הגיע לידי כך שהדפיס יחד עם המליצות מכתב של אחד הנערים (אשר היה בן ט"ו שנה) אשר הרבה תארים לבעלי המאספים: "אל שרי המליצה נעלים וחכמים, נישאים ורמים, ראשי המשוררים, פחות וחורים, במקום אשר יורו המורים, אל עדת חברת המאספים..." במצב של ירידה כזו נסגר "המאסף" המחודש בסוף שנת תקע"א, ושלום הכהן התחיל להוציא, בשנת 1820, את ביכורי העתים בווינה, שבאוסטריה, שתחת שלטונה היתה גם גליציה, יהדות מזרחית...

ג. שני מאורעות שהסעירו את עולם היהדות

מלבד גילויי האנטישמיות המרובים, שהסעירו את העולם היהודי במשך שנים עשרה שנה מיום סגירת "המאסף" האחרון מיסודם של "שוחרי הטוב והתושיה" בברלין עד להופעת קובץ "המאסף" הראשון של "אוהבי שפת עבר", היו עוד שני מאורעות רבי-ערך שהשפיעו בהרבה על היהדות בגרמניה: יסוד הקונסיסטוריום במדינת וסטפאלן שבאשכנז, בשנת תקס"א, המרת הדת של הרב הראשי בברסלוי — מקום הופעתו של המאסף — בשנה שאחריה.

על הקונסיסטוריום בווסטפאלן מדובר במקצת ב"המאסף", וגם חוברת בשם "דברי אגרת" לרב ר' מנדל שטיינהארט הוקדשה למאורע זה. אנשי "המאסף" שמחו על יסוד הקונסיסטוריום, אף-על-פי שהמנהג החדש, להתפלל גרמנית ולא עברית, היה צריך להדאיג מאד את "אוהבי שפת עבר".

מושל המדינה בווסטפאלן, שהיה אחיו של נפוליון, זיכה את היהודים בזכויות אזרחיות. דבר זה, הגדיל את התקווה, שהם יוכרו כגרמנים גמורים ותבוא תשועת ישראל בכל מדינות אשכנז, על אפם ועל חמתם של הצוררים המבקשים להגביל את זכויותיהם. בקרב משכילי היהודים התעורר אגב כך הרעיון להנהיג תיקונים דתיים. כוונתם לא היתה לתיקונים יסודיים אלא לתיקונים שיהא בהם משום התקרבות לגרמנים. קודם כל רצו להנהיג את התפילות בלשון הארץ, דבר שטיפל בו עוד דוד פרידלנדר, ותרגם לתכלית זו את סידור התפלות לגרמנית, וכן הטיף לכך אהרן וולפסון עוד ב"המאסף" הקודם, בשנת תקנ"ז. הנהיגו שיהיו הילדים שרים בבית הכנסת שירים גם בלשון אשכנז ומהם מזמורי תהלים מתורגמים. "זהלואי שכל מי שאינו מבין לשון הקודש שיתפלל בלשון שמבין... שטורח רב הוא לההמון שאינם יודעים מה שיתפללו ואינם יודעים מה לעשות בבית הכנסת ומדברים בדברי הבאי ובדברים בטלים".²⁰ גם החליטו "שלא לאמור עוד 'זולתות' ואיזה פיוטים וגם חפלת 'הבט'... שקרוב לוודאי לא נתקנו אלא בעת הרג רב ושמדות".²¹ ואגב עמדו להנהיג עוד כמה תיקונים קלים: שרק העוסקים בצרכי ציבור יקיפו

בלולב בחג הסוכות ושרק הש"ץ יחבוט את הערבה בבית הכנסת, שלא יאמרו שיר הייחוד אלא ביום הכיפורים, ושהאבלים יאמרו קדיש ביחד. כן הורו להקל בכמה דברים שמצד הדין הם מותרים אלא שהעם נהג בהם לחומרה: התירו תה וסוכר וטבק לפסח, ולבסוף התירו גם לאכול מיני קטניות בפסח. להחלטות אלה קדם ויכוח סוער. וכך סיפר אחד מרבני הקונסיסטוריום: "נשאל נשאלנו מהיראים והחרדים, הגה כעת יאמר ליעקב ולבית ישראל, החלצו מאתכם אנשים לצבא. הכינו ובואו בכרית אתנו לעשות את דתי המלך כאחד העם ממנו, ואיש את אחיו יעזורו, כי כמוכם כמונו, חלק ונחלה בארץ. הארץ היא רחבת ידיים לפניכם, שבו וסחרו והאחזו בה. אמנם לזאת יחדר לבבנו, אם יהיה הפסח לבני ישראל, ואנשי המלחמה חונים במחנה או בתוך עיר או כפר, אשר אין איש מישראל יושב בהנה, מה יעשו אלה חלוצי הצבא מעמנו אשר מאנו נפשם להתגאל בפת בג המלך, שלא לעבור ח"ו איסור כרת... האם אין למצוא תקנה לאנשי המלחמה האלה, להתיר להם לימי הפסח אורז ודוחן ומיני קטניות?" — שאלה זו עורר ראש המדברים האדון יעקבזון, הוא ציה את הרבנים היושבים בקונסיסטוריום "לעיין ולבקש על הדבר הזה". ואחרי ויכוחים הסכימו כל הרבנים באסיפתם להתיר מיני קטניות בפסח לא רק לאנשי המלחמה, אלא גם לכל היהודים בווסטפאלן. דבר זה עורר רעש בין החרדים, ואז בא אחד מסופרי המאסף והזכיר להחרדים, כי הגאון יעב"ץ הורה מכבר, שיש להפקיע חבל חומרות כאלה, כגון איסור קטניות בפסח.

ודאי תיקונים אלו לא הניחו דעת המשכילים. ואנשים מסוגו של פרידלנדר הקיצוני — שאמר להפוך את כל קערת היהדות על פיה — ואפילו מתונים יותר בדרישותיהם, לא ראו בתיקונים אלה התגשמות שאיפותיהם. אולם כולם שמחו בסתר לבם וקיוו שאם ייפתח פתח צר ואפילו כחודו של מחט, סופו של הפתח שיהא מתרחב והולך. ואמנם לא עבר זמן רב ובמחנה יהודי אשכנז התחיל מנסר קולם של הדורשים תיקונים יסודיים.

המאורע השני היה, כאמור, יציאתו לשמד של רב בעיר ואם בישראל. והמדובר לא ברב סתם, ממשפחה בלתי ידועה, אלא ברב משושלת של רבנים מפורסמים שהתייחסו למשפחת רש"י. רב זה שעזב את רבנותו ויצא לשמד היה רב "אב-בית-דין דמדינות שלעזיען" אריה ליב בן הרב שאול הלוי, כלומר בנו של ר' שאול לוי ב"על "בשמים ראש" שעליו ועל חיבוריו דיברנו באחד הפרקים הקודמים.

כשלוש שנים קודם שיצא לשמד הוציא ר' אריה ליב מהדורה חדשה של הספר "אור עינים" לר' שלמה בר' אברהם פניאל.²³ ספר זה כבר נדפס פעמיים קודם לכן. אלא שמשום מה ראה ר' אריה ליב צורך להדפיס את הספר מחדש ולזכות בו את בני דורו. הוא הקדים לספר הקדמה ארוכה משלו. על הספר באו הסכמות מן הרבנים בקראקא ובפייטרכוב שמכנים את ר' אריה ליב בשם "הגאון המופלא", "הגאון המפורסם השלם במידות תרומות" וכו'.

בהקדמה לספר אנו רואים את בנו של ר' שאול לוי הנה רחוק הוא כרחוק מזרח ממערב מדעותיו של אביו. ובעוד שאביו עגב בסתר על ההשכלה, ובספריו שהדפיס בהסתרת שמו אמר להכניס את דעותיה לכתלי בית המדרש, נשאר בנו נאמן ליהדות המסורתית וללימודי הקבלה. הוא אמנם מזכיר את אביו וקורא לו "מופת הדור" אבל מה שונות דעותיו!

מן ההקדמה נראה, שאריה ליב זה התעמק בכל השאלות שהטרידו את הפילוסופים בכל הדורות. הוא ידע את הפילוסופיה של מנדלוסון ושל מיימון, אלא שלא מצא בה סיפוק. המהפכה הצרפתית, שאחריה בא הטרור האיום, עשתה עליו רושם כביר והוא בא לידי הכרה כי "מגדר השכל האנושי אי אפשר להמציא חוקים ומשפטים טובים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם". ואחרי הביאו ראיות מן ההיסטוריה הקדומה, הוסיף: "ומה לנו להביא ראיה מימי קדם. נשימה עין בקורות העתים בזמננו זה בצרפת, אף כי היו בתוכה חכמים כמו טאמאס פעניו מיראבא... וכדומה, שרים רבים ונכבדים מאלה אשר חשבו לתת דת בנוי על חוקי הטבע ומשפטי השכל — חזי מה עלתה בם, נאוף, גנוב, רצוח עד כי מלאו שערי פאריז וכל מדינת צרפת דם נקי וכמעט לולי רחמי ה' עמדו לבריותיו לא נשאר עוד אדם בארץ בשגעונם ובסכלותם, על כן השכל והנסיון שניהם כאחד יעידון ויגידון, יתנו עדיהן ויצדקו, כי כל דת ומשפט אשר הוחק לבד על חוק הטבע ומשפטי השכל, תכליתו לאבד עולמות ולא לקיימן — אך הדת אשר גיתנה מאת המלך, מלכו של עולם, האל הגדול הגיבור והנורא, קונה שמים וארץ, אשר על ידו לבד הושתת העולם ולו לבד יאתה לשמור משמרתו. יען על ידו ננחל חיי עד בזה ובכא".

בהקדמה הארוכה מביא אריה ליב ראיות מספרים ראשונים, שאלישע אשר ריפא את נעמן מצרעתו ברחיצת מי הירדן, היה גדול מכל רופאי העולם, וכן "יהושע שהעמיד השמש בחצי השמים ולדעת רבותינו ז"ל גם נקדימון בן-גוריון נקדה החמה בעבורו הם היו בצדקתם פועלים יותר מבטאלמיוס החוקר הגדול בתנועת השמים". כן הביא פרק מן "הזוהר" בלשונו, הוסיף על זה: "עד כאן דברי אלהים קדוש אשר רוח אלהים דיבר בו". אולם

בשביל ההמון תירגם את הפרק לעברית. "כי האיש החושב כי סיפורי העתים וקורות האבות הנכתבים בתורתו המה פשוטים — אין לו חלק באלהי ישראל... כי איך יעלה על הדעת כי סיפורי התורה פשוטים המה אם אנו נקח סיפור בין הבתרים, ויכוחי אברהם עם אבימלך, דיבורי יעקב עם לבן ורחל, מעשה ראובן וכדומה לזה לפשוט — לאיזה תכלית כתבה זאת? אבל בזה מרומזים סודות נשגבות". כשהוא מזכיר בהקדמה את שמו של האר"י הוא מוסף לו את התואר "קודש קדשים", והוא מספר כי לגילויי הסודות הוא מוציא לאור את הספר הקטן "אור עיניים". אמנם לו לעצמו יש הרבה כתבי-יד, "מקור הברכה" על תרי"ג מצוות ועוד ועוד, אבל עיקר כוונתו "רק לשם שמים, למען יראה האיש ההמוני גבורת וחכמת תורתנו הקדושה", ומסיים: "בטוח אני כי כל איש ירא שמים באמת יראה בזה הספר הקטן נפלאות תמים דעים".

ובספר עצמו, שדבריו היו כל כך חביבים על ר' אריה לייב עד שראה צורך להדפיסו מחדש, אנו קוראים בהקדמה את דברי מחברו ר' שלמה בר' אברהם פניאל על עצמו: "בהיותי בער ולא אדע כי לא למדתי מנעורי, ועד הנה נתתי לבי להבין..." והנה הוא פותח לנו את היכליו ואנו נכנסים וקוראים: "ארבעה ציציות בכנפים שהם כנגד הארבעה כוכבים... בתתנו בכל כנף שבעה חוטים לבנים וכולם נקשרים באחד של תכלת הוא רמז לשבעת הכחות... וגם רבותינו ז"ל בראותם רעת שלושת הכוכבים לפי חיובם הרעה הזהירו את הנשים בשלושה מצוות כנגדן והם... הנידה היא כנגד כוכב מאדים... והחלה היא כנגד כוכב לבנה, כי כמו שהחלה היא ראשית העיסה, כן הלבנה היא ראשית הכוכבים הראשונים... והדלקת הנר היא כנגד כוכב שבתאי" — פניגי מחשבה כאלה נמצאים הרבה בכל הספר. ור' אריה לייב, שהיה משכיל בן משכיל, חי בסביבת מגדלסון, וידע את דברי הפילוסופיה של הראשונים ושל האחרונים, מצא עניין בדברים אלה ודאג להפיצם ברבים...

הרב הראשי של מדינת שלזיה המיר את דתו לא מטעמים חמריים אלא משום שנטרפה עליו דעתו. בעל נפש סוערת היה שלא מצאה מגוח. בהשכלה לא מצא סיפוק, ולאחר שנואש, כפי שכתב, ממעשי המהפכנים בצרפת, התמסר כולו לרעיונות של מסתורין ושיקע את עצמו במסתרי הקבלה, וכשלא מצא גם באלה מרגוע לנפשו הפצועה הגיע בטירוף דעתו אל הקאתוליות. כנראה, לא מצא גם שם את אשר ביקש, ובסוף ימיו חזר בתשובה והודה על חטאיו.²⁴ אולם עצם העובדה שרב משכיל וגדול בתורה יצא לתרבות רעה אחר שהתעמק

בלימודי קבלה, בזהר ובכתבי האר"י, ודאי השפיע על הרבנים בני דורו להתרחק מלימודים אלה. ואמנם לא רק במדינות אשכנז חדלו הרבנים לעסוק בלימודי הקבלה אלא אפילו במזרח אירופה נעשה הזהר לספר חתום ולא עסקו בו אלא יחידי סגולה.

ד. רבה של פראג נכנע לרוח ההשכלה

אחרי יסוד הקונסיסטוריום בווסטפאלן, ואחרי הזעזוע מחמת השמד של הרב בברסלוי הלכה היהדות בגרמניה הלך וירוד. רק שלוש שנים יכלו אוהבי שפת עבר להוציא את החוברות הצנומות והדלות שלהם. "המאסף" גנע מחוסר קוראים ותומכים. הדור הצעיר מצא את אשר ביקש בספרות הגרמנית העשירה. ההתבוללות דלדלה את מחנה ישראל שבאשכנז. המעטים שנשארו נאמנים לדת מורשה עברו לשמרנות קיצונית בהשפעתו של ר' שמשון רפאל הירש. כוחה של היהדות הדתית עוד היה רב בקצה המחנה — בגלילות פוזן וליסא. כלומר בחבלים שנספחו לגרמניה אחרי חלוקת פולין. בפוזן כיהן הגאון ר' עקיבא איגר, והשפעתו היתה רבה על בני דורו ובמידת מה גם על הדורות הבאים, כי פרסומו היה רב גם מחוץ לגבולות ארצו. צדיק תמים היה האיש ועניו באמת. כשהציעו לו את הרבנות בוויילנה סירב.²⁵ בספריו ובהגהותיו על התלמוד ושולחן ערוך המשיך את המסורת מימי המהרש"ל: חידושו בניויים לפי כללי ההגיון, וכל ימיו התרחק מן הפלפול הנלוו. גדול היה בנגלה. בקבלה לא עסק.

גם באוסטריה, שגליציה המזרחית נספחה אליה ונתרבו בה היהודים הפולניים, החזיקה היהדות מעמד. ואפילו במקומות שגברה בהם השפעתה של השכלת ברלין לא עשתה ההתבוללות שמות. גם התיקונים הליברליים לטובת היהודים של יוסף השני לא שינו בבת אחת את פני המחנה היהודי ואת ההווי שלו. ואף על פי כן עשו החיים לאט לאט את שלהם. על השינוי הרב בהלך מחשבתם של שומרי משמרת היהדות במשך דור אחד ניתן לנו ללמוד משני רבנים, אב ובן, שכיהנו בזה אחר זה בפראג. שהיתה תחת שלטונה של אוסטריה. כוונתי לר' יחזקאל לנדא — שהקדשנו לו פרק מיוחד בספרנו זה²⁶ — ובנו ר' שמואל. אין ספק ששניהם היו נאמנים ליהדות המסורתית ובכל זאת לא הרי תגובתו של הבן כהרי תגובתו של האב לבעיית חינוך הדור הצעיר שניסרה או בשמי היהדות. רק שלושים שנה עברו מימי הפולמוס הגדול שקם במחנה ישראל לרגל הופעת מחברתו של וייזל "דברי שלום ואמת". הרבנים, ור' יחזקאל לנדא בראשם, מצאו בדבריו של וייזל כפירה והריסת יסודות הדת, משום שהטיף ללימוד לשונות העמים אשר

אנו יושבים בתוכם והעז לדבר בשבח לימוד אומנות המפרנסת את בעליה. כמה חרפות וגידופים נשפכו אז על ראשו של המסכן הזה. והנה כמעט עבר דור אחד ובנו של ר' יחזקאל, היושב על כסא אביו משמיע כמעט אותם הדברים עצמם שהשמיע ויזול הדברים מתקבלים על לב בני הדור ואין איש מוצא בהם פגם וסכנה ליהדות.

על מלחמתו של האב, ר' יחזקאל לנדא, בתיקוניו של יוסף השני ובנפתלי הרץ ויזול, שהטיף להם, כבר דברנו למעלה ואין צורך להכפיל הדברים. כאן אין לנו אלא להביא את דבריו של הבן בבעיה זו שאותם אנו מוצאים בספרו אהבת ציון. ואלה דבריו:²⁷

"בזמננו זה עמדו אנשים מבני עמנו וחיברו ספרים מקצרי התורה, שלקחו סיפורים מהתורה ללמוד עם נערי בני ישראל קיצור מהתורה אשר לפי דעתם יש בו תועלת, באמרם לחנך הנער עפ"י דרכו, שלא להעמיס עליו לימוד דברים אשר אין בו תועלת. אמנם הוא מכשלה גדולה שמרחיקים את הנערים מגוף התורה... ובהרחקה זאת עושים את התורה כספר מסיפורי דברי הימים, מקורות העתים, ואינו פועל התלהבות ורושם בלב הנער, וגדמה לו הסיפור הזה כספר הנעשה מכותבי קורות העתים, וממכשלה הזאת יצאה עוד מכשלה גדולה מזו, שעמדו אנשים וחיברו קיצור מהתורה בלשון דייטש, ללמוד עם הנערים רק בלשון דייטש ולא בלשון הקודש ועל ידי זה ישתכח מהמון העם גוף התורה, ונחשב בעיניו לכשיגדל ספר חול כמו שארי חיבורים אשר חיברו בני אדם בלשון המורגל אשר אינם עושים רושם ואינם נכנסים בלבנו... החכם הצרפתי מונטסקיע בספרו לעטער פערסאן (אגרת פרסי) מבאר ונותן טעם לשבת, שקיום האומה הישראלית הוא על אשר החזיקו גם בגלותם את לשון הקודש, ומתוך קיום הלשון נתחזקו להקים מנהגם ודתם אשר נחלו מאבותם ומתוך קיום הזה עמדו על נפשותם". אנו רואים איפוא שרב וגדול בישראל מביא ראיה לדבריו מדברי חכם צרפתי, מה גדולה חשיבותה של לשון הקודש לקיום האומה.

חוץ מזה הציע בדרשה זו סדר הלימוד והחינוך: "הנער שיהיה בן שש או שבע שנים יתחילו ללמוד עמו התורה בלשון הקודש בפירוש לשון דייטש... ללמוד לשון דייטש על בוריה ושאר דברים אשר הוא צורך גדול, ובלתי ידיעת לשון דייטש וכתבתו אי אפשר לעמוד במדינות האלה. בזמן הזה מי שאינו יודע לכתוב ולקרות לשון דייטש לא יחשב ולא יצליח לשום מלאכה כלל. והחייב מוטל על כל איש ואיש ללמד את בנו הלשון ונימוסי

מדינה אשר הוא דר שם. וישגיחו האבות שבניהם יצליחו בתורה ובדרך ארץ, והנער יאחו בזה וגם מזה לא תנח [ידן] וילך ממדריגה למדריגה, עד שיגיע לעשר או לשתיים-עשרה שנים, כל נער לפי תכונתו וכוחו, ואז כשיגיע לשתיים עשרה שנים יתנכר הנער במעלליו. ואם נראה בו שהוא ראוי ללמוד עוד, אז יבחנו במה שירצה ובמה שיבחר אם בלימוד שאר החכמות, או בלימוד גפ"ת (גמרא, פוסקים, תוספות) כדי שיגיע להוראה, ואם אינו נראה בו שיצליח בלימוד אז יתנוהו ללמוד אומנות, או משא ומתן כל אחד לפי דרכו.

האב, ר' יחזקאל היה ראש המתנגדים לתרגומו של מנדלסון הזהיר את העם שלא ילמדו את התורה בתרגומו משום שחשש שמא תהא השפה העברית כשפחה המשמשת את השפה האשכנזית. ובנו, יורש כסאו, עומד ודורש: "נכון וראוי ללמוד עם הנער כל פסוק ופסוק מהתורה בלשון הקודש ולפרש לו מלה ומלה בלשון דייטש כפי הלשון שמורגלין בו ובפרט בדורנו זה שיש פירוש התורה בלשון דייטש, בלשון צח", וכוונתו, כנראה, לתרגומו של מנדלסון.

אנו רואים איפוא מה גדלה השפעת הזמן על ר' שמואל. על עצם לימוד השפה הגרמנית לא רק שלא קבל אלא, אדרבא, עוד ראה בה תועלת גדולה לבני דורו. הוא רק עמד על המשמר שלא תדחק השפה הגרמנית את רגלי השפה העברית בבית הכנסת. "אוי לנו", הוא צועק ומתמרמר, "שכך עלתה בימינו שהיהודים קלי הדעת חותרים חתירות להרחיק את בני ישראל מעיקרי התורה, ואנשים אלה לכבוד עצמם הם דורשים לאסוף הון מחבוריהם וספרים אשר הם עושים בלשון דייטש ובהעתקת קיצורי התורה".

אולם בכל זאת לא היה המצב באוסטריה, ובייחוד במחוזות המזרחיים שבה, מעציב כמו בגרמניה, שלשון הקודש כמעט נשתכחה לגמרי. אדרבא אחר שעברה גליציה המזרחית לשלטונה של אוסטריה והתעוררה בה תנועת ההשכלה, הורגש צורך בספרי מדע בעברית כדי ללמוד ידיעות כלליות, והרב ר' שמואל לבדא ראה לעת זקנתו נחיצות גם בתרגומים ללשון קודש מאשכנזית. ואלה דבריו בהסכמה לספר "שבילי עולם" לר' שמשון בלאך:²⁸ "עוד יש תועלת רב בחיבורים כאלה בזמננו זה, אשר כל חכם לב ישתומם על מקרה תהפוכות אשר נתחדש בימינו בלימוד לשון עברי, ותחת אשר רבו חכמי האומות המתאמצים בעוז חכמתם לשבח ולרומם את לשון הקודש, וחכמתם בחוץ תרונה להודיע ולפרסם גודל תפארת ויופי המליצה משפת

העברי, ולא רפו ידיהם לעורר את לבב תלמידיהם ללמוד לשון הקודש. נגד זה נמצא בינינו אחינו בני ישראל תהפוכות, מאנשים אשר כל מגמתם להשביט ולהשכיח את לשון העברים מנערי העברים, וחושבים מחשבות בתחבולות שונות למנוע עלומי בני ישראל מלשון הקודש אשר ירושה היא להם מאבותיהם... לכן, אחי, התבוננו להמציא עצה להפר המחשבות האלה, לאסוף ולהסיר חרפה זאת מבני עמנו, וכל ישר לבב יחגור בעוז מתניו לגדור גדר לפרצה הזאת — ואחד מהיסודות להגדרים האלה הוא להחזיק ביד כל העושה טוב בעמו, לחבר חיבורים להעתיק ללשון הקודש ידיעות חמודות, הממשיכים את לב האדם לטייל בהם, למען ירוץ קורא בו..."

בינתיים התחיל שלום הכהן להוציא בווינה את "ביכורי העתים", ותנועת ההשכלה עברה מגרמניה לגליציה, שבה הונח יסוד לחכמת ישראל, לפעולתו של ר' נחמן קרוכמל, שי"ר ועוד, וזו היא פרשה חשובה בפני עצמה.

ה. וילנה ושקלוב — שני מרכזי היהדות

ליהדות ליטא — שכללה אז גם את רוסיה הלבנה — היו שני מרכזים: וילנה ושקלוב. ליהודי שתי הערים הללו היו קשרי מסחר עם מדינות גרמניה. יושבי וילנה היו קוראים לעירם "עיר ואם בישראל", וכן גם יושבי שקלוב. אולם היה זמן שזו האחרונה, שהיתה מעוטת אוכלוסין לעומת בירת ליטא, עלתה עליה במסחר, ורבו בה עשירי ישראל. הסוחרים היהודים נהרו לשקלוב בעיקר מפני שער ז' נכנסה תחת כנפי רוסיה הרבה קודם לוילנה, והיא נהנתה מחסדי השר פוטיומקין, אהובה של הקיסרית יקטרינה, ידידו של ר' יהושע צייטלין. ליושבי שקלוב היתה האפשרות לסחור בכל רוסיה הגדולה, וגם עם בוכארה, הרחוקה מאד, שהיו בה סוחרים יהודים. יהודי בוכארה, הסוחרים, לא רצו תחילה לסחור עם רוסיה, מפני ששמעו כי צוררים ודוחקים שם את בני ישראל. אנשי שקלוב הרגיעו אותם "כי אנחנו בעזרת השם יושבים בשלווה תחת ממשלת הקיסר אלכסנדר (הראשון) — זה היה בשנת 1803). כי כבר הטו אלינו חסד, אשר השווה אותנו עם כל תושבי הארץ לכל דבר, וכבר נתן רשות לכל סוחרי ישראל לסחור ולנסוע מקצה לקצה. ובמקומנו שקלאוו, עיר ואם בישראל, עיר מלאה חכמים וסופרים, אשר יושביה עשירים ונכבדי ארץ רוכלת העמים, ורובם ככולם סוחרים מבני ישראל, אשר יסעו עד קצה הארץ להביא משם כל מיני סחורה והיא תחלק שלל סחורותיה לכל הארצות אשר סביבותיה".²⁹ דברים אלה נכונים הם, כי ליהודים ברוסיה הלבנה ניתנו הקלות זמן רב קודם לכן, כפי שאנו רואים מהתעודות הרוסיות שפירסם הסופר ליוונדה, משנת 1786. שהוד מלכותה רשמה בהערתה לסיגאט "שיש להתנהג באופן שווה, להשתמש בכל הזכויות החוקים בלי הבדל דת ולאום, וכך צריך להתנהג", והסיגאט התחשב בדברי הקיסרית. יוצא איפוא שבשנת 1803, כשהיהודי שקלוב שלחו ליהודים בבוכארה את המכתב המדבר בשבח "ממשלת הקיסר אלכסנדר" היה מצבם טוב והיו ביניהם עשירים. ומסתבר שלא הגיעו לעושר במשך זמן קצר של שנה וחצי, בימי ממשלת אלכסנדר, שירש כסא המלכות אחרי שנרצח אביו הקיסר פאול.

שקלוב עלתה על וילנה לא רק בקשרי המסחר, אלא גם בהשכלה כללית. ובייחוד בשאיפה להשכלה כללית. הקשרים המסחריים עם מדינות אשכנז היו גורמים במידה ניכרת לשאיפה זו. גם חתנו של צייטלין, אברהם פרץ, היה אחד הגורמים. פרץ היה קשור בצעירותו עם משכילי ברלין. הוא הזמין לשקלוב את מנדל סטנוב, שהיה ממקורבי מנדלסון בברלין, ואת המשכיל הצעיר יהודה ליב בן נוח (ניבוכוביץ), ומסביבם התרכזו הרבה צעירים משכילים. את זה אנו יודעים מן המהדורה החדשה של הספר "זכר רב" לר' בנימין מוספיה שנדפס בשקלוב בשנת 1804. כשנפסקה בברלין הוצאת "המאסף", מיסודם של "שוחרי הטוב והתושיה", באה הצעה להוציא שבועון בשקלוב. דבר זה מספר מהדיר הספר, ר' נפתלי הירץ מביחוב, שפירסם בסוף הספר מעין "קול-קורא" לאמור: "אחי הן רבים אשר אתנו בכל עיר ועיר השוקדים על דלתות השלמות, וגם בעיירות הקטנות, אך המניעה הגדולה העדר הספרים, והעדר הידיעה מהשלמות, כי אין איש מעיר אותם, על כן עלה ברעיוני לקבץ חתימות להדפיס בכל שבוע ושבוע, החידושים הנעשים על פני האדמה, הן מהעתק סיפורי העתים בהמבורג, פטרבורג, ברלין, הדברים היותר הכרחיים וחידושים מספרי החכמה. והנה הסוחר יקרא ענייני המלחמות והמסחר, ואוהבי החכמה יקראו מענייני החכמות ושאר חידושים וכל אשר יהיה לו איזה חידוש נכון יודיעני וממני יודע בכל עיר ועיר, אשר אנחנו חוסים בצל הקיסר, ומזה יתפרסם באומתנו חכמת הדקדוק, מלשונות שונות, חשבון, מדידה, ידיעת גלילות הארץ, חכמת הטבע ושאר עניינים, ומי שירצה לחתום ידו על זה ישלח לק"ק שקלאו, על כתובת תלמידי הנגיד ר' חיים, וכשיתקבצו החתימות אז אודיע אל נכון כל העניינים השייכים לזה. נאום נפתלי הירץ בן אברהם".

ודאי, לא היתה זאת אלא הצעת-נפל שלא נתגשמה לעולם. כי לא נמצאו די חותמים, אבל ההצעה כשהיא לעצמה מעידה שהיו בשקלוב כמה עשרות משכילים, וודאי היה יסוד לדבריו כי "רבים בכל עיר ועיר השוקדים על דלתות השלמות, וגם בעיירות הקטנות". וכן מסתבר שבשקלוב, כפי הנראה בבית הנגיד ר' חיים, כבר היו עתונים שיצאו בהמבורג, ברלין, פטרבורג, וכן היו ודאי באים עתונים לבית פרץ שידע היטב גרמנית, וגם רוסית למד מפני שהיו לו קשרים עם השרים קוטשיביי וספראנסקי. שפת התרבות של המשכילים המעטים היתה, כנראה, גרמנית. נפתלי הירץ, שתרגם את "זכר רב" לגרמנית, כתב בהקדמה: "העתקתיו ללשון אשכנז הנקי, לא כמו שאנחנו מדברים כעת בלעגי שפה, וגם ללשון רומית (לטין) וללשון רוסייה, ואני מבקש מאת כל מלמדי בני ישראל שילמדו עם נערי בני ישראל את הספר

הקטן הלזה וירגילום לדעת בעל פה, ואחרי כן ירגילום לדעת פתרונו בלשון אשכנז הנקי, ולא יבדו מלבם פתרון אחר, כי בכל דור ודור אנחנו מאבדים כמה מלים, חצינו מדברים שפת פולין, וחצינו שפת רוסייה, ועוד מלשונות אחרים, ודברים רבים אשר לא ידענו מאין המה לנו, ומי שירצה שיהיה בידו ההעתק גם כן מלשון רוסייה או יחתום ברשימה שלי, וכאשר יתקבצו כל כך חותמים אשר אוכל להדפיסו גם בההעתקה הרוסית או אדפיסו. אמנם אין ספק שהואיל ועברו רק קצת יותר משלושים שנה מאז באה שקלוב בתחום השלטון הרוסי, לא הספיק זמן קצר זה לעשות את הלשון הרוסית לקניין הרבים, אבל ברור, שכבר היתה תנועה ללמוד לשון המדינה. ונפתלי הירץ חשב, שכדאי להדפיס את ה"זכר רב" גם בתרגום רוסי.

אולם, גם זה ברור שמספר המשכילים היה אז מועט מאד. ועל יחסם של ההמונים היהודים בני אותו דור לידיעות העולם וללימודים כלליים מעידים דברי ר' חיים אברהם בר' אריה ליב כץ, המגיד ממוהילוב, שהדפיס (בשנת תקס"ג) את ספרו "פת לחם", פירוש על הספר "חובות הלבבות", ואלה דבריו בהקדמה: "אראה בנחמה אם לא ראיתי אנשים חכמים, יראים ושלמים במדינתנו שופכים לעג כמים בשמעם ממציאת ארץ אמריקה, ואומרים איך יתכן להאמין בדבר שהוא כנגד המושכל הראשון. ואינני מיחס להם לגנאי, שהם משוללי ידיעה בדברים כאלה, כמו שלא גלעג לדורות הראשונים, שלא ידעו משתיית קפה..." בשנת תקס"ו נדפסה באוסטראה מהדורה חדשה של הספר "מלאכת מחשבת" על חכמת החשבון ואף על פי שחכמה זו כשרה היא לכל הדעות ראה מחבר הספר, שהיה כמעט בן אותו דור, ר' אליהו בן ר' משה גרשון, רופא בעיר פינטשוב, צורך להצטדק על המעשה שעשה בהדפיסו ספר בחכמת החשבון, והזכיר כי גם בימים הקדומים עסקו חכמי ישראל בחכמה זו, וכי ידיעת החשבון נחוצה להבנת מקומות סתומים בתלמוד. המחבר סיפר, כיצד הגיע לידיעת החכמה הזאת: "אודה לאל עליון גומר, אשר היה לי מחסה ושומר, בצאתי מבית אבי חוצה, חוש מהר קל כנוצה, מפולין לחוץ, ותעבתי בגדי משי ובוץ, ובעיני היו כדרדר וקוץ, והרחקתי בדרך למקומות אחרים". מובן שבסביבה כזאת ובתנאים כאלה נדפסו רק ספרים בודדים בידיעות העולם והטבע, או ספרי קריאה סתם לשעשע את הנפש, אף שהקהל כבר השתוקק לקרוא דברים קלים המושכים את הלב. כשהדפיס המגיד ממוהילוב, ר' חיים אברהם בר' אריה ליב כץ, בשנת תקנ"ה, חזיון בשם "מלחמה בשלום",

שתכנו "מעשה יוסף ואחיו בדרך ויכוח... סיפור מעשה מכירתו ביד אחיו לישמעאלים מדינים" וכו', נקפו לבו שעשה מעשה לא יאה לאיש כערכו וראה צורך להתנצל ב"כתבה קטנה" שקרא לה "שלום המלחמה" ובדברי התנצלותו הוא אומר:³⁰

"...חיבור הקונטרס אשר יצא מתחת ידי בדפוס... אשר כניתי בשם 'מלחמה בשלום' אשר לא נקרא שמי עליו אז להיות הדפסתו אז על כרחי ונגד רצוני... וביקשתי שם מכל הקורא לדוננו לכף זכות... כי אנוס אנכי רק שלא יכולתי או לפרש את שיחתי... עתה באתי להודיע בביאור סיבת האונס... שחותני הוא דודי, אחי אבי המנוח שהיה מתושבי פה ק"ק שקלאוו היה כל ימי עשירי ונכבד וכאשר לעת זקנתו לא נשאר לו כל מאומה פתאום. חזקו עלי דבריו לעזור לו ע"י הדפסת קונטרס הנ"ל אשר לא רשמתי רק לעצמי לסיבה המבוארת שם בהקדמה. סוף דבר, אחר כל הסירוב והאמתלאות שהדבר בלתי צודק לאיש ערכי... ביטלתי רצוני ואמרת יעבור עלי מה הוכרחתי להעלותו בדפוס. ולא יכולתי לגלות סיבת האונס בעודו בחיים חיותו. סוף דבר, אחי ורעי, באמת כל המתבונן בקונטרס הנ"ל ימצא דברים טובים ודעת מזימות יראת ה' בכל דף ודף... ועם כל זה לא העליתי בדפוס עד ששאלתי את פי הרב... הגאון המפורסם מו"ה חנוך העניך מ"צ דפה ק"ק שקלאוו וענה לי בפה מלא: יעשה מעשהו לשם שמים כי אין גמילות חסד וחי נפשות גדול מזה... ועלי להחזיק טובה להרבנים הבאים בהסכמה בהעתקה האשכנזית שנדפסה בק"ק זאלקווע שהם הסתכלו בקונטרס זה בעין טובה ודעת אמיתית ובמצאם בו דברים טובים נתנו יד להדפיסו בלשון אשכנזי וכתבו עלי דברים טובים כמשפט אוהבי אמת הדנים את כל האדם לכף זכות... אמנם כבר כלו הספרים שבלשון הקודש הנ"ל כמעט בשתי שנים להדפסה ותאמינו כי תאמנו שהרבה אנשים מנכבדי עם ביקשו לקנותו ממני ואין... הנה כי כן, גם כתיבת חזיון "שיסודתו בהררי קודש" נחשב ל"מעשה נערות" שיש להתבייש בו ופרסומו צריך היה ל"הסכמות גאונים" ולהתנצלויות.

ו. "קול שועת בת יהודה"

עלייתה של שקלוב נמשכה כל זמן פוטיומקין, בעל ההשפעה הגדולה בימי ייקטרינה, היה חי. פוטיומקין היה ידידו של ר' יהושע צייטלין, שריכוז סביבו חבר למדנים ומשכילים. עם מותו של פוטיומקין, ולאחר שגם וילנה נכבשה על ידי רוסיה, ירדה שקלוב לאט לאט מגדולתה ועשרה. העשירים והעסקנים המקורבים למלכות, אברהם פרץ ונתן נטע (נוטקין), עברו משקלוב לפטרבורג, ואתם גם יהודה ליב בן נח (ניבוכוביץ) מלטיטשוב. פרץ וניבוכוביץ היו, כפי שראינו, חדורים רוח ההשכלה הברלינית. ניבוכוביץ למד היטב גם את הלשון הרוסית, והוא היה היהודי הראשון שחיבר מחברת ברוסית, ונלחם לזכויות עמו. הוא עצמו תירגם אחרי כן את המחברת לעברית בשם "קול שועת בת יהודה", בהקדמה לתרגום העברי יאמר המחבר: "אני יהודה ליב בן נח מילדי העברים החונים במחוז וואלין אשר הגיעו לחסות בצל כנפי רוסיה, שמתי לבי לדרוש ולתור נועם מליצת שפת המדינה בה יהודה ישכון לבטח, ירדתי לגן סופרי המדינה וחכמיה ללקוט שושנים... עודני משתעשע ביופי פאר הגיונם ואשמע אחרי קול רעש גדול, קול שאון לאומים, מחרף ומגדף את בית ישראל, להבאישנו ביושב הארץ, תחת שושנים יצאו חוחים, בנתי בספרי עמים, והנה כולמו סר יחדיו, כמעט אין גם אחד דובר טוב בעדנו... את חטאינו מזכירים, ויחם לבי בקרבי, כי איככה אוכל וראיתי בחרפת עמנו ואדום, וכאילם לא אפתח פי?... אורתי חיל והוצאתי לאור את חיבורי הקטן בלשון רוסית הנודע בשם "קול שועת בת יהודה", בו הצעתי מלתי להראות כי לא עמל ביעקב, ומסטינינו ומקטריגינו רק עתק ידברו, ויען כי רבים ממשכילי עמנו התאוו לראות חיבורי הנזכר בלשוננו אמרתי להפיק רצונם".

לאמיתו של דבר, לא יצאו הסופרים הרוסים לחרף ולגדף את בית ישראל, ו"קול רעש גדול, קול שאון לאומים מחרף ומגדף את בית ישראל" היה לא ברוסיה אלא בגרמניה, שבשנת 1803 כבר יצאו בה ספרי הסתה נגד היהודים ונגד האינטליגנציה היהודית, ומבין הגרמנים לא היה אז כמעט גם אחד שיעמוד לימין היהודים, ורק היהודים השיבו, ומהם רק בשפה רפה, כמו וולפסון, חברים לדעה של פרץ וניבוכוביץ. דבר זה הרגיז ביותר את ניבוכוביץ,

אך לא הזכיר את שמות כתבי ההסתה בגרמניה, כדי שלא לתת פרסום לדבר ברוסיה, אלא דיבר דברים סתומים "קול רעש גדול, קול שאון לאומים מחרף ומגדף את בית ישראל".

גיבוכוביץ מדבר במחברתו על "החכמה, אשר זה כמאתיים שנה ויותר אורה גבר בארצות אירופה". ועל גדולת רוסיה, אף כי רק מעטים הם הימים אשר החל אור החכמה והשכלת המערב לזרוח בה, רק מימי פטר הגדול, ש"אמר לחכמה אחותי את... ויביא חכמים וסופרים וסוחרים מעמים אחרים למדינתו, וילמד את עמו חכמה". וביחוד בימי ייקטרינה הגדולה, שהיא "הוסיפה לגדל את החכמה בקרב ארצה ותלמד לאדם לאהוב את האדם, ותבער שנאת הדת מלב עמה... היא קראה דרור לנו כשאר העמים, וגם הרשתה לנו לישב על כס משפט ולשפוט את אחינו כדת וחוקי המדינה"; לכן — יאמר גיבוכוביץ — "אם נדמה פעולת הזמן בעם רוסיה עם פעולותיו בעמים אחרים, אשר זה כמה מאות שנים אור החכמה הופיע עליהם, נראה בעליל כי בני רוסיה צועדים במעלת החכמה והנימוסיות כענקים לפניהם, ולא נמצא בספרי דברי הימים, שעם אשר מאה שנים ולא יותר... החל לשתות מבאר החכמה, ירבה דעת כאנשי רוסיה היום, אשר עוד מעט וידמה לעם אשכנזי או פראנצי, אשר זה כמה מאות שנים ילכו בעקבות החכמה. גם בזאת תתהלל ארץ רוסיה, כי אף אם אחרה נגד שארי העמים שבאירופא לבוא שערי החכמה, אכן הקדימה את כולם במידת השלום לסכול דתות שונות..." וזו לא היתה התפארות שווא, כי כפי שראינו פירסם עוד בשנת 1786 הסינאט הרוסי את דעתה של הקיסרית ייקטרינה שהזכויות והחוקים צריכים להיות גיתנים לכל בלי הבדל דת ולאום, והדברים נאמרו ביחס ליהודים. דבר זה הפליא את הסופר היהודי-הרוסי ליוואנדה, כמאה שנה אחרי כן: "עד כמה הגיעה הסבלנות זמן רב לפני המאה התשע-עשרה". גיבוכוביץ שהיה קרוב לחוגי הסינאט, ודאי ידע על כך, והוא הדגיש זאת במחברתו.

אחרי ההקדמה בשבחה של רוסיה, הוא פונה אל הקורא ומבקש ממנו סליחה אולי יינקש בלשונו, כי לא לדבר צחות יצא במחברתו, "כי צרות שבעתי... משפחת היהודים היתה לבוזה ולשמצה, בעת ייזכר שם יהודי ירגו לב הקורא כלב השומע... הייתי ללעג ולקלס בעמים, שמני שומם להפחיד ילדים ופתאים... אהה! בעלי דת החדשה המתפארים במידת רחמים וחסדים, יהמו נא רחמיכם עלינו... מדוע ככה מאסתונו? הלא אם נעזוב דת אבותינו... מה יחרון לכם? האם לא שמעתם לקול משה בן-מנחם הכותב המפואר מעמנו,

אשר ככה קרא לאנשי אמונתכם, 'הורו לנו דרך ותנו יד להיטיב את מעללינו... מה בצע כי תרבו לכם אחים חסרי האמונה?' האם לא ידעתם כי גם היהודי יאהב הצדק והיושר כמוכם?... למה תחפרו ב'אדם' לבקש 'יהודי', הלא אם באיש יהודי אדם תבקשו ותמצאו(ג)ו³².

זו היתה תשובה לשתי החוברות המזוהמות בגרמניה, שיצאו בשנת 1803, אך לא באותו הסגנון הסאטירי של המחבר היהודי הפלאי, שלגלג על האנטי-שמיים, אלא בסגנונו של וולפסון. ורק לאנטישמיים הללו פנה ניבוכוביץ בדבריו "האם לא שמעתם לקול משה בן מנחם?" כי לצוררי ישראל ברוסיה שלא נתפסו לדעות הליברליות של ייקטרינה לא היה מקום לפנייתו. אלה ודאי לא שמעו את שם מנדלסון. בכלל מכוונת כל החוברת לאנטישמיים בגרמניה, ששמו של מנדלסון, שמת כשבע עשרה שנה קודם, היה ידוע להם, אליהם הוא פונה ואומר: "אם מורך עלה בלבבכם להרים קרננו, אשאלה מכם, הנהית על הארץ שעל ידם תפול איזו ממלכה, הלא הארץ אנגליה אשר בתוכה ישבעו היהודים מ טוב המדינה כשאר כל יושביה תתענג כעת על רוב טובה והצלחתה, גם מדינת הולנד ודנמרק... יעידון ויגידון כי כנים דברי. שאלו נא את פי ההולכי דרכים... ויגידו המה את כשרון מעשי עם ישראל בהמדינות אשר דרוך קראו למו". ניבוכוביץ ידע, כי ב"גרמניה יושביה מימי קדם בחכמה יתהללו, עודם היהודים בוכים למשפחותם... עודם האומללים האלה כפפו כאגמון ראשם תחת רגלי השרים... וכן הוא יודע "כי לא תקל העבודה להסיר מלב העם הדעות אשר מימים ימימה נשרשו בהם, ועוד מאה שנים יעבורו עד ישנו עשתונותיהם", אבל יחד עם זה הוא משליך יהבו על העם הרוסי, כי "רוח הצפוני יכסוף לדברים גדולים ומעשים נפלאים".

לא עברו שש שנים, ובן-הרב, המשכיל ויודע תורה, אברהם פרץ, שביקש לאחד את התורה ההשכלה, המיר את דתו בפטרבורג. גם יהודה ליב ניבוכוביץ, שהעמיד על גס את דבר משה בן מנחם "מה בצע לכם באחים חסרי אמונה?" — עשה כמהו. אפשר מאד, שכאשר נודע לשני אלה שהרב מברסלוי (שהיה קרובו של פרץ) המיר את דתו, חשבו שהותרה הרצועה. יש גם לשער שהגיעה אליהם השמועה על פנייתו של דוד פרידלנדר, — שעמד בקשרי מסחר וידידות עם פרץ — לכומר טלר בדבר התנצרות. כי זאת לדעת שפרץ וניבוכוביץ לא ניתקו את יחסיהם עם המשכילים בגרמניה. כשפרץ וניבוכוביץ המירו דתם בשנת תקס"ט היו שניהם מחומים על המאסף שנחתדשה הוצאתו בשנה זו³³, וכאמור חלה המרת הרב בברסלוי באותה שנה.

הרב בברסלוי, כאמור למעלה, חזר בתשובה ומת כיהודי, אבל פרץ, קרובו, השתמדוהו היתה בבחינת "מעוות לא יוכל לתקון". התקרבותו לאשה נוצריה-גרמניה, שהכיר אותה בפטרבורג, שקדמה למעשה ההתנצרות, חסמה בפניו את הדרך חזרה. לעת זקנתו, כשירד פרץ מנכסיו (הוא מת בעוני וחוסר כל), כתב לאחד מקרוביו מכתב בעברית כי הוא בוטח על אביו שבשמים "שלא יעזבוהו בעת צרה"³⁴.

ז. הצעות משכילים לפתרון שאלת היהודים

מן הפרקים הקודמים של ספרי זה ודאי כבר עמדו הקוראים על כך שהמטרה אשר שמנו לנו בספרנו זה היא, בעיקרה, לעמוד על התפתחות תרבותנו והשתלשלותה מדור לדור במזרח אירופה, ובמחוזות הסמוכים לה במערב, מימי חיבור ה"שולחך-ערוך" עד ימי התיקונים בדת בגרמניה, ותקופת ההשכלה ברוסיה, ולא את תולדות החיים הכלכליים והמשפטיים של היהודים. אולם רבים הם הענפים שהחיים התרבותיים קשורים בחיים הכלכליים המדיניים, ולפיכך יש צורך, לשם תיאור נכון של חיי התרבות שבאותה התקופה — לסקור בקיצור את השינויים בחיי היהודים במזרח, בשעה שגם ליטא סופחה לרוסיה. ימים קשים היו אותם הימים, בין מבפנים ובין מבחוץ. המחלוקת המכוערת בין המתנגדים והחסידים ובין באי כח ההמונים עם אנשי הקהל השפילה את כל היהדות המזרחית בעיניהם של אנשי השלטון החדש, שלא ידעו עד אז את היהודים והיהדות. חוץ מזה נשקפה אז סכנה גדולה לקיומן של עשרות אלפים משפחות יהודיות, על ידי התיקונים שאמרו אנשי השלטון החדש להנהיג ברוסיה הלבנה ובליטא.

לפני החלוקה של פולין תפסו היהודים במשך מאות בשנים מקום חשוב מאוד במלאכה ומסחר, והם הלכו וגדלו במקצועות אלו. בתקופת הגר"א היה המסחר עם מדינות חוץ בעיקר בידי היהודים. לפי תעודות רשמיות היו בפלך וילנה בשנת 1797, 278 סוחרים גדולים וביניהם חמישים שהיו להם קשרי מסחר עם מדינות חוץ. אין לנו מספר מדויק על סוחרים קמעונאים ובעלי מלאכה, אבל אין ספק שמספרם לא היה מבוטל כלל וכלל. כל זה בערים. אולם כששים אלף משפחות יהודיות היו אז בכפרים שהיו מקודם תחת שלטון פולין ונספחו לרוסיה.⁵⁵ פרגסתם של יהודים אלה, יושבי הכפרים, היתה בעיקר על הכירה של משרפות היי"ש מבעלי האחוזות, ומכירת המשקה לאיכרים. בעלי האחוזות, שרובם פולנים, היו מרוצים, מפני שחכירות אלו הכניסו להם סכומים עצומים. אולם השלטונות הרוסיים מצאו את האיכרים שנכנסו לשלטונם במצב שפל מאד, ובאו בטענה על היהודים, שהם מרבים את השיכרות והעוני בכפרים, וגם טענו שהיהודים אינם עוסקים בעבודה ישש בה תועלת, ולפיכך יש לגרשם מן הכפרים. ומכיון שאי אפשר היה

להעבירם לערים, הואיל ובלי מקורות קיום עתידים היו למות שם מרעב, החליטו ליישבם על הקרקע ולעשותם עובדי אדמה. עמדו למסור להם אדמה פוריה שברשות הממשלה, וביחוד בפלך חרטון, ברוסיה החדשה. ואולם לשם יישובם על הקרקע דרושים היו סכומים עצומים, ואלה לא יכלה, או לא רצתה, הממשלה לתת. משום כך נשלחו רק מעטים לרוסיה-החדשה, וגם אלו סבלו שם מרעב וקור, אבל את הרוב הגדול של המגורשים לא יכלו לשלוח לשם וגם לא נמצאה כל דרך לסדרם בערים ועיירות הסמוכות. היהודים נשארו איפוא במקומם וגזירת השלטונות היתה תלויה כחרב על צווארם.

מתוך תעודות רשמיות אנו למדים, שהשלטונות הרוסיים בערי פולין לא היו בהם רגשי שנאה ורגשי בוז ליהודים כמו הפולנים. שלטונו של הקיסר פאבל, שחל בתקופה זו, אף שהיה נחשב, ובצדק, למטורף ואכזר, היחס שלו ליהודים היה הרבה יותר ליברלי מיחסם של הפולנים. עוד לפני החלוקה האחרונה של פולין נתנה הקיסרית ייקטרינה את זכות הבחירה ליהודים במוסדות העירוניים (מאגיסטראט), והיהודים יכלו גם להיבחר. כשסיפחה רוסיה את וילנה היו גם יהודים בין חברי ה"מאגיסטראט". דבר זה הכעיס מאד את הפולנים בעיר. הם פנו אל הקיסר הרוסי בבקשה לאסור על היהודים להיות נבחרים ואלו טענותיהם: ³⁶ א': כאשר עברה פולין לרוסיה הבטיחה הקיסרית ייקטרינה, שלא תשנה את היסודות של החוקה הפולנית, וההיתר ליהודים להיות חברי "מאגיסטראט" היא פגיעה בחוקה היסודית של פולין, וממילא הפרת ההבטחה; ב': ממשלת רוסיה רוצה למשוך מהגרים מתוך האנשים החשובים שמחוץ לתחומיה, אולם יהודים חברי מאגיסטראט שיהיו מלובשים כפקידי הממשלה, ירחיקו את המהגרים מרוסיה, כי זה דבר שלא נשמע בעולם. ולא רק בוויילנה התנכלו הפולנים לזכויות היהודים השתדלו להצר את צעדיהם; גם במקומות אחרים, בקיוב, בקובנו ועוד, השתדלו הפולנים לגרש את היהודים. בקשה זו של הפולנים להקיסר, כפי הנהוג ברוסיה, הועברה קודם לסינאט, והדבר נודע ליהודים, מיד התחילו מכל הערים והעיירות להגיע בקשות מאת היהודים, שלא יפגעו בזכותם. בא כוח מיוחד של הקהילות היה נוסע ואוסף חתימות ויפוי כח לשתדלנים. בארכיון של הסינאט בפטרבורג יש תיק גדול מכל הבקשות, והרבה חתימות באותיות יהודיות. הסינאט דחה את בקשת הפולנים מוויילנה, מפני שהיא נגד חוקת רוסיה. אנו רואים איפוא שהממשלה הרוסית היתה או ליברלית יותר מן הפולנים, ושהיהודים ידעו להילחם לזכויותיהם ולכבודם, אף כי הזכויות נרכשו רק לפני זמן מועט ולא הספיקו עוד ליהנות מהן.

גם שרי הממשלה הרוסית, שטיפלו בשאלת היהודים בימים הראשונים אחרי שופחו חלקי-פולין, לא כולם צוררים היו. הם התאמצו לפתור בעיה מסובכה וקשה זו לפי הבנתם והכרתם המוסרית. לחקר הבעיה השתמשו בידיעות שקיבלו מיהודים משכילים, מעריצי מנדלסון, שבאו מפרוסיה. הקיסר פאבל מילא את ידי מזכיר הממלכה, דרו'אוויץ — שהיה גם משורר ומלומד, לחקור את מצב האיכרים ברוסיה הלבנה, שסובלים מחסור ורעב באשמת האדונים בעלי האחוזות המתנהגים בשרירות ואכזריות. חקירה זו היתה קשורה גם בפעולת היהודים היושבים בכפרים, החוכרים את משרפות-היי"ש ומוכרים את המשקה לאיכרים. דרו'אוויץ נפגש בעיר קטנה שברוסיה הלבנה קרסלאוקה עם דוקטור יהודי אחד בשם פראנק, שבא מגרמניה.²⁷ פראנק לא ידע עוד היטב רוסית, ואת מכתבו ותזכירו כתב בגרמנית. פראנק היה ממעריצי מנדלסון, ידע על תרגום הגרמני שלו לחמשת חומשי התורה אבל לא ידע על ספר "ירושלים". במקורותיה הראשונים של היהדות היה בור גמור. בתזכירו לדרו'אוויץ הביע את השקפתו על היהדות, בשנאה גלויה לתלמוד ולכל היהדות התלמודית, אלא שהוא מעריך מאד את ה"ביבליה", ואת מנדלסון שעזר ליהודי גרמניה ולהתפתחותם המוסרית על ידי תרגומו את התורה לגרמנית. ואחרי ההקדמה על היהדות ועל מנדלסון הציע פראנק לדרו'אוויץ, שהממשלה צריכה לפתוח בתי ספר לילדי היהודים, שילמדו בהם את הלשונות הרוסית, הגרמנית והעברית, ושהממשלה תשים לב לתלמידים המוכשרים, לספחם לעבודה בממשלה. באותו זמן פנה גם העסקן הידוע נתן גטע משקלוב, — שהיו לו יחסי מסחר עם מיניסטרים רוסים, והיה נכבד בעיניהם, — במכתב הצעה לדרו'אוויץ על פתרונים כלכליים ליהודי רוסיה.²⁸ אולם דברי הדוקטור פראנק נתקבלו יותר על דעתו של דרו'אוויץ.

דרו'אוויץ החשיב את פראנק מפני שהוא התיחס בשלילה גמורה לתלמוד והעריך רק את ה"ביבליה", החשובה גם בעיני נוצרי. דרו'אוויץ הוסיף משלו, שהיהודים הם שונאי הנוצרי, ומבחינה זו יש בהרצאתו הרבה דברי בלע על היהודים, אלא שהוא הסכים לדברי הדוקטור פראנק, כי ברבות הימים, כשתתפשט ההשכלה בין היהודים, יהיו ראויים להיות נאמנים לכסא המלכות ולרוסיה. אולם לא כל ההרצאות של השרים שעסקו בשאלת היהודים היו ברוח שנאה כזו. היתה הרצאה של מושל ליטא פריזל, שהושפע אף הוא

מיהודי אחד — את שמו אין פריזל מוסר — ממעריצי מנדלסון, שקיבל את תורתו בברלין. בהיותו בליטא ידע פריזל הרבה יותר על חיי היהודים מדרו'אווין, שרק עבר דרך רוסיה הלבנה, ולא היו לו אלא שיחות מקוטעות עם יהודים. פריזל ידע על המחלוקת בין החסידים והמתנגדים, ויש בהרצאתו דברי גינוי למחלוקת זו, ולשלטון הדתי הפנימי. הוא הציע לייסד בתי ספר ליהודים שילמדו בהם גם הידיעות הכלליות הדרושות לכל אדם, ולאסור את נישואי־הבוסר. הוא החשיב את המסחר והמלאכה שהיהודים עוסקים בהם, אבל התנגד ליהודים היושבים בכפרים ומתפרנסים על מכירת יי"ש לאכרים. לדעתו, כל אלה שאין להם בסיס בחיים, כלומר, שאינם עוסקים במסחר ובמלאכה, יש להעסיקם בעבודת האדמה. לפי דבריו, על הממשלה להמציא להם אדמה, מאחר שיש ברשות הממשלה די אדמה פנויה, אדמה פוריה, ובמשך עשר השנים הראשונות של עבודתם כאיכרים, יש לשחררם מכל מסי הממשלה. את כל בני המעמדות, סוחרים ובעלי מלאכה, יש להשוות עם כל תושבי רוסיה, אולם יש צורך לבטל את ה"קהל", את ה"קורבקות" למכירת בשר כשר, ולבסוף הציע לייסד ועד קבוע של מלומדים ומשכילים יהודים שיסדרו את כל ענייני היהודים ושיבערו את הקנאות ואת האמונות הטפלות בין ההמונים. הצעות אלו היו בעיקרן לפי רוח המשכילים, ולא רק של משכילי הדור ההוא. לפני מאה וחמשים שנה; הרי לשינויים אלו הטיפו אחר כך המשכילים מימי לוינזון בעל "תעודה בישראל" ואילך.

ת. החסידים במות הגר"א. מלשינות וצנזורה

כאמור, היה מצב היהודים בתקופה שבה קמה היהדות הרוסית הגדולה קשה מאד מבחוק, אבל לא קל היה מצבם גם מבפנים. במות הגר"א בחול המועד סוכות שנת תקנ"ח, ובווילנה נהפכה שמחת החג לאבל — שמחו החסידים. הם התהוללו בשמחת בית השואבה ולא שמו לב, שהכול שרויים באבל. ביום ההוא רבו התפרצויות שונות בין המתנגדים והחסידים. יש שהגוימו כי היו גם הרוגים משני הצדדים, אבל האמת היא שלידי כך לא הגיעו הדברים. יש לשער שהיו בשני המחנות אחדים שנחבלו בעידנא דריתהא על ידי זריקות אבנים או סתם מכות. פשטה שמועה שהקנאים לכבוד הגאון נשבעו על קברו בשעת קבורתו שיקחו נקם מאויביהם על חילול כבודו. קרוב מאד ששמועה זו הופרחה על ידי מחרחרי ריב, אולם עובדה היא שנבחרו חמשה אנשים ממועצת הקהל בוויילנה ועליהם הוטל לדאוג שהציבור לא יעבור בשתיקה על מעשה מחפיר זה של החסידים. כן הוחלט לחדש את החרם ביתר שאת ולהכריז בכל בתי הכנסיות שבוויילנה, כי האיש ההולך בדרכי החסידים לא יחשב ל"בר ישראל", ופתו יהיה פת כותי, גם יגורש מן העיר ולא יהיה לו חזקת יישוב. הדבר הזה נודע גם לממשלה, והגנרל קוטושוב שהיה אז שר פלך ווילנה — הודיע על כך למיניסטריים בפטרבורג.³⁹ הממשלה אחזה באמצעים לבטל את דבר החרמות, ולאסור על הקהל להשתמש בנשק זה. מאת הממשלה לא נעלם דבר. מלשינים משני הצדדים היו מודיעים לה, ולפעמים בהגזמות שונות, על כל אשר נעשה בפנים המחנה. בליטא וברוסיה הלבנה היו ה"מתנגדים" המתקיפים ו"החסידים" המתגוננים.

בין המתנגדים המלשינים היו יראים וחרדים, שידעו עד כמה גדול עוון היהודי המוסר חברו למלכות, ואף-על-פי כן עשו מה שעשו. כנראה סמכו בזה על הגאון מוילנה שחשב את החסידים כמינים שעליהם אמרו חז"ל "מורידין ולא מעלין". עוד בחיי הגאון נתפרסם הספר "זמיר עריצים וחרבות צורים", ובו נמסרו דבריו שאילו היה לאל ידו היה עושה לחסידים כמו שעשה אליהו לנביאי הבעל — ששחטם בלי דין ומשפט. ואם דבר זה אי

אפשר, הרי מותר, לפחות, למסור אותם למלכות, וכך עשו. בין המתנגדים היו ששמעו שברוסיה אוסרים את החשודים על שייכות לכיתות חשאיות כמו "הגודרים החפשיים", וחשבו כי הממשלה תשים לב אם יספרו לה שהחסידים הם חברי כת חשאית, שאינה נאמנה למלכות. ובעיקר הלשינו על ראש תנועת הבר"ד, ר' שניאור זלמן. העלילו עליו שהוא שולח בכל שנה כסף למדינת תורכיה לשם מטרה חשודה. ודאי ידעו המלשינים, שהכסף הוא לעניי ארץ ישראל, אבל לשם "המטרה הקדושה", למלחמה עם המינים, התיך לעצמם עלילות שקר. רבי שניאור זלמן גאסר והובל לפטרבורג. החסידים לא שתקו, הם אספו כספים, מצאו סניגורים בעיר הבירה, ואחרי שכל דברן ההלשנה היו מיוסדים על שמועות, שהשקר ניכר בהן, הבינו החוקרים והשופטים כי ר' שניאור זלמן רחוק ממרידה במלכות, וסיבת ההלשנה היא מחלוקת פנימית, דתית. ר' שניאור זלמן שוחרר, אולם אחרי עבור זמן מועט חודשה העלילה על ידי ר' אביגדור בן חיים, שהיה רב בפינסק הודח ממשרתו על ידי החסידים. זו היתה הלשנה מכוונת מאד, כי אותו רב ידע שהוא משקר, בהודיעו שר' שניאור זלמן שולח כסף לתורכיה, מפני שבסלונקי יש מרכז של שבתאים, ושהחסידים הם מכת שבתאי צבלי. גם פשע יותר גדול עשה ר' אביגדור, בהציגו לפני הממשלה קטע מספר "תניא" לר' שניאור זלמן, שבו מדובר נגד אומות העולם "שהן מקליפות טמאות, וחכמות הגויים מטמאות את הנפש האלוהית". במקום אומות העולם — תירגם נוצרים.⁴⁰ מלשינות זו פוגעת גם ב"שולחן ערוך", שמדובר בו על אומות גויים. הצוררים בימי הביניים, כשרצו לגזור גזירה על התלמוד ולדונו לשריפה, השתמשו בעלילות אלו. הרבנים הגדולים, בכל הדורות, הכריזו שבמקומות אלה מדובר רק על הגויים הקדמונים, עובדי אלילים. אילו היו מתרגמים ואומרים שבכל המקומות שבהם מוזכרת המלה אומות, פירושה נוצרים, היתה באה כליה על כל ספרי ישראל. הנהגה בא רב בישראל, ותולה עצמו באילן גדול — הגאון מווילנה — ואומר לסכן את כל היהדות המסורתית, בגלל כעסו על ר' שניאור זלמן החסידים. תולדות אילן זה יבואו לראות. אילו קיבלה הממשלה הרוסית את התרגום של ר' אביגדור, שר' שניאור זלמן התכוון ב"תניא" לנוצרים שהם מקליפות טמאות, לא היו משחררים אותו, ולא עוד אלא שהיו משתמשים בזה כהוכחה נגד היהדות, וזו היתה נשאר צרה לדורות, ואולם הממשלה התייחסה באמון למתרגמים שלה. בחוגי הסינאט הרוסי ידעו כי יהודה ליב נייבוכוביץ, הוא אדם שיועד עברית, והוא גם משכיל ממעריצי מנדלסון, ונתנו לו לתרגם את התעודות השונות (על עצם התעודות המתורגמות הנמצאות בסינאט רשום; תרגום מעברית

ליב (ג.4) לפיכך לא שמו לב לתרגומו של הרב המלשין. ברור שכך תירגם גם המבקר בריגה, אלקאן, שגם אליו נשלחה המלשינות של ר' אביגדור.

המבקר הממשלתי בריגה היה אחד המשכילים מימי "המאסף" הראשון בקניגסברג וברלין. הוא היה הצנזור הראשון שנתמנה בימי הקיסר פאבל, הממשלה הרוסית נתנה בו אמון. עד ימיו לא היתה "צנזורה" של ספרים עבריים. הממשלה הפולנית הרשתה להכניס ספרים עבריים לארצה בלי שום ביקורת. וכן הורשו היהודים להדפיס את ספריהם בלא כל ביקורת בבתי הדפוס שבפולין. גם הממשלה הרוסית בימי הקיסרית יקטרינה לא הנהיגה עוד צנזורה על ספרים עבריים שהיו היהודים מכניסים מחוץ לארץ למקומות שנספחו לרוסיה אחרי חלוקת פולין משנת 1772. וכן היו גם נדפסים ספרים בבתי הדפוס שקמו אז בשקלוב ופולנאה. רק בימי פאבל כשנספחה גם ליטא לרוסיה החליטה הממשלה להנהיג צנזורה לספרים עבריים. היא פנתה למושלים בוויילנה ובקמניץ-פודולסק, להמציא לה מבין היהודים שבאזורם אנשים בעלי השכלה, שאפשר להתייחס אליהם באמון, כדי למנותם למבקרי ספרים מטעם הממשלה. המושל בוויילנה השיב שקשה למצוא בין ההמון היהודי הגס אנשים מוכשרים הדרושים למשרה זו. אולם מקמניץ-פודולסק הודיע המושל, שמצא אנשים כאלה. כנראה, פודוליה, במקום שגרו מנדל מטטנוב ויהודה ליב ניבוכוביץ מלטיטשוב נמצאו עוד משכילים, שהמושל מצאם מתאימים להיות מבקרי ספרים מטעם הממשלה. אולם הממשלה לא השתמשה בהצעת המושל מקמניץ-פודולסק, כי בינתיים מצאה אדם מתאים לכך. זה היה ל. אלקאן מפרוסיה, תלמידו של מנדלסון. בתעודה הממשלתית מסופר עליו, שנולד בברלין ושימש את הפילוסוף מנדלסון, ובעזרתו רכש לו ידיעות בעברית, ארמית, וספרות הרבנית. ובשנת 1782 היה תלמיד האוניברסיטה בקניגסברג, והיה חבר קבוצת "דורשי שפת עבר" שיסדה את "המאסף". הוא נקרא לריגה להיות מורה לילדי הקומיסאר של האצילים, ומשם עבר לפטרבורג, והיה שם למורה פרטי לילדי פקידים רוסים. הממשלה מינתה אותו למבקר וקבעה לו שכר של 600 רובל לשנה. את מקום מושבו של המבקר אלקאן קבעה הממשלה בריגה, משום שדרך גבול זה עברו הספרים מחוץ לארץ לרוסיה. הוטל עליו לבקר גם את כתבי-היד של ספרים העומדים להידפס בדפוסים שברוסיה הלבנה וליטא. לצדו נתמנו עוד שני יהודים בריגה, שהיו עוזרים לו, למבקר הכללי. לעוזרים לא ניתנה רשות להחליט לפי שיקול דעתם, אלא להציע הצעותיהם לצנזור. הם הציעו לאסור הכנסת

סידורים מחוץ לארץ, מפני שמצאו פסול בתפילת "ולמלשינים אל תהי תקוה". אולם אלקאן ביטל גזירה זו משום שמצא תפילה זו גם בסידורים הנדפסים בהאמבורג ובברלין. ולעומת זה אסר להכניס את הסידורים שמצא בהם מה שהיו משמיטים בגרמניה כמו התפילה "חוסה ה' עלינו בארץ שבינו ואל תשפך חרונוך עלינו". בסידורים שכבר נכנסו, ציווה למחוק את המלים "בארץ שבינו". הוא הציע שידפיסו סידורים ברוסיה, כמו בהורודנה (שכבר נוסד בה אז דפוס ראם) ובשאר מקומות, בצנזורה מוקדמת.

הגנה לצנזור משכיל זה שלחו מן הסינאט בפטרבורג את הספר "תניא" שעליו הלשין ר' אביגדור. אילו תירגם גם הוא אומות העולם — נוצרים ודאי שהיתה יוצאת פקודה להחרים את הספר. אולם הוא ידע את מסירת המודעה של הרבנים על המלים "אומות העולם", "גויים" הנמצאות בספרים. שהכוונה בהן רק לעובדי אלילים ולא לנוצרים. אין ספק שהוא מצא ב"תניא" דברים שהרגיזו אותו מאד, אף על פי שכותבם לא התכוון לנוצרים, שהרי כל כיוונו של הספר הוא נגד ההשכלה, כלומר, נגד השקפת עולמו של אלקאן עצמו, אלא שהתגבר על יצרו. כנראה, היה בו ניצוץ־יהודי, ולא רצה להבזות את היהודים בעיני הממשלה.

ט. ר' חיים תלמיד הגר"א והישיבה בוולוז'ין

אחרי מות הגר"א לא היה בין המתנגדים אדם גדול בתורה, שרוב הציבור יישמע לו. באותו זמן לא נתחבר כמעט שום ספר בהלכה על ידי רב גדול בישראל. אחר שהודה ר' שמואל בן אביגדור, לא נתמנה בוילנה רב ראשי. הרב המפורסם ביותר, אחרי מות הגר"א, היה רבה של בריסק, שהתווכח בשעתו עם ר' לוי יצחק מברדיטשוב. אולם החסידים היו אומרים שרובם ר' שניאור זלמן גדול ממנו בתורה, על כל פנים אינו נופל ממנו, דבר שלא היו אומרים כשהעמידו את רבם, ר' שניאור זלמן, מול הגר"א. גם בשאר מדינות העולם לא היו באותם הימים רבנים גדולים בתורה, ששמעם הולך בכל תפוצות ישראל. רק בזמן מאוחר קמו שני גדולי תורה בפוזנ ובפרסבורג — ר' עקיבא אייגר ור' משה סופר — שהשפיעו הרבה לחיזוק היהדות בדורם, ובעולם הרבנות התחשבו בספריהם גם בדורות שאחריהם. אבל בפולין, רוסיה הלבנה וליטא לא היה כדוגמתם.

מחמת המחלוקת, שפרצה עוד בחיי הגאון, על הרבנות בוילנה, והמריבות בין המתנגדים והחסידים ירד כבוד התורה בין ההמונים. ראינו שבאי כוח ההמונים העזו — כעשר שנים לפני מות הגר"א — לדרוש מאת הקהל, על ידי פנייתם לממשלה, לא לתת עוד לגאון את האספקה. ואמנם באותו הזמן חיבר המגיד מפלוצק ספר "כתר תורה" ובו התאוונ על גלות כבוד התורה בדברים כאלה: "בית מדרשנו שמם מאין יושב, כי אם הבטלנים העניים הנאנחים והנאנקים, אשר כל עובר עליהם ישום וישרוק... אוי לנו שכך עלתה בימינו, איה תפארת הדרת תורתנו? ועל מה יתקנאו בנינו? האם על העניים הללו היושבים במצור ובמצוק... האם על הדרת כסותם... האם על כבודם אשר היו ממש לחרפה ולקלסה בבתי משתאות ובבתי ניגון, אשר עליהם קונן המקונן... וכי מה כבוד או מעלה רואה הנער מילדי ישראל בבית המדרש שיתאווה ויתקנא עליו?" — הדברים האלה נדפסו בשקלוב, כתשע שנים לפני מות הגר"א, ונאמרו מפי איש שהיה מלמד תורה לבני הגאון. אפשר שלא בכל המקומות היה המצב עגום כל כך, אבל בכל אופן לא ידוע על מקומות שאפשר למצוא בהם בימים ההם עליית כבוד התורה והרמת קרנה.

ר' חיים יסד אז את הישיבה שלו בוולוז'ין. לפי עדות אחד הרבנים הגדולים שבדור, רבי אברהם אבלי (שהיה ראב"ד ומו"צ בוויילנא), הרים ר' חיים את קרן התורה על ידי ייסוד ישיבה זו. אמנם, ראשיתה היתה מצער, לא היתה לה אז תמיכה ציבורית; וולוז'ין היתה עיר לא גדולה ולא עשירה ולא יכלה לתמוך את לומדי התורה. ואולם ר' חיים בהיותו מפורסם לראש וראשון שבתלמידי הגאון — ולא היה קנאי מטבעו, אלא היה מקרב את הבריות — משך הרבה תלמידים. ר' חיים היה נאמן לקבלה של האר"י, אבל בישיבה לא ניתן מקום ללימודי "הזהר" אלא ללימודי התלמוד, על פי הפשט וההגיון. לפי שיטת הגאון ולא על דרך הפלפול והחילוקים, כפי שהיה נהוג בהרבה ישיבות. בוולוז'ין ישב קודם על כיסא הרבנות הגאון בעל "שאגת אריה", וגם לו היתה ישיבה — אהד התלמידים היה רבי יהושע צייטלין — והוא היה מתנגד חריף לפלפולים העקומים. בוולוז'ין היתה איפוא מסורת ללמוד את התלמוד בהגיון, בלי הפלפולים המבלבלים את המוח. הוא הציע גם את "חמסלול" ללמוד את דקדוק הלשון, אולם לא היה לו די אומץ־רוח להנהיג גם לימודי חול ומדעים כלליים, אף כי כתלמיד נאמן לגאון, ידע מה שאמר לר' ברוך משקלוב: "כפי מה שיחסר לאדם ידיעות בשאר החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה". דברי הגאון נתקבלו רק על לבות המשכילים שהיו מתי מספר, ולדלתות בתי המדרש הישיבות לא הגיעו. מלבד המשכילים היו חוורים על דברי הגאון גם החסידים, ודוקא לגנאי, לאמור: האיש הזה מטיף לחכמות ולמדעים שעל ידיהם תגדל ותתפשט המינות בישראל. בזה היו נאמנים לשיטת רבם ר' שניאור זלמן, שחכמות האומות הן מקליפות טמאות.

מכל מקום ברור שאילו הונהגו בוולוז'ין לימודים בחכמת הטבע וכו' לא היתה הישיבה מושכת אליה תלמידים רבים. וזה גם מתקבל על הדעת, שהרי המורים הבודדים ללימודי חול שנמצאו בסביבות אלה בימים ההם, מוצאם היה מגרמניה, ואלה הרי היו חשודים שנתפסו לתורת מנדלסון, ובעיני רוב הציבור היו אפיקורסים גמורים.

ר' חיים, שכל דברי הגאון היו בעיניו כאילו ניתנו מסיני, לא המשיך את המלחמה עם החסידים, להיפך, הוא נטה להם חסד. "התייחסותו אל החסידים היתה שונה מהתייחסות רבו. בישיבתו היו לומדים הרבה חסידים, שהיו אדוקים וכרוכים אחרי תורת החסידות והוא קירב אותם בחיבה ורעות".⁴³ אמנם בספרו "נפש החיים" הוא מתווכח עם החסידים. הוא רגז עליהם על

שהוציאו דיבה על הגאון שאין אמונתו בקדושת "הזהר" שלמה כאמונתם הם בו. ואולם הוא ידע שאסור להרחיב את אש המחלוקת, כי בשעה שהסכנות אורבות מבחוץ — עשויה היא להחריב, חלילה, את היהדות כולה. ואחר שהכיר את החסידים מקרוב, שהרי מבניהם למדו בישיבתו, נוכח כי חשדום במה שאין בהם — מדקדקים הם במצוות, מאמינים בלב שלם, מסורים לחבריהם, ומקיימים מצוות "ואהבת לרעך כמוך" יותר מן המתנגדים, ולפיכך ראה לעשות שלום בין שני הצדדים. ובדרכו הלכו רבים מן הרבנים בליטא ורוסיה הלבנה, והמלחמה שככה.

כאמור, נתמעטו גדולי ישראל אחרי מות הגאון, וכמעט שאין אנו מוצאים גדולים בדור זה שאור תורתם יהא נוצץ גם בדורות הבאים. בכלל נתמעטה הדפסת ספרים במקצוע הלכה וחידושי תורה, וכן כתב מחבר ספר חשוב, שהדפיס ספרו כשתים עשרה שנה אחרי מות הגר"א: "יראתי לנפשי פן ישחקו עלי צעירים, אשר לא נגה עליהם אור, לאמר רבו המחברים להוסיף על דברי ראשונים באורים, ומה לך פה להרבות ספרים, כי על הראשונים אנו מצטערים, ועוד מוסיפים ספרים אחרים?" — והנה דווקא ספר זה, "תוספות ביכורים" על התוספתא,⁴⁴ רחוק הוא מפילפולים, והחידושים שבו הם לפי דרך הגר"א, לדון בפשוטם של דברים ובנוסחאות מדויקות. בהסכמת ר' יהושע צייטלין על הספר הנזכר, הוא מביע שביעת רצון שאין בו משום "פלפול של הבל". כבר אמרנו שר' יהושע צייטלין היה בנעוריו תלמידו של בעל "שאגת אריה", שהיה בעל שכל ישר וצוח ככרוכיא על הפלפולים. "שלמדו בדורות האחרונים לחדד את התלמידים."⁴⁵ ובאמת צייטלין בחיבורו על הסמ"ק (ספר מצוות קטן) נשאר נאמן לשיטת רבו. גם בשנותיו האחרונות, בהיותו "השר מאוסיצה", השיב לשואליו בדברי הלכה בהגיון ולא על דרך הפלפול. חידוד התלמידים בישיבות נפסק ובדרך לימודם הורגשה איזו ריקנות. החסידים מצאו להם תוכן חדש ללימודיהם ועסקו בדברי קבלה, בעוד שבמחנה המתנגדים הורגש חלל ריק. ואז התגברה הדרישה בחלק מן הלומדים — אמנם בראשונה בחלק קטן מאד — למלא את הריקנות בלימודי חול, ושאיפה זו הלכה וגברה.

י. פקודת תשעה בדצמבר 1804

למעלה הבאנו תמצית התזכירים של מזכיר הממלכה הרוסית דרו'אוויין ושל מושל ליטא פריזל, שנכתבו בהדרכת משכילים מן האסכולה של מנדלסון וההולכים בדרכיו. זה היה עוד בימי הקיסר פאבל שנחשב לאכזר ומטורף במקצת. אולם לא ארכו ימי ממשלתו. הוא נרצח על ידי שרי הממלכה, ובנו אלכסנדר הראשון היה יורש כסאו. בתקופה הראשונה של אלכסנדר עד אחרי הנצחון על נפוליון בשנת 1812 היתה רוח ליברלית שוררת במדינה. הועדה שדנה בשאלת היהודים עוד בימי פאבל הוסיפה לעבוד, ועיבדה במשך שלוש שנים הצעה בשאלת היהודים. ההצעה, שאושרה לבסוף על ידי הקיסר, עובדה ברוחם של המשכילים ההם שבאו מגרמניה וחיוו דעתם לדרו'אוויין ופריזל. יש לשער, שגם יד פרץ וניבוכוביץ היתה באמצע. ובייחוד פרץ שהיה מקורב לשרי הממשלה, בעלי ההשפעה על הקיסר הצעיר אלכסנדר הראשון. סמוכין להשערה זו אפשר למצוא בזכות שניתנה לחברי המאגיסטראט, לראשי הקהל וגם לרבנים להחליף את לשון המדינה בגרמנית, ואלה שידעו גרמנית היו פטורים מלימוד השפה הרוסית. בלי השפעה מן החוץ לא היו אנשי השלטון מסכימים לסדר זה. ידיעת לשון המדינה היתה חובה על כל העמים שבקרבם ישבו היהודים, בליטא, רוסיה הלבנה, קוקאז וכו'. ואם ניתנה ליהודים זכות מיוחדת ביחס לגרמנית, היה זה ודאי בהשפעת המשכילים היהודים שהדגישו את חשיבות הגרמנית — הלשון שלה תורגמה התורה על ידי מנדלסון, ובה כתב את ספריו ובייחוד את "ירושלים". חשבו שאם ידעו הרבנים את הלשון הגרמנית ישכילו את העם, ואז ממילא ילמדו את לשון המדינה.

היהודים ברוסיה קיבלו את הפקודה של תשעה בדצמבר 1804 כגזירה, וביחוד את האיסור להחזיק בתי מרוח בכפרים. הגזירה נגעה למאות אלפים מישראל, שנשקפה להם סכנת מיתה ברעב. לפי מספרים רשמיים היו כששים אלף משפחות יהודים בכפרים, וכל משפחה בישראל היתה מטופלת בילדים. רק מעטים מאד עברו לרוסיה החדשה בפקודת הגירוש עוד מימי פאבל. הממשלה עצמה ידעה כי לא קל להגשים את הפקודה ונתנה ארכה של ארבע שנים למחזיקי בתי מרוח לעזוב את הכפרים, ולהיות לעובדי אדמה. אולם לשם כך היה דרוש זמן של עשרות בשנים, כי אמצעי התחבורה מליטא לרוסיה

החדשה היו קשים מאד. עוד לא היו מסילות ברזל במדינה, וגם לא כבישים לשם נסיעה לפלכי חרסון וטאווריה. סידורם של רבבות משפחות בתנאים כאלה היה מן הנמנע, ואפילו חלק מהם קשה היה לסדר. ואלה שהגיעו בינתיים למקומות הרחוקים וסודרו על הקרקע סבלו מחסור, צעקו לעזרה משם, וצעקתם הגיעה גם לליטא ורוסיה הלבנה.

כגזירה נחשבה גם הפקודה שהרבנים וראשי הקהל מחוייבים לדעת עד שנת 1812 קריאה וכתובה באחת משלוש הלשונות — רוסית, גרמנית או פולנית. קשה היתה בעיניהם גזירה זו, אף על פי שניתנה להם ארכה של שמונה שנים — משנת 1804 עד 1812 — ואנשים בעלי כשרון יכלו ללמוד קריאה וכתובה באחת הלשונות הללו. אולם המשכילים המעטים שהיו אז שמחו על הפקודה. יש בה הרבה מהצעותיו של פריזל, ובייחוד מרוח התזכיר שלו; הצעות, שהיו הרבה יותר אנושיות והומניות מאלה של דרו'אוויץ, שהיה שונא ישראל.

הנה הפקודה:

א': הרשות ליהודים ככל בני העמים האחרים ללמוד בכל האוניברסיטאות ובאקדמיה לאמנות. הגומרים חוק לימודם ייהנו מכל הזכויות, כתלמידי כל בני העמים האחרים. אולם אם היהודים לא ירצו להכניס את ילדיהם לבתי הספר הכלליים של המדינה, אז תייסד הממשלה בתי ספר מיוחדים להם, ולשם זה ייקבע מס מיוחד. ב': היהודים נחלקים למעמדים. (1) עובדי אדמה. (2) בעלי בתי חרושת ובעלי מלאכה. וכולם הרשות בידם לקנות, למכור ולקחת בחכירה קרקעות בכל פלכי ליטא, רוסיה הלבנה, פודוליה, ווהליץ, קוקאז, קיוב, טאווריה ועוד. היהודים שיחכרו קרקעות ויעבדו אותם על הוצאותיהם חפשים מכל המסים במשך חמש שנים. ליהודים שאין ידם משגת לקנות או לקחת בחכירה תתן הממשלה קרקעות לעבוד ולהתיישב בהם, והם יהיו חפשים ממס עשר שנים. הרשות נתונה להם להחזיק בתי חרושת בכל מקומות מושבותיהם, והממשלה מוכנה לתת להם קרקעות לצורך זה. הרשות נתונה ליהודים לעסוק בכל מלאכה בלי שום מפריע, ואם לא ימצאו להם בעלי המלאכות מחייתם במקומות מושבותיהם, יקבלו עזר, בהסכמת שר הפנים, להתיישב במקומות הבלתי מיושבים ולקבוע שם בתי מלאכה למצוא פרנסתם. הרשות ליהודים לסחור בכל מיני מסחר, הרשות להם וכן לבעלי בתי חרושת ובעלי מלאכה לבוא לרגל מסחרם ומלאכתם לפנים המדינה ולערי-הבירה עם נשיהם ובניהם, בתנאי שילבשו בהיותם שם מלבושי העמים אשר הם יושבים

בקרבתם. אך נאסר ליהודים משנת 1808 ואילך להחזיק בתי מרוז ופונדקאות בכפרים. ג': חוקה אחת ומשפט אחד ליהודים ולכל שאר עמי רוסיה; לפני בתי משפט הכלליים יבוא משפטם, כן בדיני ממונות וכן בדיני נפשות. רשות ליהודים למנות להם בעיר מגוריהם רב וראשי קהל, במשך כל שלוש שנים. הרב יפקח על ענייני הדת אבל אין בידו להעניש עונש כסף, ומכל שכן להכריז חרם. אסור לראשי-הקהל להטיל שום מס חדש בלי הסכמת הממשלה. רשות נתונה ליהודים לבחור מהם אנשים לעיריות (מאגיסטראט) ועל הנבחרים ללוש מלוושי העמים אשר הם שוכנים בקרבם. ומשנת 1808 ואילך אין לבחור למאגיסטראט שום איש אשר לא ידע לקרוא ולכתוב באחת משלוש הלשונות האלו: רוסית, אשכנזית, ופולנית. וגם הרבנים וראשי הקהל אשר ייבחרו משנת 1812 ואילך מחוייבים לדעת לקרוא ולכתוב באחת משלוש הלשונות הללו.

ברור שפקודה זו היא ברוח הצדק לבני ישראל, בייחוד לפי הזמן ההוא. וכאמור, יש ששמחו על ה"גזירה". רבים התחילו ללמוד את לשון המדינה, ותנועת ההשכלה גברה. ואלמלא מלחמת נפוליון ברוסיה, והריאקציה שבאה אחרי הנצחון, ודאי שהיו המשכילים מתרבים, וכל הרבנים היו יודעים קרוא וכתוב בלשון המדינה, ולא היה צורך אחרי כן ב"רבנים מטעם הממשלה". אבל לרגל המלחמה וההכנות למלחמה נדחו כל התיקונים. עוד קודם לכן נוכחה הממשלה הרוסית שאין לאל ידה להושיב רבבות יהודים יושבי הכפרים על הקרקע. גם לא היתה דעתה של הממשלה פנויה כלל לענייני היהודים, כי התחילו באירופה מלחמות נפוליון, ורוסיה היתה אחוזה בסכך הפוליטיקה עד שפרצה המלחמה הגדולה של שנת 1812.

על השתתפות היהודים במלחמת 1812 חובר ספר שלם ברוסית.⁴⁶ אולם לנו אין עניין מיוחד בפרשה זו, כי המלחמה ההיא לא נגעה הרבה ביהודים, אף כי גרמה להם הרבה סבל, בייחוד במקומות שעברו בהם אנשי הצבא. המלחמה שנסתיימה בנצחון רוסיה לא השפיעה על תנועת ההשכלה של היהודים ברוסיה, שהתחילה קודם. מפלתו של נפוליון השפיעה בייחוד על היהודים בארצות המערב, ששם התגברה הריאקציה. גם ברוסיה השתלטה הריאקציה, אבל היא רק עיכבה את הנהגת התיקונים שאמרו להנהיג לפי הפקודה משנת 1804. היו הרבה יהודים ששמחו על שנפטרו מן הצרה. ידוע לנו על ויכוח במכתבים, שהיה בין המשכיל משה מיזלש, שכבר דיברנו עליו בספרנו זה, ובין ראש החסידים ברוסיה הלבנה, ר' שניאור זלמן, ובנו רבי דובר (הרבני

האמצעי). רבי משה מייזלש היה שמש בוויילנה והיה כפוף להגר"א והקהל. אבל בסתר לבו היה נאמן לחסידות. משנודע למנהיגי הקהילה דבר התקרבותו לחסידים התחילו לרדוף אותו ולבסוף, אחרי מות הגר"א, נטרד מביתו, התגורר זמן מה בגרמניה ומשם עלה לארץ ישראל. הוא האמין בהצלחת גפוליון, וראה בנצחונו ישועה ליהודי רוסיה. אולם ר' שניאור זלמן, שרצה במפלת גפוליון, רצה להטות לכך גם את לב ידידו ר' משה מייזלס וכתב לו מכתב בעניין זה ואנו קוראים שם בין השאר: "ביום א' דר"ה קודם מוסף הראו לי, אם ינצח באנאפארטא יורבה העושר בישראל ויורם קרן ישראל, אבל יתפרדו ויתרחקו לבן של ישראל מאביהן שבשמים, ואם ינצח אדוננו אלכסנדר אם כי יורבה העוני בישראל ויושפל קרן ישראל אבל יתקשרו ויתחברו ויתקעדו לבן של ישראל לאביהן שבשמים". אחרי מפלת גפוליון, עוד קודם שעלה מייזלש לארץ ישראל, נפטר ר' שניאור זלמן (כ"ד טבת תקע"ג), מיד אחרי פטירת הרב כתב בנו רבי דובר למייזלש: "כי לכל ישראל היתה אורה ושמחה וששון, ושהוא רואה בנצחוננו של גפוליון צרה גדולה ליהודים, כי לא ישאר אחד ביהדותו; כי הוא השטן המנגד בכל ההתנגדות של הרע על הטוב". אנשים, שזכרו את יום כניסת צבא רוסיה לוויילנה, אחרי הנצחון, סיפרו שהיהודים שמחו שמחה גדולה ביום ההוא וקיבלו בתרועה את פני המנצחים. המלחמה דלדלה רבים מתושביה היהודים של ויילנה, כי הצבא שעבר לסמולנסק דרך עירם פגע ברבים מהם, בתים רבים נחרבו. כנראה, היה המצב כך גם בשאר הערים.

אחרי המלחמה של שנת 1812 נספחה גם דוכסות וארשה לרוסיה. אולם לפולנים היה מעין שלטון בית עד שנת 1831. הפקודה של שנת 1804 לא חלה על פולין, אולם הפולנים בעצמם התחילו להתעניין בשאלת היהודים. ובשנת 1816 פנו השלטונות לדוד פרידלנדר לבקש ממנו עצה בשאלה זו, כפי שהבאתי לעיל. באותו הזמן התאספו היהודים, וביקשו מקורות הכנסה לעזור לאחיהם, שגורשו מן הכפרים בליטא ורוסיה הלבנה לסביבות חרטון ונעשו שם עובדי-אדמה וסבלו רעב ועירום. היהודים הטילו מס על גרות שבת, כדי לעזור בכספי המס לאומללים. גם הממשלה הרוסית הכירה שאי אפשר על פי פקודה ליישב אנשים שהיו רחוקים מחקלאות, במקומות רחוקים, אף שהאדמה היא פוריה. נפסקו הגירושים. הפקודה אמנם לא בוטלה רשמית אבל חדלו מלהוציאה לפועל. הממשלה רצתה לצאת מן הסבך של הפקודה, ולפיכך הוציאה בשנת 1818 פקודה חדשה שהיהודים ישלחו שלשה נבחרים,

שלוחי הקהלות, שייצגו את יהודי רוסיה, ומקומם יהיה בעיר הבירה פטרבורג. והם יביאו את עצומות היהודים לפני הממשלה. לשם כך נקראה ועידה מכל קהילות ישראל ברוסיה. שקלוב כבר ירדה אז מגדולתה ומרכזם של היהודים היה בוויילנה. התאספו היהודים — חוץ מפולין — מליטא, רוסיה הלבנה, ווהלין, פודוליה, רוסיה החדשה (חרסון). צריך היה לבחור שלושה אנשים, יודעי שפת המדינה, כשלוחי עם ישראל, ולמצוא אמצעים כספיים, הוצאות־הדרך ודמי־אש"ל בפטרבורג, שכר־התורגמנים, ושאר ההוצאות. האנשים נבחרו, לא מוויילנה, שהיתה עיר של חכמים וסופרים, ולא משקלוב, אלא מהורודנה, ויטבסק ומוהליב. בוועידה זו שראשי דובריה היו עסקנים, השתתפו גם רבנים (מדוכנה ומפולטאבה) ובני רבנים. הם גזרו על היהודים שיסירו את עטרות הכסף שהיו מעטרים את ה"קיטלין" שהיו משתמשים בהם רק פעמיים בשנה (ביום הכיפורים ובליל הסדר) ולמכור אותן, וזה יספיק לכל ההוצאות שעלו בשלושת אלפים ושש מאות אדומים (רענדליך). התקציב אושר על ידי מושל וילנה. אין ספק, שזה היה רק סכום רשמי, אבל ודאי נאספו הרבה יותר כספים, שלא נכללו בדין וחשבון. השלוחים לא הצליחו. רוחות אחרות התחילו מנשבות בחצר המלכות בפטרבורג. מצד אחד, גברה הריאקציה ומצד שני גברה התסיסה המהפכנית בחוגי הדור הצעיר. בין אלה שחשבו להנהיג סדרים חדשים ברוסיה היו גם אנשים שחיפשו דרך לפתור את שאלת היהודים, אחרי שנוכחו כי כל הפתרונים שהועלו עד עכשיו לא הצליחו לפתור את השאלה המסובכת. על כך גודע בזמן מאוחר מאד, מספרו של הדקבריסט פסטל, שמצא כי צריך להכניס את כל היהודים לקרים, שיש בה אדמה פוריה, ותוכל לכלכלם, ולתת להם מעין אבטונומיה, כמו לפולין (לפני המרד של שנת 1831). זו היתה גם דעתו של גריגורי (הרשל) פרץ, בנו של אברהם פרץ.⁴⁰ גריגורי גולד יהודי ובצעירותו עוד למד תורה בשקלוב מפי אבי אמו, ר' יהושע צייטלין, ואחר כך הטבילו אביו, אברהם פרץ, לדת הנוצרית־לותרנית. הוא הכיר את שאלת היהודים מפי מורו ניבוכוביץ, וקצת גם ממה שראו עיניו בילדותו. אפשר שגריגורי עורר את פסטל על כך שפתרון מעין זה לשאלת היהודים, על ידי התישבות בפלשתינה, כבר הוצע למנדלסון. גריגורי ודאי ידע על הצעה זו, שכן אביו וכל הסביבה התעניינו בכל מה שכתב מנדלסון. פרץ הבין, שהיהודים אינם רוצים להתבולל, וקשה למצוא פתרון בנוסח המקובל. כאמור, זה נתגלה לאחר זמן. היהודים עצמם לא חשבו כלל על פתרונים מעין אלה.

היהודים המשכילים ראו את תשועתם רק בהשכלה כללית. מספרם של המשכילים הללו היו מועט, אך לאט לאט הלך מספרם והתרבה. בוויילנה היתה

אוניברסיטה לרפואה שתלמידיה השתלמו ברפואה. שעריה של אוניברסיטה זו היו סגורים לפני יהודים מיום היווסדה. הפקודה משנת 1804 פתחה שעריה, ונתקבלו יהודים משכילים וביניהם יודעי עברית וספרות ישראלית כמו יוסף רוזנסון, קושלווסקי, זייברלינג ועוד. אחד מהם, קושלווסקי, כתב גם שירים, ואת אחד השירים שלח למרדכי אהרן גינצבורג, המשכיל והסופר העברי הראשון בליטא, לביקורת.⁵⁰ בשנת 1818 בימי הוועידה בליטא, כשהורגש הצורך במשכילים יודעי לשון המדינה, היה גינצבורג בן עשרים ושתיים, וכבר ידע היטב את הלשון הגרמנית. אבל עסק בהוראה. בבואו אחר-כך לוויילנה הרבה לעשות למען הפצת ההשכלה הכללית וידיעת הלשון העברית. עליו עוד ידובר להלן.

יא. ר' מנשה מאיליה — חלוץ ההשכלה

הריאקציה הרוסית שהלכה וגברה משנת 1814 עד שנת 1825 לא פגעה בכל זאת בפקודה משנת 1804 על פתיחת בתי מדרש גבוהים ליהודים. אולם בפקודה זו השתמשו רק יחידיים, וכן גם בדבר הכניסה לבתי הספר הבינונים. גם בתי ספר מיוחדים לא הוקמו, לשמחת ההמונים היהודים. הם היו מרוצים שפסקה סכנת הגירושים מכפרים, ואין גזירות חדשות. יש שקיוו כי עין השלוחים היהודים בפטרבורג תהיה פקוחה, אף שלא חיכו מהם לישועות. מצב זה נמשך עד שנת 1823. בשנה זו התחילו גזירות חדשות. אסרו על היהודים לחכור אחוזות וגם פונדקאות. על אם הדרכים, וכן אסרו עליהם לסחור בכפרים ולמכור סחורות שונות. לאיכרים, מסחר שעסקו בו משפחות רבות מישראל. המצב הכלכלי נעשה קשה ביותר. גם התנועה להפצת השכלה, שהתחילה אחרי צאת הפקודה של 1804 שנתנה את היתרון ליודעים אחת משלוש הלשונות, הואטה. במקומות שנמצאו תחת השפעת החסידיים לא הורגש כל צורך בספרים על ידיעות העולם הטבע. אולם במרכז ליטא, בוויילנה, היתה תזווה קטנה. דברי הגאון לר' ברוך משקלוב על חשיבות החכמות הכלליות ללימוד התורה — התחילו להכות שורש בלבבות. לאט לאט הורגש הצורך בספרים על הנעשה בתבל ומלואה, הורגש הצורך בשינוי סדרי החיים הנהוגים, כמו נישואי בוסר וכדומה, אבל בין המשכילים המעטים לא נמצא אף אחד שתהא לו השפעה על ההמון היהודי. מרדכי אהרן גינצבורג הצעיר, שהתחיל בהפצת השכלה כללית וידיעות העולם, לא נגע בנגעי העם. אמנם, מנסיונו ידע היטב את הקלקולים שבנישואי בוסר ואת שאר המגרעות שבסדרי החינוך, ואת כל זה תיאר יפה בספרו "אביעזר". אולם לא העז לפרסם ספרו זה בחייו, אף על פי שכבר הוכשר הקרקע למלחמה כזו על ידי קודמו ר' מנשה מאיליה שהיה לוחם מטבעו, אלא שקדם במקצת את דורו שעדיין לא היה מוכשר לקלוט את דבריו ואת דעותיו.

ר' מנשה מאיליה היה יחיד בדורו, וכמעט אין דומה לו במשך דורות. גאון, אמיץ לב, שכל חייו קודש לעמו ורק טובתו לנגד עיניו. הוא היה נרדף על דעותיו, אבל הוא היה מוסיף להפיץ מבלי שים לב למה יאמרו הבריות. דור אחד אחריו קם ר' מרדכי פלונגיין, שהיה תלמיד חכם ומשכיל,

והדפיס ספר בשם "בן-פורת", שבו הוא מספר את תולדות רבי מנשה מאיליה ודרכי לימודו. את הספר חיבר כחמש עשרה שנה אחרי מות ר' מנשה מאיליה, ומסר את הדברים מפי אנשים שידעו את ר' מנשה מקרוב, לפיכך יש לראות את הדברים שהוא מוסר עליו לא כשמועות סתם שיש בהן הרבה מיסוד האגדה. ודאי יש למצוא פה ושם הפרזה בדבריו, אולם רוב הדברים שפלונגיאן מספר נראים דברי אמת.

ר' מנשה מאיליה נולד בסמארגון, — עיירה לא רחוקה מווילנה — בשנת תקכ"ז כשלושים שנה לפני מות הגר"א. מדי שנה בשנה היה בא לווילנה לראות פני הגאון, וליהנות מזיו תורתו, אבל בחשאי נסע גם לר' שניאור זלמן וישב שם ירחים אחדים. הדבר נודע להגר"א. מובן שהגאון כעס מאד, וכשחזר משם לא נתן לו ידו לשלום. אולם הוא אזר עוז ובעצמו סיפר לגאון הכועס, שנסע לראש החסידים ברוסיה הלבנה, אף שהוא רחוק מהם ומחשבותיהם, משום שרצה לעמוד על טיבם וללמוד את דרכם ושיטתם. השמועה אומרת שהגאון קיבל את התנצלותו של ר' מנשה ונחה דעתו. באמתותה של שמועה זו ודאי יש לפקפק. הגר"א, שלדעתו החסידים הם מינים, שלפי דיני ישראל מורדין אותם ולא מעלין, ודאי לא היה יכול לקבל שום התנצלות. הרי הוא עצמו לא רצה לקבל את ראשי החסידים לשם ויכוח. אולם מתקבל על הדעת, שר' מנשה מאיליה, ששאלות עיוניות ופילוסופיות היו מטרידות אותו, נסע לר' שניאור זלמן ללמוד גם את שיטתו. לבסוף התנגד לה הרבה, אלא שבגלוי לא נלחם בה, מפני אהבת ישראל שמצא בדברי ר' שניאור זלמן, והיה זמן שרצה לעשות שלום בין החסידים והמתנגדים, כפי שיסופר להלן.

בימי ילדותו של ר' מנשה היו קיימים נישואי בוסר, כמו בימיו של שלמה מיימון שקדם לו. ואולם ר' מנשה מאיליה נחלץ בקלות יותר מהסבך. התגרש מאשתו שלא מצאה חן בעיניו, בלי שום טענות ומענות מצדה ומצד הוריה ולקח לו אשה שניה, שראה אתה חיי נחת. אשתו היתה בתו של סוחר עשיר שהיו לו קשרי-מסחר עם קניגסברג. חותנו נתן לו את האפשרות ללמוד הרבה. משיצא שמעו ונתפרסם הציעו לו כמה קהילות את כסא הרבנות, אבל הוא לא רצה להיות רב ומורה הוראה. אולם ימי שלוחתו לא ארכו, כי חותנו ירד מנכסיו. לקח ר' מנשה את מקל הנדודים והלך לברודי עיר של חכמים וסופרים, כפי שקראו לה אז. שם בא במגע עם משכילי העיר. והראה להם מה שחיבר על חכמת החשבון, כאילו גילה חדשות ונצורות. ידיעותיו

היו שאובות רק מתוך ספרים עבריים. המשכילים הכירו בו כשרונות גדולים. אבל הראו לו, שבלשונות אחרות יש כבר ספרים הדנים בעניינים אלה, ובהם גם תשובות על שאלותיו. עליו איפוא קודם ללמוד לשונות ולקרוא ספרים, ואז יראה עד כמה יש ערך לחידושו. ¹⁰ כדי לפרנס את משפחתו התחיל להורות לתלמידים דקדוק ובעיקר תלמוד שבזה הצטיין בייחוד. בברודי התוודע לר' יעקבא לנדא — בן ר' יחזקאל לנדא רבה של פראג — והרצה לפניו חידושו בתורה, וביאר הרבה דברים בתלמוד לא כמפרשים הקדמונים, ואפילו לא כרש"י. ר' יעקבא התרעם: איך יעזי אדם שאין איש יודע אותו מי הוא ומה שם עירו, לחלוק על רש"י? מברודי עבר ר' מנשה לבריסק, ולימד שם תלמוד לילדי הרב קצנלבוגן. רב זה ידוע כאחד מגדולי המתנגדים, שגלחם בשעתו בר' לוי יצחק מברדיצ'ב. גם שם נכשל ר' מנשה. הוא פירש מאמרו של רבי יוחנן "האוחז ספר תורה ערום נקבר ערום"¹¹, שהאוחז הוא ערום, כלשון חכמינו במשנה "התורם תרומתו ערום". ולא כפי שפירשו אותו האמוראים האחרונים בגמרא שספר התורה הוא ערום. הרב קצנלבוגן ראה בזה חוצפה, לפרש מאמר חז"ל לא כמו שפירשוהו האמוראים והרחיקהו מביתו.

כששב לביתו התחיל ללמוד גרמנית בלי עזרת מורה והחליט לנסוע לברלין לקנות חכמה ומדע. הוא האמין בכשרונותיו, כי יעשה חיל ויצליח, וכמו מיימון נסע גם הוא דרך קניגסברג. שם היו סוחרים רבים מבני ליטא, והם הכירו אותו. וכשנודע להם, שר' מנשה מאיליה, הגדול בתורה, אומר לנסוע לברלין לרכוש חכמה ומדע אחזו בכל האמצעים להפריעהו מעשות כדבר הזה. וכשלא יכלו להשפיע עליו שיחזור מהחלטתו זו, השיגו את מטרותם על ידי הרשות, שסירבה, בהשפעתם, לתת לו תעודת מסע לנסוע לברלין. הוא הוכרח לשוב לביתו, לעיירה הקטנה, והתפרנס שם מעמל אשתו. היו לו תכניות שונות, גם בעולם המעשה, ליצור מכונות שונות, לפי ידיעת הטכניקה שלו. על פי הספרים שקרא וגם מדעת עצמו — מכונות חרישה, ומכונה לטחון עלי טבק, אך לא מצא שותפים שישקיעו כסף בעסקים כאלה שרווחיהם מוטלים בספק. אולם הוא ידע את הסוד של הסתפקות במועט, והוסיף להתעמק בספרי הפילוסופים העברים הקדמונים. בוויאזין — עיירה קרובה לאיליה — היה לו ידיד גאמן בשם ר' יוסף מזל, שהיתה לו ספריה גדולה ביותר ובה מצא את אשר ביקש, ספרי מדע בגרמנית ופולנית, ובעזרת מלונים השתדל להבין את הכתוב בהם — ויגע ומצא. הוא חיבר ספר בחכמת החשבון וכן

גם חיבורים אחרים שאמר למסרם לתרגום ללשון מהלכת ולעשות פרסום לדעותיו גם בין הגויים, אלא שהעסקנים היהודים — וביניהם גם יוסף מזל — מצאו שהספר הזה יבאיש את ריחנו בעיני הגויים. פרטים על הספר, ובמה היה יכול להבאיש את ריחנו לא ידע פלונגיין לספר. כנראה, הרעיונות הסוציאליים, שר' מנשה מאיליה הטיף להם בספריו העברים בדפוס ובכתב-יד, הם שהטילו פחד על העסקנים היהודיים של הימים ההם. אולם אם לא עלה בידו להביא את רעיונותיו לפני הגויים — הספיק להביע רעיונותיו בספריו והיה לאיש מלחמה לטובת ההמונים.

יב. ר' מנשה מפשר בין החסידים והמתנגדים

ר' מנשה מאיליה פרסם ספרו הראשון בהיותו כבר כבן ארבעים שנה, כעשר שנים אחרי המחלוקת בין המתנגדים והחסידים אחרי מות הגר"א. רצה ר' מנשה לפשר בין שתי השיטות שביהדות, בין שיטת הגר"א ובין שיטת ר' שניאור זלמן — עמד ופרסם את ספרו "פשר דבר". בשער הספר כתב ר' מנשה: "הנני קורא את הספר בשם 'פשר דבר', כי חפץ אני לפשר בין הצדיקים". וכוונתו ברורה: לפשר בין שתי השיטות שהיו מנסרות אז בחללו של עולם היהדות. אולם אין בו דיבורים מפורשים. הוא כבר ידע את ה"תניא" והתנגד בכל כוחו לדעה שחכמות הגויים הן בחינת קליפות טמאות. ואולם הוא מצא בספר גם דברים טובים. בחיבורו נלחם ר' מנשה באלה שמסתפקים בעולם הדמיון — ובה כיוון לחסידים — כי הדמיון בלי השכל הוא כוזב. רק כשהדמיון אחוז בשכל ידבק האור בשניהם. והדמיון יוסף עוצם לשכל. אולם גם השכל לבדו אינו משיבץ רצון, כי האיש אשר יחסר לו כוח הדמיון יכבה גם אור שכלו. וכן מי שרק כוח הדמיון לו, יתעה בחזיונות שווא. לפי ההנחות הללו גם המתנגדים הם תועי דרך, מפני שאין להם שום כוח הדמיון, וסוף סוף ימאסו גם בכוח השכל, וכל עשייתם היא רק מצוות אנשים מלומדה. גם אנשי השכל האמתיים הם נבוכים. יש דעות שונות, ואין אדם דומה לחבירו בדעות ובמחשבות. אולם ר' מנשה מצא עצה. התורה ציוותה לשמוע בעצת ראשי החכמים שבכל דור ודור ולא לסור מדבריהם — אם כן על חכמי הדור להתוועד, כדי לסקל ארך ה' מאבני נגף אשר נערמו עלינו ברבות הימים.

אף כי בספרו הראשון היו הדברים מעומעמים, הבינו הקנאים את כוונתו. פלונגיאן מספר ששרפו את הספר, אך לא בפומבי, מפני שחסו על כבוד תורתו, כי הכל הכירו את גדלו בתורה, והגר"א משך לו חסד. זמן ניכר אחרי זה לא הדפיס שום ספר, ורק בשנת תקע"ח, כשהיה כבר יותר מבן חמישים, הדפיס ספר קטן בשם "בינת מקרא" על לימוד הדקדוק והנגינות. הוא העיז להגיד "כי שמו אותות וסימנים כסימני המוסיקא על הניגון", וגם זאת: "ליהוי ידוע יען כבר נשכח זכרם, ולא דיבר בהם איש, על כן עלו בהם קמשונים ושיבושים מצריכים תיקון". וכך עשה. עמד והגיה בפסקי

הטעמים על פי הכרעת עצמו. בהקדמתו סיפר שבאו עליו בתלונות, כשהודיע בחוג מכיריו דעה חפשית זו, שהנגינות הן כסימני הפסק, ונמצאו מתעקשים שכעסו "על שהוא משתדל בעניין גבוה כזה, הנסתר, לבקש דרך הפשוט". והוא השיב למתעקשים הללו: "זה פשוט לכל מי שירצה לפקוח עיניו קצת. רק מחמת ההרגל. בבני אדם שכל אחד רוצה לעלות איזה מדרגה למעלה מערכו, על כן כל אחד רואה להשתדל להאמין שיש בכל דבר סוד נסתר, ויקטן בעיניו פשט הדברים שאין בהם לפי דעתו שום חריפות".⁵² ספר קטן זה עורר התנגדות, אבל לא נגזרה עליו שריפה, ואפילו מטעם הרבנים הקנאים. לא כן הדברים שפגעו בסדרי החיים, אלה, ברובם, לא זכו לראות אור.

כבר אמרתי, שדורו של ר' מנשה לא היה ראוי לו, וכל ימי עני זה היו רעים. לצערנו לא זכינו גם אנו לראותו בכל שיעור קומתו, כי כמעט כל כתביו עלו באש ורק מקצת מן המקצת ניצל ואותם הוציא נכדו ר' יצחק ספאלטר. בימי געורי נזדמן לי לעיין בכתביד אחד שנמצא בפטרבורג אצל אחד שהתייחס למשפחתו, איני יודע אם כתביד זה עוד ישנו במציאות. ואולם, כפי שאני זוכר, היתה לו שיטה סוציאלית לכל פרטיה, ולפיו אפשר באמת לראותו כסוציאליסט העברי הראשון. נכדו שהדפיס כתביד אחד בשם "אלפי מנשה" חלק שני ידע על כתביד זה, והוא חשב אותו לאבוד, רק ההקדמה לספר, "תיקון כללי" גשארה בידו, הוא הדפיס אותה, וכדאי להביא אותה, בהשמטות קטנות, בלשונה:

"אני הכותב שמתני אל לבי ולבי דואג בקרבי מרוב הדוחק והצער בעלי החיים שבעולם, והנה אף שרבים הם ואי אפשר לפורטם על כל זאת אחזור על הראשי פרקים וכללי כלליות, מה שראתה עין עיוני: שהנה לבד החמס הנעשה בעולם, שכל הגדול מחבירו חיים בולעו, אבל עיקר ורובי הרעות הנמצא בעולם הוא מחוסר הפרנסה, שרוב רובי בני אדם רצים אחר פרנסתם ואינם מגיעים. ומעטים המה מאד ובטלים ביותר מאלף אשר פרנסתם מזומנת להם. ורוב העולם עניים מטופלים חסרי לחם, רעבים וצמאים, וערומים הלכו מבלי לבוש, ואין כסות בקרה, ולא בית לדור בו, ועוד גוסף על זאת יסורים טבעיים וחליים רעים... ואף שביה חנני ה' ופרנסני מעודי ושמרני מגודל דוחק וחוסר לחם ומזון, ואף שלא היתה לי רחבת לבי לפי הצורך, אבל בושתי מלהכניס דאגה וצער בלבי על עניין הנוגע לדידי... אך עיקר יגוני וצערי מעודי, הוא שהבאתי כמה שלנגד עיני תמיד הצער והלחץ

שבעולם ועיני כלות על זאת כל הימים, ואין לאל ידי ואני מתהפך בתחבולות... אולי אוכל למצוא איזה תיקון לזה, שיתגלגל על ידי זכות וריוח בעולם... שרוב העולם כל אחד משתדל רק להשיג טובות פרטים לו ולביתו ולזרעו, ואף המשתדלים ביראת ה' בכדי להשיג על ידי זה חי עדי, אבל כל כוונתם רק להועיל לעצמם ולחיות זרעם, ואמינא ואקוה... ועל ידי השתדלותי יזמין ה' ריוח בעולם בהורות לי דרך הישר לתיקוני העולם, כמו שיבוא בדברי. והנה ידוע שלצורך תיקון איזה דבר כללי או פרטי צריך מקודם לידע ולהקיף במוח כל תוכן הענין, קלקוליהם ותיקוניהם ובעניין כללי כזה הכולל כל העולם, צריך רב חשוב לזה. אך יגעתי ומצאתי תאמין כללי כלליות, מעניין סדר העולם והצטרכותם וצערן, במה הם ניוונים ומתפרנסים, ואעלה דברי על ספר בדרך סוללה וקלה להבין, כל מי שירצה ליתן קצת התבוננות על זה וירוך הקורא בו, וממנו יראה לתקן כל אחד, מה שיראה לפי ענינו, ויבין מדבריו במה כוחו יפה ויזכה לעצמו ולאחרים."

לפי הדברים המעטים בהקדמה נראה כי דאג לכל העולם: תיקון סוציאלי כללי, לא רק ליהודים. ספר כזה ודאי שלא היה יכול לראות אור בימים ההם. היו חושבים את המחבר למשוגע. אף-על-פי-כן הכניס קצת מרעיונותיו ב"אלפי מנשה", שהוא בעיקר ספר לתיקון היהדות. אולם גם את "אלפי מנשה" לא קל היה לו להדפיס. ר' מנשה מאיליה היה אז — לפי סיפורו של פלונגיין — בוהלין, ובימי שבתו שם ניגש להדפיס את "אלפי מנשה". המדפיס ניאות להדפיסו לפי תנאים מתאימים, אך כאשר נדפסו שניים, שלשה קונטרסים נודע לקנאים שבמקום שיש בחיבור זה רעיונות חפשיים, שהם בגדר אפיקורסות. לפיכך השמיד המדפיס את הקונטרסים הנדפסים, וגם את כתב היד. ורבי מנשה כתב לפי זכרונו את הספר מחדש, והדפיסו בוולנה. זה היה ספר מיוחד במינו, שלא היה דוגמתו. והנני למסור איזו קטעים ממנו כדי להכיר את המגמה ועוז רוחו של הלוחם העברי הנאמן, הראשון ביהדות ליטא.

יג. הספר "אלפי מנשה" והנחותיו לתיקון העולם

הרי כמה מן ההנחות הכלליות לתיקון העולם בספר "אלפי מנשה":
"בעלי השכל האמתי במושכלות שמקיפים בשכלם איך שכל העולם וענייניהם קשורים ותלויים זה בזה ושעיקר הטובה היא טובת כלל החיבור, ועם כל זאת צריכים להיזהר במעשיהם גם כן שלא יבוא חס ושלום על ידי מעשיהם איזה קלקול לשום איש פרטי... ועל כן הם מתונים במעשיהם, ונראים בעיני המון עם לפחותי השכל"⁵³.

"כל הקלקולים שבעולם באים מזה ממה שנותנים עיניהם ומתמצים להתפרנס על ידי מתנת בשר ודם, איש איש מקרובו וממכירו, ועל ידי זה אינם מכירים לחפש בנפשם איזה כוח מחלקי הידיעה והיכולת שיוכלו להרויח בעצמם ולהרבות טובת הכלל"⁵⁴.

"הצטרפות האדם הם רבים שאי אפשר להשיגם כי אם על דרך החילוף. והנה אם העשירים היו יודעים כל חלקי ריבוי הצטרפותם לכדי חיותם... והיו משתדלים על ידי יכלתם שיהיה הכל מצוי בעולם, והדברים הגדולים היו משתתפים בזה כמה עשירים גדולים... אז היה העולם בריחוק להשיג כל אחד צרכיו לפי ערכו, כי בודאי אף בעניין הצטרפות ההכרחים יש חילוקים בין ערכי ומזגי האנשים... אבל מרוב טעותי הדמיונים העלמת השכל מהסתכל בענינים כוללים, ומפני זה אין דרך להתפרנס על ידי העשירים, כי רק ענינם לקבץ הון לעצמם"⁵⁵.

"ההמונים החסרים כל מדע ויכולת, ובאמת אינם חסרים אלא בפועל, אבל בכוח אין במין המדבר, מי שלא יוכל לחדש בשכלו ענייני חכמה בכל דבר, רק שיקיים איזה חכם הלומד מכל אדם. ויהיה יודע שאינו יודע, ועל פי זה יש יכולת בידם לעלות למדרגות ידועות יקרות. על כל פנים כעת בפועל ההמוני עם שהם חסרים מידיעה ויכולת היה נצרך לסדר להם הנהגה מסודרת, איך יתנהגו במעט אשר להם... והעיקר, שיראה כל אחד לחפש בכוחותיו איזה דרך שיוכל להתפרנס ממעשי ידיו להתפאר, ואם לפעמים מן ההכרח הוא לקבל צדקה, יהיה עליהם לטורח ולמשא כבוד ורק כדי חיי ההכרח"⁵⁶.

"כשיעמוד האדם על דעתו... לשים על לבו... על ענייני פרנסתו והשגת טובו והרחקת נזקו... יתחיל להשגיח בענייני העולם, איך שכל העולם תלויים

זקשורים זה בזה, שהצטרבות של כל אחד נתחלקה בכל העולם, ואז יבין שכל העולם דומה ממש לאיש אחד מחובר מאיברים רבים שלכל איבר מיוחד עניין והנאה בפני עצמו, ואם היה כל איבר משגיח רק על הנאת עצמו ולא יחוש במה שיויק לאיבר אחר... אזי הוא הריסת כל הגוף בכללו, אלא הטוב הגמור הוא כשישימו כל איבריו לכוונה מיוחדת, היינו לקיום כל הגוף, ועל ידי זה לחוש לעניין כל איבר לפי ערכו... צריך לשים עליו עין השגחה, שיהיה כל אחד זריז למלאכתו... ולדחות טובות והנאות פרטיות מפני תועלת כללי. על כל פנים ישים אל לבו, שטובת כלל החיבור היא עיקר תכלית הטובה של כל איש פרטי, בפני עצמו⁵⁷.

"החסרים בפועל בענייני הצטרבותם הנראה לעין, יודעים בוודאי מחסרונם, ואף שמניחים העיקר ומבקשים הטפל, עם כל זה פתח פתוח לפניהם שעל ידי שיתרצו לקבל ידיעות הנצרך לפרנסתם על ידי זה נוכל בקל להמשיכם לעניינים עיקריים המועילים לכלל החבור, לפי הכוונה תכלית התכליתית... מה שאין כן בעלי היכולת, שבתחילת העיון אינם חסרים דבר, צריך רב התעוררות, להערים משנתם בכדי שיכירו חסרונם"⁵⁸.

בקטעים אלו הוא חוזר קצת ואומר שהעשירים ובעלי היכולת יכולים לעשות הרבה, אלא שאינם רוצים, אינם מבינים, וההמונים חסרי היכולת קשה להם לעשות הרבה, אך גם הם יכולים להתגבר. והעיקר, שכל בני האדם צריכים לדעת שטובת הכלל קודמת לטובת הפרט, ושכל ענייני העולם קשורים זה בזה. מנסיונו ידע כי העשירים דואגים רק לענייניהם, ומצא לנכון להעיר את אונם, כי "המעייין בהנהגת העולם יראה שאינו מצוי כלל שיתקיים עשירות ערך עד דור רביעי, אבל אנו רואים לרוב שאינו מתקיים העשירות אף אצל דור שני, ובזמננו אין מספר לעשירים הגדולים שירדו מנכסיהם, ובניהם בדיוטא התחוננה, ועבדים על סוסים ושרים הולכים כעבדים על הארץ, אבל העשירים אינם מעלים זאת על לבותם, בחשבם דיה צרה בשעתה, ומה להם לעשות והכל תלוי במזל והשגחה, ועל כן מתיאשים מכל להתבונן בדרכיהם"⁵⁹.

ר' מנשה מאיליה שרצה לפתור את השאלה הכלכלית לאושר מין האנושי — עמד על זה שיש לפתור גם שאלת בריאות העם. הוא דיבר בהערצה על חכמת הטבע ועל ערך חכמת הרפואה, כי "צריכים כל העולם ליתן לזאת החכמה שתצא על בוריה, שתהיה מצויה בעולם, להינצל מרופאי אליל אשר קלקוליהם

רבו מאד... אף שבתחלת העיון הוא מן הנמנע שיוכל להיות איזה בקי בזה בשלימותו, מפני ריבוי פרטיהם ושינוייהם, אבל על ידי השכל הכללי שהוא כולל תחת כלל אחד כמה אלפי פרטים לא בשמים היא...⁶⁰ "עיקר חיותנו הוא בריאות הגוף, הוא תלוי במקרה... ואין שום אחד מבעלי יכולת משתדל בזה להקדים רפואה למכה, היינו שיהיה לו הנהגה מסודרת מרופא מומחה... ואילו היו הבעלי יכולת יודעים זה, שיש אופן בעולם שיהיה חייו וחיי ביתו הולכים על דרך הסידור ולהתרחק ממקרים — בודאי היו מפרישים חלק גדול מממונם להשתתף בזה... כי אף בעל היכולת הגדול... אין ביכולתו עם זה להשיג בעצמו ענין גדול כזה כי אם על ידי השתתפות, כמה בעלי-היכולת, גדולים וקטנים איש לפי ערכו. ועיקר הגרם שאינם משתדלים בזה, הוא מפני קוצר ידיעתם מענין החכמה הנמצא בעולם. וסוברים שהוא דבר שהוא למעלה מן הטבע... והרי אנו רואים שבעלי חכמה משיגים עניינים גדולים ונפלאים בשמים, כמו למשל שהמציאו שמירה מאבני הרעם, שהוא בדוק ומנוסה בדבר קל ופשוט... כי כפי שעיינתי בעומק בעניינים כאלה, אני יודע שלא בשמים היא, וראוי להמציא בעולם, לפי ענין השכל שהוא בכוח להוציא לפועל ענין חכמת הטבע לעומקה, אשר היא סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה"⁶¹.

דברים בסגנון כה נמרץ לא נשמעו בעברית, אפילו לא בתקופת מנדלסון, מתוך דבריו "שעיין בעומק בעניינים כאלה" נראה שעסק בספרים לועזיים, שעליו היה להעמיק בהם לא רק מצד התוכן, אלא גם מצד הסגנון. אולם רוב הרעיונות על ההשתתפות וכדומה הם ודאי מקוריים משלו, מתוך דאגתו לטובת הכלל.

בהתבוננו בעין חדה במומי ישראל ראה ר' מנשה גם את המגרעות של פקידי הממשלה בעת ההיא, שהיו לוקחים שוחד ולא היו ממלאים את מלאכתם באמונה, והוכיח שיש צורך כי הממונים מטעם הממשלה יחיו ברחבה למען ימלאו את חובתם כראוי, כי "המושלים הקטנים לא יספיק להם כפי צרכיהם ולא יוכלו להיות נאמנים במלאכתם רק לעשות ברמיה... ובעל כרחם ממציאים להם איזה דרך לא טובה להתפרנס משחדים ועלילות שקרים... ואילו היו מבינים כל בני אדם צרכי המלך לטובת הכלל היו מכניסים צואריהם בעול אדונייהם ברצון ושמחה..."⁶²

כמדומה שר' מנשה יחיד הוא בכל התקופות שבא בעצות לממשלה בספר עברי. אמנם הוא דאג גם כי בין היהודים לא יהיה חזיון מחפיר כזה, כי על

ידי משכורת זעומה יזניחו העומדים בראש הקהלות את חובתם, והוא אומר: "אם היו רוצים שיהיו כל העניינים הולכים על דרך שלמות האמת... היו ממנים מורי הוראות ודיינים אמתים ולהרויח להם כל צרכם, בכדי שיהיה לכם לחפש בכל דבר אחר עומק האמת"⁶³.

כל הדברים הללו לא היו לפי רוח הזמן ההוא, אולם הרוגו נגד ר' מנשה מאיליה היה בייחוד משום שנגע בעניינים הפנימיים של היהדות וסדרי החיים היהודיים, וכמעט שנגזרה שריפה פומבית על הספר "אלפי מנשה", לולא ויתר על עמדתו התקיפה בדבר התיקונים בענייני הדת, החינוך.

ד. רמזים לתיקונים בדת בספרי ר' מנשה

"אלפי מנשה" הוא ספר שלא היתה דוגמתו בישראל בכל הדורות שקדמו לו. ספר הדואג לתקן את העולם כולו מצדו הכלכלי. המחבר היה בטוח שבספרו ובדברים המתבארים בו יש "תועלת כללי, ונצרך לכל אדם לחזור עליהם פעם אחר פעם עד שיהא רגיל על לשונו..." "חיבורי זה נצרך לכל כמו סדר תפלות... ואקוה שיבקשוני להוסיף עליהם כהנה וכהנה..." "כללתי בחיבורי זה ידיעות כולליות שלדעתי הם כמושכלות ראשונות... והם יסודות ועיקרי התחלות לברר על ידיהם האוכל מתוך הפסולת... והעמדתי בלשון קצר וקל להקל על המעיין, ושיובן לכל, ועם כל זה אחר החזרה בהם כמה פעמים, ימצאו בדיוקי מלותיו נרמזים עומקי ענינים" — דברים אלה אומר ר' מנשה בהקדמה לספרו. לצערנו טעה ר' מנשה בהערכת כוחו בסידור העניינים שעליהם בא להרצות בספרו. הוא חשב ש"העמיד את ספרו בלשון קצר וקל" ולמעשה מצטיין ספרו בחוסר שיטה וסדר, ולשונו מתנהלת בכבדות. אולם דבריו על התועלת הכללית שבחיבורו נכונים הם וצודקים.

דברי ר' מנשה בשבח ספרו לא נאמרו לשם התפארות, לא היה בו שגעון הגדלות, אלא בטוח היה, שאולה הוא מביא לעם בספרו, ולא יכול להתאפק ולומר לעצמו "יהללך זר ולא פיך". ודאי נמצאו אנשים שלגלו על התפארות זו; היו גם רבים מאד שהתרגזו לשמע הדברים ובעיקר לא מפני הדברים הכלליים לטובת כל האנושות, אלא מפני שנגע בדברים הנוגעים ליהדות. הוא דיבר נגד המקובל. הוא דיבר בחריפות נגד סדרי החינוך בימיו: "אילו היה למודנו מסודר מקרא, משנה, גמרא ולא להתחיל בדרגא השניה... היו באים לתכלית שלמות הלימוד בלי בלבול הדעת, ולא היו נצרכים לחריפות המצאות, שבעל כרחם מעורב בהם עניינים שאינם אמתיים. רק מפני בלבול הסדר, אנו צריכים למיני חריפות, אשר אחר רוב הטעויות יוכל המעיין תאמיתי לברר הסולת מתוך הפסולת... אבל אם היו הולכים כסדר לא היה נחשב למציאה כלל"⁶⁴. גם זה: "מחמת שנמשכו מכל אחר הדרש לא נתנו לב לפשוטי הדברים..." ולראיה מה גדולה חשיבותם של "פשוטי הדברים" הוא מביא את "הגאון המפורסם מוהר"ר אליהו מווילנה, שאלמלא הוא

גשתכחה תורה מישראל, שהחזיר עטרה ליושנה, שעם גודל חריפותו ובקיאותו נתן לב לדברים הפשוטים, ונתן עין עיונו לזה לפרש הכל בדרך פשוט וקל⁶⁵.

ר' מנשה מאיליה הציג לייסד חבורת לומדים חוקרים: משום "שבדורות האחרונים, וכשזכינו למלאכת הדפוס נעשה כעיר פרוצה, וכל אחד כותב ומלקט ככל העולה על לבו, וגורם כמה תקלות... כשיתעוררו הרבה משכילים יש תקוה לברר האמת מן השקר, לכל אחד לימוד הישר לפי ענין שכלו כפי הדרגות הלמוד... ונתקרב לתיקוני הדברים. אשר לפי הנראה לפי רוב המשך גלותנו, שהוא קרוב לעקבות משיחנו, ושצריך לפנות דרך לפניו, דרך האמת... שעיקר השתדלותנו שנהיה בלי הכנה לקבל אורה וטובה, וכפי הנראה ששלח לנו ה'... הגאון המפורסם מורנו הרב ר' אליהו זצ"ל מווילנה, שהתחיל קצת להחזיר עטרת התורה ליושנה, על פי דרכו. דרך האמת והפשוט, ואנן נעני אבתריה ונוסיף עליו כהנה וכהנה, עד שיגיעו הדברים לתכלית התיקון, עד שנהיה ראויים לחול עלינו אור ושפע אלהי על ידי משיח צדקנו"⁶⁶.

יש לשער שהמשכילים המעטים שהיו אז בליטא, שהעריצו את ר' מנשה מאיליה על אומץ רוחו ואהבתו את החכמה והמדע — גלגלו על דברים אלו. שהיו לא לפי רוחם, וגם לא התאימו לרעיונות ההגיוניים שבספרו. אולם יש לשער שבדבריו על הגאון מווילנה "שהתחיל קצת להחזיר עטרת התורה ליושנה", ושיש להוסיף עליו: "כהנה וכהנה עד שיגיעו הדברים לתכלית התיקון" — רמז על רעיונות שהיו במוחו ושלא מצא לאפשר לפרסמם. גם את זה יש לציין, כי בשעה שהדפיס את דבריו על הגאון בדבר ביאוריו את התורה על דרך הפשט — כבר נתפרסם ספר "אדרת אליהו" של הגר"א על התורה, והנה מתוך הקטעים שהבאנו לעיל קשה להגיד כי הגאון הלך "בדרך הפשוט". גם ביאורו למשנה ראשונה בברכות מעיד על פלפול ממין חדש, שלא לפי רוח ר' מנשה מאיליה. כנראה מצא ר' מנשה מאיליה, כי שם הגר"א דרוש לשם המטרה ששאף אליה. צריך היה לתלות עצמו באילן גדול, כדי שהדברים ישפיעו. ואמנם ר' מנשה התאמץ להכחיש, שהגאון כתב על הרמב"ם שנמשך אחרי הפילוסופיה הארורה, ואמר "שאיש אחד הציג כל זה בביאור הגר"א בשעת ההדפסה"⁶⁷.

בהעריצו את הגר"א פגע ר' מנשה ברבנים בני דורו, "שרבו בכל דור מחברים ומלקטים, אנשים קטני השכל והערך מאד, והבאים אחריהם לא

בדקו בדבריהם והלכו אחריהם לתומם... שגדולי הפוסקים מהראויים להוראה נמשכו אחרי איזה מאן דהוא⁸⁸, "דשכיחי טובא שלמדו דרך העברה... ומחזיקים עצמם כבקיאים בדבר, ואם יחזיקו לאחד שהוא בקי באיזה מסכתות ולא בכולי' הש"ס לא יהא נחשב לכלום"⁸⁹. רמזים ממין זה על דרך הלימוד המשובש נמצאים בכמה מקומות בספרו. מתנגדיו, שלא נעלם מהם הדבר, חיפשו עילה לפסול את הספר בעודנו תחת מכבש הדפוס. והנה מצאו, שר' מנשה הדורש בתיקון העולם סבור, שיש להנהיג תיקונים גם בדת, כי לפי התורה וחכמי התלמוד הכל תלוי "לפי הזמן ותלוי בבית-דין ושופט שבימך". פלונגיאן מספר — מפי אנשים שהיו קרובים אל העניין — שהודיעו על זה לרב ר' שאול קצנלנבוגן, שהיה מורה צדק מכובד בוויילנה בכל החוגים. הרב הזדעזע והודיע למחבר שאם לא ישמיט את הדברים יצווה לשרוף את הספר בחצר בית הכנסת לעיני כל. זה היה לא איום סתם, אין ספק שהיו שורפים את ספרו שהיה יקר לו על שום הרעיונות שהביע בו שרצה לעשותם נחלת הציבור — ולפיכך נשבר רוחו ונכנע, וכתב, שכוונתו לא היתה לתיקונים חדשים על פי בית-דין ושופטים שבימיו. ור' מנשה מתאונן על בני דורו "שהחמירו בדעתם ומחשבותם מאד, במה שאין מקום כלל לזה, ונתקיים על ידי זה מה שאומרים בוידוי הגדול את אשר הקלת החמרת, ובא על ידי זה לידי שאשר החמרת הקלתי, על ידי שהם רואים שאינם יכולים לקיים כפי החומרא שלפי דעתם, פייגי דעתייהו מכל⁹⁰. רוח המחבר נשברה. אמנם, לא חדלו לכבדו כאחד מגדולי התורה, אבל לא השפיע על הציבור. הוא נשאר בודד.

טו. "סמא דחיי" ו"שקל הקודש"

בהיות ר' מנשה בן חמשים ואחת כתב בסוף מחברתו "בינת מקרא" שיש תחת ידו ספרים שחיבר "במידות, דעות, גם מענייני חכמה, טבע, לימודיות חדשים ועמוקים". אולם, הוא אומר, מחוסר אמצעים להוצאות הדפוס ומחסרון קונים לספרים חדשים "ירא אני שיתרשלו ידי". זו היתה יראת-שוא. כבר הזכרנו, שאחר שהיתה יד הקנאים שבווהלין בספרו ונשרפו כמה גליונות "לא נתרשלו ידיו" ועמד וכתבם מחדש; וגם דפוס חדש מצא לו בוויילנה. כאשר ראה ר' מנשה שאין קופצים רבים על ספרו, ותקוותו כי ספרו יהיה כמו סידור תפילות לא נתמלאה — החליט להדפיס מחברות קטנות, גליונות גליונות. "כשקונים איזה ספר מניחים אותו בקרן חשכה ואינם משגיחים בו כלל, אבל נייר אחד יהיה קל וחביב על המעיין". אמר ועשה, והתחיל להדפיס ספר בשם "סמא דחיי", כדי להועיל לעם ולהדריכו בתיקון מידותיו. וכדי שדבריו יגיעו גם להמון העם שאינו מבין עברית תרגם הוא עצמו את דבריו והדפיס את העברית והאידיש יחד, דבר שהיה בו חידוש גדול. בתרגום לאידיש קדם לו רבי מנדל לפין (סטנוב), שהדפיס ספר משלי בתרגום לאידיש. אולם ר' מנדל הרי לא מסר דברי עצמו אלא הסביר את "משלי שלמה", בעוד שר' מנשה מסר את רעיונותיו. הוא על תרגומם. ר' מנשה מתחיל את דבריו בהצעה: "אמר הכותב, אני מתחיל בדברים פשוטים כמעט מבוארים לכל, אבל כשהיו חרותים על לוח הלב יהיו הקדמות להבין על ידי זה עיקרי עניינים עמוקים ונצרכים לתיקון ההנהגה, לתועלת כללי ופרטי, ואקוה לילך מדרגא לדרגא..." אחרי כן באה ההקדמה, שיש בה דברי פילוסופיה על "צרכי האדם המרובים שלא יוכלו להיגמר כי אם על ידי קבוץ כמה וכמה אנשים... כי זה ידוע שאי אפשר לאיש אחד להשגיח בכל פרטי וחלקי הבריאה, רק נצרך שיהיו נודעים החלקים לכמה אישים נפרדים, לכל אחד כפי יכולתו וחלקו, שכל אחד יוכל להכניס מה שבלבו וידיעתו לחברו עד שיגיע להמשכיל ידיעת החלקים", וכו' וכו'. אחרי כן: גוף הספר, ובו הוא מודיע מה הביאו לחברו. "לא נהגתי כמנהג העולם, להיות כל עסקי בגמרא ופוסקים, שלא נופל אני בזה מחכמי הזמן כידוע לרבים, והוה כי ענייני מעודי להתפלא על כל דבר חדש ולא להמשך כסומא בארובה, אחרי דברי מי שקדמוני, וכד

הוינא טליא הוה אמינא כמה חידושים... וכך היה דרכי להתבונן בכל דבר, והייתי משתומם ומתפלא, והיה לבי דואג בקרבי, על חיי העולם הכלה העובר, ומה יהיה אחריתי ולא היה שוה לי תענוגי הזמן והוקשה בעיני על עניין והנהגת העולם. ובאתי להתבונן בתכלית וכוונת הבריאה... והייתי נבוך... ובכל עתותי הפנאי עברו על ראשי אלו המחשבות ולא הניחוני מזה עד שמצאתי לפי דעתי דרך סלולה..."

גליון אחד הדפיס ר' מנשה מ"סמא דחיי" ובזה בא הקץ לחלומו. ההדפסה נפסקה. דבריו של ר' מנשה על תורת ההתפתחות, בתרגומו שלו עצמו ללשון המדוברת, נשגבים היו מבינת ההמון בדורו, אף על פי שהרעיונות שהביע לא היו עמוקים ביותר. כאמור לא הצטיין ר' מנשה בסגנון קל ושוטף, ודבריו, אפילו במקורם, בעברית, מתנהלים בכבדות, ובתרגומם — הדברים יגעים עוד יותר. משראה ר' מנשה שאין קופצים על סחורתו כשהיא מובאת להמונים גליונות גליונות גמר להוציא את ספרו בבת אחת כדרך העולם. וכך התחיל, בשנת תקפ"ג להדפיס את ספרו "שקל הקודש".

בספר זה, שהיה האחרון לספריו, המעיט בדברי פילוסופיה ודיבר בלשון פשוטה על התיקונים הדרושים בחיי היהודים: "הנה אנו רואים קטנים הסמוכים על שולחן אביהם, ואף כאשר יגדלו והם ראויים לחפש בנפשותם איזה דרך להתפרנס על ידי מעשה ידיהם ויגיע כפם, לא יחשבו על אדות זה, ולא יסתכלו על סופם, כי הוא משענת קנה הרצוץ, להיות פרנסתם תלויה בדעת אחרים. רק כשתגיע העת, אשר בעל כרחם נידחים משולחן אביהם, אז הם נצרכים לחפש אף דרכים לא טובים, ועל פי הרוב אז הוא בעל משפחה, אב לילדים קטנים, ואי אפשר לו לאיש לחפש דרך ישרה לפרנס עצמו ובני ביתו רק באיזה מסחר שרובן אומנות ליסטות, אונאת ממון ודברים, ובודאי אילו לא היו סוחרי ארץ רק הראויים לזה, כל אחד לפי ערך עשרו, אז היו יכולים לעסוק במסחרם באמונה, אבל מפני רבות אנשיה לא יוכלו על ידי זה כי אם לעסוק ברמיה, ועל כל אחד לשים לב בילדותו לבקש עצות בנפשו — ובודאי ברא ה' בכל אחד איזה כח בנפשו שיוכל להתפרנס מזה"⁷².

דברים פשוטים אלו עוררו רעש בין היהודים בליטא עוד יותר מאשר דבריו בספר "אלפי מנשה". את הספר דנו לשריפה, ונשארו ממנו בעולם רק שנים, שלושה טפסים. בדבריו על דרכי המסחר "שרובן אומנות ליסטות, אונאת ממון ודברים", ראו, ובצדק, משום סכנה מוחשית, חיוזק לגזירה שגזרה הממשלה אותה שנה — בשנת 1823 — על היהודים ואסרה חכירת אחוזות

ובתי מלון, ואת הנסיעה בכפרים למכור סחורתם לאיכרים. כארבע שנים קודם הציע אחד הסופרים הפולנים, כמה תיקונים בחיי היהודים, ובהם: שלא לתת ליהודים להתחתן בגיל צעיר, כפי שהיה נהוג בימים ההם, ולכלי תת ליהודים שיסעו בכפרים לסחור בבגדים ישנים, משום שהשפחות גונבות בגדים ומוכרות ליהודים, ועוד-תיקונים כאלה. והנה בא ר' מנשה ונותן חרב בידי הממשלה שתוכל להסתייע בדבריו. ובאמת גדול היה פחד היהודים בימים ההם כי ידעו שהממשלה אומרת להעביר יהודים, שאין להם פרנסה קבועה, למקומות רחוקים, לשם עבודת אדמה, בעוד שצעקת האיכרים שהועברו למקומות האלה והושבו על הקרקע הגיעה אליהם והם ניסו לכלכלם בכסף שאספו בשבילם ממס הנרות בערבי שבתות.

"שקל הקודש" היה הספר האחרון שהדפיס ר' מנשה, והוא אז בן חמשים ושש. לשנות זקנה עוד לא הגיע אבל רוחו רפתה. הוא חי עוד שמונה שנים, ומת בשנת תקצ"א. פלונגיאן מוסר בשם אנשים שהכירו את ר' מנשה, שבשנות חייו האחרונות היה בוכה לילה לילה, בדמעות שלישי, על שבר בת עמו, ומאן להינחם. איש לא מסר מה היתה דעתו של ר' מנשה על הספר "תעודה בישראל" לרבי יצחק בר לוינזון, שיצא בשנת 1828 (תקפ"ח), ספר שהיה במידה רבה ברוחו של ר' מנשה.

לא זכה ר' מנשה להיות מורה לרבים. ספרו נשרף כמעט כולו ולא הגיע להמונים. אולם אפשר לומר שנתקיים בו, בספרו, המאמר "גוילין נשרפים ואותיות פורחות", כי משנת 1823 ואילך התגברה תנועת ההשכלה. בשנה זו התחיל הסופר מרדכי אהרן גינצבורג להפיץ ידיעת העולם בין היהודים. בשנת תקפ"ג, השנה שבה שרפו את "שקל הקודש", יצא בוילנה ספר בשלושה חלקים על מציאת אמריקה, תרגום ספרו של הגרמני קאמפה, מאת מרדכי אהרן גינצבורג. אולם, כנראה, לא מצא ר' מנשה מאיליה בזה סיפוק לנפשו. הוא דרש שינויים יסודיים ומלחמה לשם האמת והצדק, ואת זה לא מצא.

טז. "ביכורי העתים"

כשנסגר "המאסף" המחודש מיסודו של שלום הכהן הורגש הדבר בעיקר במזרחה של אירופה, בגליציה המזרחית. בגרמניה עצמה נשארו מ"בני תקופת המאספים" רק שבלים בודדות. להשכלת היהודים בגרמניה לא היה שום צורך להילחם, ולהפצת הלשון העברית לא היה מקום. מה שאין כן בגליציה המזרחית שרבה היתה בה השפעת המערב, אחרי סיפוחה לאוסטריה, וכן חזקה היתה הזיקה לתרבות ישראל במקורה — שם עדיין היה מקום לחוברותיו של המאסף, וסגירתו גרמה צער לחוגי המשכילים. אולם שלום הכהן, כשם שלא נח ולא שקט אחרי סגירתו של "המאסף" בגלגולו הראשון עד שעלה בידו לחדשו, כך לא חשך גם הפעם עמל מנפשו עד שמצא אכסניה חדשה בווינה, בירת ביהם וגליציה. עם שינוי המקום שינה גם את שם כלי המבטא. מעתה לא "המאסף" ייקרא אלא "ביכורי העתים". והוצאתו לא היתה אחת לחודש, כתכניתו המקורית של המאסף, אלא אחת לשנה. שינוי זה בא ודאי משום ששלום הכהן ידע "מי ומי ההולכים"; שבע נסיונות היה וידע מה דלים הם הכוחות הספרותיים והמדעיים שיאסוף אל מחנהו ולא היה לו כל ספק שהם יספיקו בקושי למלא במשך שנה את הגליונות המעטים שב"ביכורי העתים".

לצאת "ביכורי העתים" הקדיש שלום הכהן שיר. ברוח מרוממת הוא שר ל"גן עברים" ואמר לו: "תשוב תתחדש" ו"עתה יבשלו כל ביכורי עתך". אולם חזונו היפה של שלום הכהן לא נתגשם וגן העברים לא עשה אלא פרי בוסר. שלש שנים עשה שלום הכהן בשדה העריכה, תקפ"א, תקפ"ב ותקפ"ג וכולן היו שנות רזון. כמה שירים שלא אמרו כלום. המאמרים רובם היו כתובים גרמנית ורק האות היתה עברית. יד המקריות היתה בכל, ולא היה סדר למשנתו. על מערומיו של הגן ניסה העורך לחפות ב"מבחרים" שנתן מתוך "המאסף", וכך זכינו לראות במהדורה חדשה שירים ומאמרים שנדפסו לפני קרוב לארבעים שנה. ולא רק דברי ספרות העניק לנו העורך במהדורה חדשה, אלא אפילו לסוג של כרוניקה יבשה, שמצאה לה בשעתה מקום

ב"המאסף" משום שרצו לעשות בה נפשות ל"השכלה בת השמים" — נתן העורך מקום: "לאחינו היהודים היושבים בעיר המבורג נתנה הרשות להיות מהם עשרים (כספרדי כאשכנזי) סרסורי מקח וממכר וכו' וכו' למען הראות צדקת העמים אלינו איך יום יגדילו חסדם עמנו..." — מבשר לנו העורך בשנת תקפ"ג, והידיעה לקוחה מן "המאסף" לחודש תשרי תקמ"ה.

אחרי שלש שנות עריכה של שלום הכהן נמסרה העריכה לידי משה לנדא, נכדו של ר' יחזקאל לנדא, רבה הראשי של פרג הידוע לנו ממלחמתו בתרגומו של מנדלון. נכדו כבר היה קרוב ברוחו לחוגי הריפורמה, ורוח זו מרחפת על פני השנתון. שינויים ניכרים לטובה אין לראות בתכנו של השנתון שיצא בעריכתו. לעומת זה אפשר לראות את נטיית רוחו של העורך. במאמרו הגרמני של לנדא העורך על בתי הספר אצל העברים העתיקים מסביר לנדא את נדודי אברהם אבינו ברות תורת התעודה. כן נתן מקום בראש השנתון למאמרו של אהרן חורין שהיה ראש הריפורמיים בהונגריה.

בשנים הבאות נתחלפו העורכים כל שנתיים: יצא לנדא ונכנס פרגמנטר (כיהן רק שנה), יצא פרגמנטר ונכנס שלזינגר, יצא שלזינגר ונכנס ייטלס, שבמשך שנות כהונתו עזרהו ועדר עמו בשדה העריכה יש"ר מגוריציא (יצחק שמואל ריג'יו). אנו רואים, איפוא, שהעריכה נמסרה מיד ליד כמה פעמים עד שפסקה הופעתו של השנתון שלא יצאו ממנו אלא שנים עשר ספרים. לא נעמוד כאן על טיבו של כל עורך ועורך ועל ההבדלים שביניהם אנו רק נמסור בקצרה מהי התנובה שניתנה לנו בספרים אלו וכמה נתעשרה ספרותנו.

שירים מקוריים ניתנו בשנים הראשונות רק מעט ומן הסוג הידוע לנו מרבותיהם בעלי "המאספים", אלא שבצדם של אלה ניתנו לנו גם כמה שירים של אפרים לוצאטו. גם ספר שיריו של שד"ל "כנור נעים", שכוחו כמשורר לא היה כל כך גדול, ראה לראשונה אור על דפי השנתון. רפפורט פרסם את המחזה "שארית יהודה" בארבע מערכות מעובד על פי "אסתר" לראסיין. שד"ל ורפפורט נתפרסמו אח"כ כשני חוקרים גדולים בחכמת היהדות ועוד נדבר עליהם בהמשך חיבורנו.

בולטת העניות במקצוע המדע וההיסטוריה ברוב כרכי "ביכורי העתים". יש רק כמה יוצאים מן הכלל — המונוגרפיות החשובות של

ר' שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) על ר' סעדיה גאון, רב האי גאון, רבנו נתן בעל "הערוך", על זמנו ומקומו של רבי אליעזר הקליר. שאר הדברים "על פתרון מאמרי חז"ל ופסוקים נעלמים אשר אין להם שחר", הם למטה מכל ביקורת. היו כנראה, קוראים, שהתעניינו במאמרי חז"ל ופסוקים נעלמים, וגם בפתרון חידות שלשמו היו דרושות ידיעות תלמודיות; חידות כגון "היודע פירוש תוספות יום-טוב על סדר קדשים, יפתור חידתי כאחד חכם חרשים". קוראים אלה היו, כנראה, אנשי גאליציה, וביניהם ודאי גם צעירים מחובשי בית-המדרש שהציצו ונפגעו. אולם המקום היותר גדול וחשוב הוקדש לקוראים משכילים, כביכול, כמו שהיה כתוב שחור על גבי לבן בשערי "ביכורי העתים" בגרמנית ואותיות יהודיות "פיר געבילדעטע איזראעליטעך". יש להתפלל שלא עמדו על חוסר-הטעם שבהכרזה זו. כנראה, התיראו פן יאמרו המתבוללים, כי הדברים מכוונים למורדי אור. לפיכך כשהדפיסו פרק אחד מן ה"מורה נבוכים" להרמב"ם ב"העתקה חדשה מלשון ערבי ללשון עברי" (אגב, אי דיוק יש כאן. לפי, כידוע, לא תרגם מערבית אלא מעברית תיבונית ללשון המשנה), הוסיפו הערה: "הלא ידענו את האיש הזה ואת שיחו. הוא היה תלמיד-חבר להרמבמ"ן...".

התפעלות מיוחדת הראה עורך "ביכורי העתים" כשנמצאה "עלמה חכמת לב" ששלחה "מכתבים בלשון עברי". המכתבים כשלעצמם אין להם ערך ספרותי, אלא שלשונם יפה. בהערתו מוסיף העורך כי "כל חכמי אמונתה קראו לה היא מופת השמיני ממופת עולם".⁵⁷ בשנים האחרונות להוצאת "ביכורי העתים" התחילו להדפיס "שיחות חכמי ישראל בדורות חדשות". אלו היו שיחות-חולין של ר' יהונתן אייבשיק, משה מנדלסון ועוד, שיחות שאין בהם חכמה יתרה, ושאין להן מקום בכלי-מבטא חשוב, אבל, כנראה, היה צורך למשוך לב הקוראים הפשוטים. מאמרי מדע כלליים, כמו ב"המאסף", כמעט שלא הדפיסו, מפני שידעו כי הרוב הגדול של קוראיהם כבר יודעים גרמנית, ולא יקראו דברי מדע כלליים מתורגמים. ודאי גם את שילר קראו כבר אז במקורו, ולא נתנו מקום לתרגומים משיריו אלא כדי להראות שגם בעברית אפשר למסור את דברי המשוררים הגדולים מאומות העולם.

בשנת תקפ"ט כשמלאו מאה שנה להולדת מנדלסון עברה עריכת השנתון לידי ייטלס ועזר על ידו אחד מפעילי ההשכלה הישראלית באיטליה, יצחק

שמואל ריג'יו (יש"ר). הוא כתב "פתיחת ביכורי העתים", ופנה אל הסופרים המשכילים, כי "שנת קודש היא לנו, שנת חג לכל הנוסעים אחרי דגלו, שנת שבתון לחפצים לראות בטובת עמנו, אתם יודעי ספר, מטיבי שפה... ראשית פרי מחשבותיכם בשנה הזאת תהיינה מעותדות להביא קרבן תודה לכבוד רבנו נר ישראל... אשר שלח לנו האלוהים... להגיה חשכת סכלותנו". גם שיר הדפיס לכבוד המאורע: "עת ביהודה שערוריה נהיתה / לבגוד בדעת לפרוע דתנו / עת סמל הפלפול גבר עלינו... וישלח לנו עזר משמים / אז קם משה ויגל את האבן / לפני כל העדה — ויצא מים, / הם רק מי אפסים, / בתעלות המאסף מאז נהרו, / על ביכורי עתים עתה גברו".

שנתיים (תקפ"ט ותק"צ) ערך ייטלס, את השנתון בהשתתפות ריג'יו. כחוקר ידע ריג'יו למשוך ל"ביכורי העתים" את הכוחות הספרותיים המעולים שבזמנו; וייטלס, כעורך בעל טעם ובעל ידיעות, השתדל לשפר את השנתון. פה אנו פוגשים את שד"ל בחקירותיו בדקדוק הלשון ואת שי"ר במאמריו "תולדות רבנו סעדיה גאון וקורות ספריו", תולדות רבנו חננאל ותולדות רבנו נתן בעל הערוך וקורות ספריו, וכן גם תולדותיהם של רב האי גאון ור' אלעזר הקליר. מאמרים אלה של שי"ר ערכם רב גם בדורנו. החלק השירי היה צנום וחיור גם בשנים האחרונות. בכרך האחרון בא גם מאמר ביקורת (היחידי בכל שנים עשר הכרכים) של פלאי (שי"ר?) על ספרו של פרל, הלועג לחסידים ולרבניהם.

אולם ככל שנשתבחו פירותיו של השנתון הלך וירד מספר קוראיו. היה זה המהלך הטבעי: אלה שנתפסו להשכלה עברו לקריאה לועזית ולא מצאו כל עניין במאמרי שי"ר על תולדות גדולי ישראל כרבנו חננאל וכו'. בהארה מדעית ומראה מקומות רבים, ואלה שהתעניינו במדע זה לא מצאו כל עניין ביתר הדברים ושיחות חולין, ומחמת התמעטות הקוראים הפסיק המו"ל הנוצרי פון שמידט את הדפסתו, ושום נדיב יהודי, אוהב מדע, לא נמצא אז שימשיך את ההוצאה — כרך אחד לא גדול בשנה, שהכותבים בו לא דרשו שכר סופרים.

יז. תוכן "תעודה בישראל" של ריב"ל ב"ביכורי העתים"

במשך שנים-עשרה שנות קיומו של "ביכורי העתים" השתתפו בו כל המשכילים הנאמנים לעברית, באוסטריה, ביהם, גליציה, איטליה, וגם השרידים בגרמניה, ביחוד בברסלוי, פוזן, חוץ מראש המשכילים, גדול הדור ר' נחמן קרוכמל. הוא הפיץ את דעותיו רק בין תלמידיו, בעל פה. משכילי רוסיה, עמדו מן הצד. מרדכי אהרן גינצבורג ואד"ם הכהן לא שלחו מפרי עטם ל"ביכורי העתים", וגם ר' יצחק בר לוינזון (ריב"ל), שהיה קרוב מאד למשכילי גליציה, והיה אתם בחליפת-מכתבים קבועה, לא השתתף ב"ביכורי העתים".

ואולם אם גם לא נתן ריב"ל בפועל מפרי עטו ל"ביכורי העתים", נתגלגלו הדברים שכמעט כל אותן הפרובלימות שעליהן דן ריב"ל בהרחבה בספרו "תעודה בישראל", שיצא בדפוס בשנת תקפ"ח, הובאו בקצרה לפני קוראי השנתון באותה שנה על ידי שי"ר. להלן נביא את תכנו של המכתב שפרסם שי"ר ב"ביכורי העתים" לשנת תקפ"ח שבו עלה בידו לקפל כמעט כל אותם הרעיונות על היהדות ועל חובות האיש הישראלי, שעליהם הרחיב ריב"ל את הדיבור בספרו הגדול "תעודה בישראל". אמנם ממכתב אחד של שי"ר לריב"ל אנו רואים שכתב היד של "תעודה בישראל" היה בידי עוד בשנת תקפ"ז¹, אולם הרי מכתבו של שי"ר שנתפרסם ב"ביכורי העתים" נכתב, לפי התאריך הניתן שם, בייג כסלו תקפ"ג. ואדם כשי"ר הידוע לנו כחוקר-מקורי ודאי שאין לחשוש בו ששם בכליו דברי ריב"ל ושינה את התאריך במכוון. מתקבל על הדעת ששני הגדולים נתכוונו לדבר אחד.

דברי שי"ר ניתנו כתשובה לאחד המשכילים, ששי"ר קורא לו "המשכיל המפואר". בתשובתו חוזר שי"ר על שאלותיו של אותו משכיל וכותב:
"רבות השתוממה נפשי עת באה שאלתך לנגד עיני, כי תבקש מני עצה על אודות אחיך ג"י אם תניחהו ללמוד א) איזה לשונות, או ב) חכמות, וביחוד ג) חכמת הרפואה, או ד) איזה מלאכה. ובכלל אם מותרים כל אלה לאיש

ישראל מצד דתו הקדושה ואם אין בהם גם שום מיחוש ופחד מקלקול העתיד לבוא על ידם".

שי"ר מאריך לברר שאלה זו מכל צדדיה וכותב בין השאר :
 "באורך יעויין על זה ב"דברי שלום ואמת" שחיבר הרב המליץ רנה"ו (ר' נפתלי הירץ וייזל) ז"ל... עד שאחשוב לשפת יתר להעתיר עוד דברים... ולדעתי לא נסתפק בזה עוד שום חכם מישראל. ואם התנגדו קצת על לימוד איזה ספרים מהעמים, לא כווננו רק לאותם שכוללים דעות מתנגדות לדתנו כמו אריסטו בקדמות העולם והכחשת הנסים נגד הטבע. ובכל זאת גם מספריו למדו המצויינים בחכמינו כמו רבנו סעדיה גאון ור' שלמה בן גבירל... אולם ללמוד לשונות וחכמות מספרי אומות העולם, בזה לא נחלק עוד רב אחד מרבני ישראל ולא יחלקו על זה (מ)[ל]עולם כי אם המוניינים אשר יחשבו כל העולה למעלה משכלם הגס למזיק ומשחית... ויותר מזה יראה המעיין שרוב גדולי ישראל מני אז כתבו ספריהם בלשון העמים אשר ישבו בהם דור אחר דור... ורשב"ג (רבן שמעון בן גמליאל) התיר לכתוב ספר תורה בלשון יוונית (מגילה ט', א') ורבי בנו אמר 'בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקודש או לשון יונוני' (בבא קמא פ"ג, א'). מפני שלשון סורסי היתה אז גושנת כבר ונדברת רק בפי המון ישראל, כלשון אשכנז בפי אחינו בני ישראל היום בארצות פולניא. וראוי לומר אליהם גם כן: 'לשון יהודית דייטש בארץ פולניא למה? או לשון הקודש או לשון פולניא... וכן לימוד החכמות בעמים היה מותר לישראל, גם משוּבַת, לעולם. ודי לנו במה שקראו רבותינו ז"ל את ידיעת העמים בשם חכמה".

אחרי כן עובר שי"ר לדבר על החשיבות של לימוד לשוננו הקדושה ומביא ראיות לדבריו משני התלמודים ומוסיף: "ואנחנו עם ישראל הרוב מאתנו ישליכו אחרי גוים נחלתם היקרה מורשה קהילת יעקב, ישנאו צחות לשון עברית ולא יבינו במקרא אך דרך דרש. ושתי כתות משגי קצוות ירחיקוה, המתחסדים והמתחכמים, הראשונים יקחו למכסה עתק שלהם את המאמר הנודע, 'מנעו בניכם מן ההגיון', אשר באמת לו פירוש אחר. והאחרים יאמרו בפה מלא אין לנו חלק עוד בשפה עברית ונדבר ונלמוד רק לשון העמים ככל הגוים אשר סביבותינו. הו! איך נואלו גדולי בית יעקב..."

ועל השאלה ששאל "המשכיל המפואר", אם מותר לאחיו ללמוד חכמת הרפואה הוא הולך ומונה הרבה מאמרי התלמוד על נחיצות חכמת הרפואה יומי לנו יותר מפורסמים בזה ונודעים מהרמב"ם והרמב"ן וזולתם הרבה עצמו מספור, ושהיו רופאים מלומדים, בבתי הספר של האומות. ונדרך זו עונה שי"ר גם על השאלה האחרונה, בדבר לימוד מלאכה המפרנסת את

בעליה וכותב: "ועל דבר לימוד המלאכות, הנה לא יתכן כלל, לדעתי, שיפול תחת גדר השאלה, ומי לא ידע משנה מפורשת של שמעיה ואבטליון (פרק א' דאבות משנה י') "אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות?" — ושי"ר גומר את המכתב: "הדעת לא תתן מגרעת. שמעוני צעירים מחוכמים... הוסיפו חכמה אך אל תוסיפו מכאוב למורשת נחלתכם".

לוינזון בספרו "תעודה בישראל" דן בכל הבעיות הנוכרות במכתבו של שי"ר וגם הוא מגיע לאותן המסקנות אלא שהוא מרחיב את הדיבור ומציין עוד מקורות לחיזוק דבריו, מקורות ששי"ר לא הביאם. למעשה אפשר להסתפק במקורות שהביא שי"ר ודי בהם להוכיח שידיעת לשון הקודש היא הכרחית וקודם כל יש ללמוד את כ"ד הספרים. אולם ריב"ל מביא הוכחה שמקורה אינה בתלמוד, אלא ברוח הלאומית "מפני שידיעתה בגולה עתה הוא הכרח גדול, ותכליתה רבה מאד, ורב טוב נשיג על ידה כי היא נעשה קשר הדת וקיום האומה, היא הברית התיכון המבריח מקצה תבל ועד קצהו, כאיש אחד חברים את כל אחינו בני הגולה המפוזרים בארבע רוחותיו, והיא שאיחיתה את כל ישראל הנפרדים זה מזה במרחק רב, בין עמים שונים המדברים בלשונות שונות, ורק היא מקשרת יחד לבותיהם... ובלעדיה מי יודע אם לעת הזאת היתה לעם ישורון פליטה... במה יגלה איש עברי הצרפתי המדבר בלשון צרפת את רעיוניו אל אחיו העברי הגר בעיר קאליקוט המדבר בלשון טאמולי וכדומה לאלה אם לא בלשון הקודש המשותפת לכל היהודים המשונים בלשונותיהם בארצותם לגוייהם, והרחוקים זה מזה כרחוק פינות תבל זו מזו?". נימוק לאומי זה אין למצוא אצל שי"ר, וכמדומה שלוינזון הוא הראשון שהראה על ההכרח שבידיעת השפה העברית מבחינת הקיום הלאומי בבהירות כזו. אולם שניהם, גם שי"ר וגם לוינזון, מדברים בנחיצות ידיעת לשון המדינה ומחזקים את דבריהם במאמר התלמודי: לשון סורסי למה או לשון הקודש או לשון יונית? וכל אחד משנה את המאמר לפי מקומו. שי"ר אומר או לשון פולגניה, ולוינזון אומר או לשון רוסיה. אלא שיחסו של לוינזון לרוסית הוא חם יותר מיחסו של שי"ר לפולגנית. ובשעה שאין בפי שי"ר כל שבח ללשון הפולגנית, אלא שידיעתה הכרחית משום שהיא לשון המדינה — מרבה לוינזון בשבחים לרוסית, "כי היא לשון רחבה וצחה מאד, לא יחסר בה כל נעימה ויופיה"⁷⁸.

לוינזון אינו מסתפק בראיות מן התלמוד ומן החכמים הראשונים והאחרונים אלא מביא ראיה על חשיבות הלשונות גם מן ה"זוהר" כי "איש אלהים

"רעיא מהימנא" קורא הלשונות בשם אורייתא⁸⁰. שי"ר ודאי לא היה כותב "איש אלהים רעיא מהימנא", אחר שר' יעקב עמדה הוכיח ב"מטפחת", שה"רעיא מהימנא" הוא פרי יצירתו של איזה חכם ספרדי. שי"ר מחוק במחברת מיוחדת את דברי יעבץ, ואין ספק שגם לוינון ידע מה שהוכיח יעבץ, אלא שה"רעיא מהימנא" היתה כסגולה מפני המזיקין, כדי שגם החסידים יקבלו את דבריו ברצון. ואמנם התפאר לוינון, כי ספרו "תעודה בישראל" נתקבל במאור פנים מכל הצדדים. הוא מצא חן בעיני האדמו"ר רבי ישראל מרוז'ין, וגם "גדולי סופרי אשכנז היו מונים שבחו ויתנו לו פאר ותהילה"⁸¹. ודאי לא נעלם מעיני חכמי ישראל שבאשכנז שב"תעודה בישראל" יש גם הרבה דברי בטלנות, ואם החשיבו את הספר לא היה זה אלא מפני התועלת הרבה שמצאו בו. כי ספר שהוא נאמן גם למסורת וגם לחכמת ישראל, יש לקוות שישפיע על המוני בית ישראל ברוסיה ויתנו אל לבם ש"מחובת איש הישראלי ללמוד איזו מלאכה או אומנות לפרנסתו"⁸¹.

אנו למדים איפוא שבמכתבו של שי"ר מקופלות כמעט כל אותן הפרובלימות שלהן הקדיש ריב"ל את חיבורו. ואם שי"ר קיצר במקום שריב"ל האריך, ודאי אין לומר שהסיבה היא מפני שלא היו פתוחים לפני שי"ר כל אותם המקורות שבהם נסתייע ריב"ל, אלא מפני ששי"ר לא נשתקע בהלכה זו אלא דרך אגב, ושדה חקירותיו השתרע בשטח אחר לגמרי, בשטח תולדות גדולי ישראל וקביעת זמניהם. ואפילו אם נאמר שאותו משכיל שואל לא היה ולא נברא אלא משל היה, ושי"ר עצמו הוא השואל והוא המשיב, מכל מקום צורת הדברים — צורת מכתב — שנתן שי"ר לדבריו, והאכסניה הצנועה — ביכורי העתים — שבה נתפרסמו דבריו, חייבו אותו לתת את דבריו בקצרה, כהלכה פסוקה. מה שאין כן ריב"ל שראה בדבריו ובהטפתו לעמו את מטרת חייו. הוא ראה חובה לעצמו להקיף את חיי האיש הישראלי מכל צדדיהם ולהטיף לעמו בדברים חוצבים להבות. וברוסיה, וההליגיה וליטא היה ספרו של ריב"ל דבר בעתו. הרי רק שנים אחדות קודם דנו בסביבות אלה את "שקל הקודש" של ר' מנשה מאיליה בשריפה על שהעז לדבר דברים קשים נגד המעדיפים את המסחר הזעיר על המלאכה. וגדול היה הצורך להוכיח בראיות מדברי חז"ל את גודל ערכה ואת חשיבותה של המלאכה, ושגם בין חכמי התלמוד היו חוצבי אבנים, חוטבי עצים, בנאים, חופרי אדמה, תופרי בגדים, סנדלרים, נפחים, מודדי קרקעות וכו'. ריב"ל האריך הוכיח כל זה בספרו בראיות ברורות ומוצקות ואחר כך מצא מקום להתריע "על חולה רעה

שנשרשה בנו, והיא מדוע רק על המסחר לבד שמנו מגמתנו, כגבר, כאשה, כקטן, כגדול, כעשיר, כדל, מדוע לא נצעד בעקבי אבותינו הקדמונים לעבוד גם עבודת האדמה, מדוע מאסנו אנחנו בה, והתרחקנו ממנה, ואין איש מאתנו היום לא איכר ולא כורם, ולא יוגב...⁸²

ודאי ידע לוינון על מצבם העלוב של ה"קולוניסטים" בפלכי חרסון וטאווריה. לא נעלם ממנו, שהיהודים העוסקים בחנונות קטנה ורוכלות מקמצים ממזונותיהם ושולחים עזרה ליהודים שהממשלה עקרה אותם מן הכפרים והושיבה אותם על האדמה. ובכל זאת הוא עובר על כל זה בשתיקה, ובמקום זה הוא מביא ראיות מהמשורר הומירוס, שם שודאי היה זר לאוזן היהודים במקומות אלה, שגדולי השרים והמלכים בימי קדם היו עובדי אדמה ורועי צאן. וכן הוא מביא ראיות מן המקרא "שכוונה החכמה העליונה בתורתה להיות עם ישראל רק ממלכת עובדי אדמה ולא ממלכת סוחרים..."⁸³ וגם מן ה"מורה נבוכים" (חלק ג' פרק ט) ש"רוב ההפסד הבא במדינות בין בני אדם אמנם הוא מפני החריצות אל הממון ורוב התאוה להוסיף נכסים וכבוד". אולם כדי לא להרחיק את הציבור בדברים חריפים, הוא מהפך "בזכות אבותינו הקדושים" כי בחרו רק במסחר ועזבו את יתר המחיות, מסיבת הטילטולים והגירושים, "למען יהיה טובם בידם בכל עת וכספם והונם צרורים בכנפיהם". ואולם יחד עם זה הוא עומד על כך שאומות העולם מאשימים את היהודים כרמאים, ואומר "שאינן הרמאות טבע קיים חס וחלילה לאומתנו". אולם הדבר תלוי ב"מסחר הקטן והדל". שרוב אומתנו עוסק בו, "על כן לא נוכל הסר מאתנו עקשות פה ולזות שפתים"⁸⁴.

אותם הדברים בקירוב אמר כמה שנים קודם ר' מנשה מאיליה בספרו "שקל הקודש" ואז נודעו עולם היהדות. והנה חמש שנים אחרי שריפת הספר ההוא בחצר בית הכנסת בווילנה, נתן הרב ר' אבלי מוילנה — שהיה ממלא מקום הרב — את הסכמתו על "תעודה בישראל", המביא ראיות מהומירוס. הדברים בהסכמה מעניינים מכמה בחינות: "ילמדנו דעת סדר הלימוד ללמד בני יהודה לתורה ותעודה בישראל שמו, כי הוא העיד בעמו ויתן אומר, אמרי שפר, ככל הכתוב פה בספר, לשובב נתיבות ולגדור פרץ, בלימוד התורה והחכמה וגם בדרך ארץ, ויישר לישרון הדרך הנכוחה, לדעת לשון וספר ולאחוז במלאכה או במסחר הראוי לעשות ככה... ויחזק חרש זה כל דבריו באמרות ה' הצרופות, או בדברי חז"ל בעלי האסופות. הן כל אלה פעל ועשה גבר חכם בעות, יקר מפז, החכם המפואר ותורני מופלג הרב מו"ה

יצחק בער לעוויגזון מקרעמניץ... חזיתי איש מעיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב... ספרו זה ראו חכמים ויאשרהו... עד שעלה להגיע עד מקום שאדוננו הקיר"ה במסבו, הובא להתבונן בה מה טיבו. ויחוננוהו הקיר"ה ברוב נדבות לבו... לזאת אמרתי לענות אחריו אמן בכל כחי, ובאין משא פנים אמרי ושיחי... הנני לקבל ספר אחד במחיר הקצוב, וגם לעורר נדיבי עמנו לקחת לקח טוב, כי מוצאו מצא טוב".

לפי שמועות שונות שפשטו אז התרעמו רבים מחשובי העיר וילנה על ר' אבלי בשל הסכמתו זו¹⁵. אולם בדברי ההקדמה למהדורה השניה מוסר לוינסון, כי ר' אבלי אמר לאלו ששאלו אותו מה טיבו של הספר "תעודה בישראל" — כי "לא נמצא בו חסרון כי אם זה שלא חיברו רבנו הגדול ר' אליהו החסיד דוילנא". כלומר: לו נאמרו כל אותם הדברים על ידי הגאון היו הדברים נשמעים. באמת, לפי מצב הדברים בימים ההם, יש להטיל ספק אם בכגון זה היו דברי הגאון נשמעים. אפשר לומר כמעט בוודאות שאילו היה הגר"א פוסק להחליף יהודית מדוברת בלשון המדינה לא היו שומעים לו. הרי לא שמו לב להיתרו של הגאון ללכת בגילוי ראש. שאר דבריו בעניין עזיבת המסחר הקטן והליכה למקומות רחוקים כדי לעבוד שם את האדמה — ודאי לא ניתנו להגשים בפועל, שהרי צעקתם של עובדי האדמה החדשים ברוסיה החדשה, שהם נתונים במצוקה, הגיעה לכל היהודים בליטא ורוסיה הלבנה. אולם עם כל זאת אפשר לומר כי הופעת הספר "תעודה בישראל" שניתנה עליו הסכמת אחד מגדולי התורה היתה למאורע חשוב. מעתה נשתנה היחס למשכילים. הרבנים ועסקני הקהילות הקנאים חדלו להחרים את המשכילים המעטים שדיברו בלשון המדינה, ושיגוי היחס פעל, בין יתר המניעים, להתגברות תנועת ההשכלה ברוסיה, בדור שאחרי לויגזון.

ית. המשכילים הראשונים ודרכם

הספר "תעודה בישראל" יצא בדפוס כשלושים שנה אחרי מות הגר"א וכחמש עשרה שנה אחרי מות ר' שניאור זלמן. גם תלמידו המובהק של הגר"א לא היה עוד בין החיים. מפעלו של ר' חיים, הישיבה שיסד בוולוז'ין, היתה קיימת, אלא שהשפעתה על יהדות ליטא לא היתה גדולה. וכן לא ניכרה בציבור השפעתו של ר' מנשה מאיליה שהיה עוד בחיים. ברוסיה הלבנה, בוהלין ובפודוליה גדלה והלכה השפעת החסידות. מלחמת המתנגדים בחסידים כמעט שפסקה, וכן גם המשכילים הניחו להם ולא הטרידום.

לוינזון הראה אמנם לחוגי הממשלה על השפעתם הנפסדת של ספרי החסידות על ההמונים אבל בגלוי לא יצא להלחם בהם. את הסאטירה שלו על החסידים בשם "עמק רפאים" השאיר בכתב יד ולא פרסמה ברבים. אדרבה בהקדמתו למהדורה השניה של "תעודה בישראל" דיבר בכבוד על "הרב החסיד המפורסם הגדול שאר בשרי ר' ישראל ריוזינער נשמתו עדין". רק קומץ המשכילים שבגליציה המשיכו במקצת את המלחמה בחסידים שהלכו ורבו. יוסף פרל ירה, בהם חצי לעגו בספריו "מגלה טמירין" ו"בוחן צדיק", יצחק ארטור הקדיש להם כמה סאטירות שנכללו אחר כך בספרו "הצופה לבית ישראל". גם ש"ר גלחם בהם כדרכו במכתביו ובפרסומיו, וכן עוד כמה משכילים בוודים נלחמו בחסידים וברביים.

רבנים גדולי תורה ומקובלים על כל העם רק מעטים היו בדור ההוא. הבולטים שביניהם, ר' עקיבא אייגר בפוזן, ר' משה סופר בפרסבורג ור' מרדכי באנט בניקולסבורג. עיקר מלחמתם של רבנים אלה היתה דוקא במשכילים וברוחות המגשבות מברלין. בחסידים ובישיבתם לא נלחמו, משום שהשפעתם של החסידים כמעט שלא היתה ניכרת במחוזות אלה. גם משכילים גדולים בתורה, שהשפעתם היתה גדולה בדורות הבאים, לא היו אלא מעטים. מהם יש להזכיר ביחוד את ר' נחמן קרוכמל ואת ר' שלמה יהודה רפפורט, שניהם בני גליציה. גם באיטליה היו שניים שהיו גדולים בתורה והשכלה: שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) ויצחק שמואל ריגיו (יש"ר).

ואם נוסיף עליהם את ריב"ל, שישב ברוסיה — הרי היו בדור ההוא חמישה אנשים שאמרו לאחד את התורה עם ההשכלה. מובן שאין לדבר על אחדות דעות ביניהם בדרכם למטרתם. שונים היו אישים אלה באופיים; וכל אחד ואחד ועצמיותו המיוחדת לו. שד"ל, למשל, המסורת היתה קודמת בעיניו להשכלה, אף שגם אותה לא הזניח, בעוד שר' נחמן קרוכמל היה בעל דעות חפשיות, אלא שהשתדל למצוא לדעותיו סמך במקורות עתיקים ומקובלים. וכן גם יש"ר. ואולם בכל אופן כולם שייכים עוד לתקופה שבה לא היתה שלטת הביקורת החפשית על התלמוד והספרות התלמודית. הבאים אחריהם כבר הרחיקו ללכת. המפורסמים שבהם: גייגר, שור, אברהם קרוכמל ועוד. אולם הם כבר נמנים עם בני התקופה החדשה. בגרמניה קמו עוסקים בדברי ימי ישראל: ר' יום-טוב ליפמן צונץ, יוסט ועוד. גם בגליציה נראו ניצני ההשכלה, תלמידי ר' נחמן קרוכמל, כמו מאיר הלוי לטריס, שמשון בלאך ועוד, אבל משכילים אלה לא התלמוד והספרות המסתעפת ממנו העסיקו את מוחם ולבם ובחקר העבר כמעט לא עסקו. ומבחינה זו דומים להם גם המשכילים שקמו ברוסיה אחרי ריב"ל. על חמשה אלה, ראשוני המשכילים, שמניתי, כבר נכתבו מונוגרפיות שונות, ולא אבוא לטחון קמח טחון. אסתפק איפוא בהשקפה כללית על חכמי ישראל אלה המסיימים תקופה ארוכה שנמשכה יותר משלוש מאות שנה.

ט. ר' נחמר קרוכמל וספרו "מורה נבוכי הזמן"

הראש והראשון למשכילי גאליציה, אמנם לא בזמן, אך בערכו הגדול והשפעתו על הבאים אחריו, היה ר' נחמן קרוכמל. השפעתו של קרוכמל ברוסיה היתה בעקיפין על ידי ריב"ל שקורא לו: "אוהבי וידידי הרב הגדול החוקר אלהי, נזר חכמי זמננו רבי נחמן קרוכמל". אחרי מותו כתבו יום טוב ליפמן צונץ ומאיר הלוי לטריס את תולדותיו, גם שי"ר כתב: "אילו היה חי הגבר הגדול הלזה בארץ אשכנז ונאסף בלא יומו, כל שומעי שמו היו מקוננים על מותו ובכל עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה היה אבל גדול ליהודים". גם את תולדותיו סיפר בקצרה כי נולד בשנת תקמ"ה בברודי, "עד מהרה ידע לקרוא אשכנזית ושקד על ספרי המלצים והמשוררים בה, ויחל ללמוד פילוסופיה, בראשונה מספרי צבי תפארתנו החכם הגדול החוקר האלוקי הרב רמ"ד ז"ל (רבי משה מדסוי) ואחרי כן מספרי החכם מכל דורו, אשר משל אז לבדו בעולם המחקר — קאנט". את חידושו לא פרסם בדפוס אלא נהג כמנהג "חכמים קדמונים בין היוונים, כמו פיתגורס והבאים אחריו, שלא היו כותבים מאומה, רק מוסרים בסוד דברי חכמים לתלמידיהם... הוא החל להיות גבור בארץ, ולא חת מפני כל מחרף ומוציא דיבה... כל מכיריו... השיגו תועלת בחברתו, לאלה פקח לב על כוח נשגב של שירי האשכנזים, גיטה ושילר ועל היופי הרב בשירי העברים לוצאטו וויזל, ולאחרים הראה נפלאות בחכמת השיעור והמדידה. לקצת יודעים העיר על איזה מאמרים ב"המורה נבוכים" ובספרי רבי אברהם אבן עזרא ז"ל וילמוד עוד לשון רומי וכן לשון סורי, וגם לשון ערבי כפי מעט הספרים הנמצאים עוד גם היום בארץ ההיא לידיעת לשונות קדם... שקד הרבה על ספרי הפילוסופיא, והעמיק בהם מאד והלך בהם מהלך שוה עם הזמן. ספרי קאנט, פייכטה, שלינג, הגל למד על הסדר, וביחוד יגע על חיבורי זה החכם האחרון ולא הניח מאמר ממנו אשר לא קרא ולא שנה בו, ועם כל אלה הלימודים לא הניח ידו מספרי חכמי ישראל הישנים והחדשים... וכן היה שומר תורה ובעל דת... היה חרד על כל דברי תורה ודברי רז"ל לבלי סור מהם כמלא שעה⁸⁶. אפשר איפוא לומר על קרוכמל שהיה יורשו של מנדלסון. מנדלסון היה גדול בחקירותיו שלמעלה מן הטבע ובזכותן נקרא "החוקר האלהי", וזאת היתה גם גדולתו של

קרוכמל. "ירושלים" של מנדלסון היה מורה דרך לחוקרים ולמשכילים בדורו ובדורות הבאים וכן גם "מורה נבוכי הזמן" של קרוכמל, שיצא לאור אחרי מותו, היה נר לחוקרים ולמשכילים בדורו ובדורות הבאים. שניהם ינקו חכמתם בצעירותם מספרי הפילוסופיה של חכמי ישראל ונשאלו ונשאלו נאמנים להם ולתורתם גם אחר שסיגלו להם את הפילוסופיה החדשה ועשו בה חיל. ואמנם לטריס, תלמידו של קרוכמל וכותב תולדותיו, מדגיש: "בדרכי המוסר ותהלוכות חייו אחז בצדקו דרך משה בן מנחם והקורא המיטיב לראות ומתבונן אל אשר ירמוזן מליו ימצא במאמריו ומכתביו דרך, סדר וענוות לב משה איש האלהים"²⁷. אולם אין ספק כי בתורה, בחקר ההיסטוריה הישראלית ובחכמת ישראל, עלה קרוכמל לאין ערוך על מנדלסון, מפני שרוב ימיו של קרוכמל היו נתונים ללימודי היהדות.

"מורה נבוכי הזמן", שנדפס כעשר שנים אחרי מותו של קרוכמל על ידי ידידו יום טוב ליפמן צונץ, היה הספר העברי השני שיש לו ערך מדעי והיסטורי. הראשון היה "מאור עינים" לעזריה מן האדומים. שניהם השתמשו בספרי יוסף בן מתתיהו שנכתבו ביוונית ותורגמו לרומית ואחרי כן לשפות אחרות. אולם קרוכמל היה הראשון שמסר בקצרה על פי יוסף בן מתתיהו את תולדות ישראל מימי עזרא עד אחרי החורבן, ונעזר בכל המקורות התלמודיים להבהרת תקופה זו. אולם השמיט לגמרי את פרק הזמן החשוב ימי פונטיוס פילטוס. כנראה, לא רצה לנגוע בכל המסופר ב"ברית החדשה" על ישו. בחושו ההיסטורי ודאי הבין כי מה שמסופר על ישו ב"קדמוניות היהודים" אינו אלא זיוף, אבל לא רצה לדבר על כך בספר עברי. השמטת התקופה של פונטיוס פילטוס, היא פגם בהרצאה ההיסטורית הקצרה של קרוכמל. אולם במסרו את דברי בן מתתיהו הביע את דעתו ואת חידושו שלו.

קרוכמל הוא הראשון שקבע בניגוד לכל המקובל. כי שמעון הצדיק הוא שמעון השני, נכדו של שמעון הראשון, ורוב ההיסטוריונים הלכו אחריו. הוא גם הראשון שהציע בעברית את חקירותיו בכתבי הקודש לפי הביקורת המתונה. אמנם עוד קודם לקרוכמל היו ספרי מדע, ובייחוד של חוקרים לא יהודים, בגרמנית, בביקורת חפשית על המקרא, אבל קרוכמל היה הראשון שהעז להוכיח בעברית, כי ישעיהו מפרק מ' ואילך הוא נביא אחר שחי

בזמן מאוחר מישעיהו הראשון, והנבואות "נתנבאו בבבל בדור יסוד המעלה משם, והאחרונות שבהן בארץ בדור שלפני עזרא ונחמיה"⁸⁸. קרוכמל מדגיש, שהוא בא לאותה מסקנה אף על פי שידוע לו "שהו סותר להמפורסם באומה מזמנים קדמונים מאד, לא בלבד בתלמוד ובמדרשות כי אם גם יוסף הכהן בספרו הקדמוניות מייחס נבואות נחמות אלו בפירוש לישעיה, וגם בן-סירא הקודם לו הרבה"⁸⁹. קרוכמל מצא סמוכין לדעתו זו גם בדברי ר' אברהם אבן-עזרא. לפי דבריו הוא כבר רמז בפירושו לישעיהו אותו הסוד כי ישעיה ממ' ואילך הוא מנביא מאוחר, "אולם בסתום רב עוד מהרגיל אצלו... הכל מפחד קנאים בלי ספק"⁹⁰. בחקירתו של רנ"ק על ספר "קהלת", הוא מוכיח כי נתחבר בסוף מלכות פרס לפני בוא היוונים, ובהגדרת הזמן — אומר רנ"ק — "יצמח לנו גם ממנו ובייחוד מן המשלים המוסריים שבו איזה אורה וידיעה בטובת ומעלת מצב אומתנו בדורות הללו". אולם אחרי הביאו כל הראיות הוסיף: "הגדתי היום ברוח נכון ובלי הכחיד דבר תחת לשוני את הנראה לנו צודק בענין ספר זה, בחשבי שיש בזה... משום עת לעשות לה'. אכן כמו כן בפה מלא ושווה אל הלב אומר, שאיני מחליט כל דברי טענותי וסברותי לאמת ברור שאין להשיב עליו, יצרפו ויתלבנו ויתבררו הדברים על ידי חכמים בעלי המלאכה, וזה כל ישע מחזיק בתורת אלהיו, וכל חפץ החפץ בתפארת אבותיו"⁹¹. בדבר איחור זמנם של כמה מזמורי תהלים, אמנם קדמו לו החוקרים הגרמנים, ואולם קרוכמל מתאמץ לפרש את המזמורים, כאילו הם מכונים נגד הצדוקים בימי החשמונאים ואחריהם. אין אני בא לדון עד כמה נכונות הן ההשערות, אלא לציין כי ההשערות היו חדשות ומקוריות, ולא חת להביען אף שידע כי יהיו עליו הרבה עוררים.

אולם אם בחקירות המקרא קדמו לו חוקרים נוצרים, ויכול היה לזרות ולהבר, הנה בדבר תורה שבעל פה וחקירות בהלכה ואגדה לא היו לו קודמים, בזה היה הראשון שהגדיר בדבר הלכות המיוחסות לכנסת הגדולה, והלכות למשה מסיני. הוא השתמש בספרי ראשונים, מקובלים בכל תפוצות ישראל, והוא הראשון שהגדיר שהלכה למשה מסיני פירושה הלכה "קדמונית בקביעותה... היותה מוסכמת ובלי חולק מעולם... ואם כן הלכה כזו היא מסיני, או כאילו היתה מסיני"⁹², ועוד חידושים שהחוקרים החדשים קיבלום ממנו. בייחוד דיבר דברים נועזים על האגדה ובעלי האגדה. אמנם בהרבה קדם לו ר' עזריה מן האדומים, אבל רנ"ק הוסיף הרבה משלו. לדעתו היו נפוצות בזמן חיבור התלמוד אגדות זרות רבות "בשפה העמוקה של

ההמונים ואתה שבקובצי קלי-הדעת, אלא שבזמני כתיבת הגמרא מפי החכמים... הסופרים שהיו בני בלי שם ואין בידם החפץ או היכולת לשקול הדברים במאזני הבחינה, היה בידם ספרי דאגדתא רבים, והטפילו מעצמם בחיבור הגמרא, כל או רוב מה שמצאו בהם, הטוב והרע, האוכל והפסולת יחדיו... ועל זה הדרך היה הדבר באותו מין מן האגדה הזרה שנכנס במדרשים⁹³. בהביעו דעות כאלה הוסיף: "והאמת נודה שלא נמצא לקדמונים שום רמז מכוון על הדרך של השערותנו" אבל תוך כדי דיבור מוצא אסמכתא בדברי הרמב"ם ורבי יהודה הלוי ב"כוזרי", אסמכתא רופפת במקצת, ואף-על-פי-כן הוא מרגיע עצמו בה, ומסיים "בטוחים אנחנו ברחמי שמים, כי לא יחשב לנו דרישתנו זאת לעוון ומרי שסוף סוף נתברר על ידה, שההלכה והמשנה והשלמתם הכלולים בתלמודנו לא חלו במ ידי המונים, ולא עלו עליהם קמשונים ושבאלו הש"ס בבלי עיקר, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, היינו להורות על פי יסודותיו ודרכים המצויינים בו"⁹⁴. במלים "על פי יסודותיו" יש כעין רמז, כי אפשר להכניס הרבה שינויים, אבל על כך לא רצה לדבר, שלא יחשדו בו, כי הוא נוטה למתקנים בדת, שהיו טוענים שדרישתם לתיקונים מיוסדת על יסודות התלמוד.

בספרו של רנ"ק יש גם הרבה רעיונות מקוריים בדברי פילוסופיה. לרעיונות אלה הקדיש בספרו שער שקרא לו: "גדרים והצעות לחכמת האמונה לקוחות מן הפילוסופיה ההגיונית", וכן גם שער שקרא לו בשם "חכמת המסכן", שבו הוא מפענח את הרמזים שבדברי ר' אברהם בן עזרא, שהחשיבם מאד, ונלחם עם ידידו שד"ל, שפגע בכבודו של חכם זה.

מלחמתו נגד שד"ל היא במכתב לשמואל לייב גולדברג: "בעל כרחנו וכלי משא פנים נדבר משפטים את ידידנו החכם השלם הר"ר שמואל דוד לוצאטו, על רדפו בחרב גדולי הדורות שעברו, ועל תתו בזה ביד מתנגדינו ואויבים לנו חרב חדשה ולה שני פיות. להבאיש ריחנו ולחרף את שמנו. ובאמת ובתמים אין אתנו יודע איזה הדרך עבר רוח קנאה גדולה זו על החכם הלוה, לכוונן קשת גם לדרוך עוד חציו דבר מר נגד הרמב"ם... ונגד החכם רבי אברהם אבן עזרא... ואילו היה בא נגד הגדולים הללו בטענות חדשות... החרשנו, כי המשפט לאלוהים, אלא שאין הדבר כן... טענות קלושות ודברי חידודין בלבד... כמו טענתו על הרב ז"ל (הרמב"ם) על דבר תכונת אמונתו בתחיית הגופות, וכי זה פועל חכם לגלגל עלינו אותה דבה ישנה שכבר נשכח זכרה? ושהתנצל עליה הרב בעצמו במאמר מיוחד הנודע ומצוי

ביד כל אדם. והנה דבריו שם אמת ברורים, שהשארות הנפש כבודה ואשרה היא יסוד כל אמונה יקרה מיוסדת בשכל ובעומק דעת הרוחני... אמנם תחיית הגופות היא רק גס ממעשי הנסים, בשינוי מנהגו של עולם... ולדעתנו העניה הבטיח השם בתחיית הגופות, בשביל לנהל על ידי אמונה זו את המון אנשי הדת אל האמונה בנצחיות הנפש וברוחניותה, שהוא עניין דק, קשה הציור להמון... והורגלו אליה ונקבעה בלבם על ידי האמונה בהבטחת תחיית הגופות⁹⁵.

בויכוחו זה עם שד"ל כדי להצדיק את הרמב"ם עלינו לומר, למען האמת, על רנ"ק שלא אמר את האמת שבלבו. הרי לפי דעתו בספר "מורה נבוכי הזמן" האיסיים הם החסידים הראשונים שבמשנה ותלמוד, והאיסיים — לפי דברי יוסף בן מתתיהו בספרו "מלחמות היהודים" — האמינו רק בהשארות הנפש ולא בתחיית הגופות, יוצא איפוא שהחסידים הראשונים לא האמינו, לפי הכרתם, בתחיית הגופות, ולמה לא דיבר על זה בגלוי? — אלא שידע את נפש ההמונים, כפי שרמז, ולא רצה לדבר דברים ברורים מפני הקנאים. ונהג בזה כר' אברהם אבן עזרא, שגם הוא — לפי דעת רנ"ק — לא דיבר גלויות ו"מפחד קנאים" עטף במעטה הסוד את דעתו על נבואות ישעיה שמפרק מ' ואילך ולא גילה אלא ברמז דק ו"בסתום רב" כי "נתנבאו בבבל". ואמנם היה זמן שר' נחמן סבל הרבה מן הקנאים שאמרו להבאיש את ריחו משום שעמד בקשרי ידידות עם אחד מחכמי הקראים⁹⁶.

כ. השפעת רנ"ק על ר' צבי חיות

ר' נחמן קרוכמל היה בדורו ובסביבתו רבה של ההשכלה. השפעתו היתה רבה על החוקרים הצעירים, ואפילו על אלה שצמחו להם כנפיים ועמדו ברשות עצמם, כמו שי"ר, ריב"ל ועוד. בלב ונפש היה מסור לאהבי החכמה ודורשיה. ומכאן אהבתו וידידותו לר' צבי הירש חיות רבה של זולקבה, עיר מגוריו של קרוכמל. אחד מבני דורו סיפר: "כמעט בכל לילה ולילה היו (קרוכמל וחיות) יושבים ומדברים בעניינים שונים בחכמה עד חצות הלילה ויותר, התחליפו דעותיהם, זה בא בלימודים תורניים וזה בלימודים פילוסופיים והגיוניים"⁹⁸. גם לטריס תלמידו של קרוכמל מספר בזכרונותיו: "עת נבחר אהובו (של קרוכמל) הרב הגדול מו"ה צבי הירש חיות... לאב"ד... בעיר זולקוה והגליל, עמו קרא, שנה ולמד כשבת אחים יחד ימים רבים בשני התלמודים"⁹⁹. בשיחות רעים אלה ודאי הרצה לפני הרב חיות את עיקרי שיטתו, שנתפרסמו אחרי מותו ב"מורה נבוכי הזמן". ויש לשער שמפני ידידו זה לא הסתיר דבר, ואמנם מסופר בספר "דרכי משה" של ר' צבי חיות שיצא אחרי מותו של קרוכמל: "שמעתי מידידי המנוח הרב החכם הכולל החוקר מהר"ג הכהן, מה שבא בגמרא פרק קמא דברכות: 'ותיקים היו גומרים אותה (תפילתם) עם הנץ החמה' — הכוונה על אלו האיסיים, אשר שמענו מהם ביוסיפון ויוחסין שנהגו כן, וכן מה שנמצא בש"ס בשם 'עדה קדישא דבירושלים', וכן 'קהלא קדישא בירושלים', וכן מובא בש"ס 'חסידים נאנשי מעשה', 'חסידים הראשונים' — הכוונה על כת זאת"¹⁰⁰. ברור איפוא ששני חכמים אלה דיברו על הרבה שאלות היסטוריות ותלמודיות, אלא שר' צבי חיות אינו מזכירן, משום שלא קיבל את דעתו.

ר' צבי חיות, שהיה מורה הוראה בישראל, הלך בדרך הסלולה של גדולי ישראל שקדמו לו וקיבל את מרות דברי הפוסקים המקובלים. אולם בחקירותיו על התלמוד שאין בהן משום הלכה למעשה, היה קצת יותר חפשי. אולם, דעות רבות שמצאו להן מקום בספרו "מבוא התלמוד" מעידות שלא היה מושפע ביותר מידידו מהר"ג הכהן. הרב חיות מתאמץ להוכיח, כי בכל

הדברים שבמשנה וגמרא מסתמכים בהם להלכה על דרשות מן המקרא אין המקרא אלא אסמכתא, ובאמת מקובל היה אצלם הדבר הלכה למשה מסיני, איש מפי איש. לדעה זו מצא רביה בחידושי הריטב"א, שהביע את הסברא שבעלי התלמוד הוציאו את הפסוק בתורה "ארבעים יכנו", מפשוטו והעמידהו על שלושים ותשע, מפני שדבר זה היה הלכה למשה מסיני¹⁰⁰. הרב חיות לא שם לב לזה שהדין של "ארבעים חסר אחת" אינו הלכה פסוקה ויש תנא אחד, רבי יהודה, שאמר "ארבעים שלמות"¹⁰¹. ואילו היתה הלכה זו מקובלת מסיני איך יבוא חכם אחד ויחלוק על מה שהיה מקובל איש מפי איש במשך דורות? כאמור בפרק הקודם התעמק קרוכמל הרבה בשאלה מה היא הכוונה ב"הלכה למשה מסיני", ובא לידי מסקנה מתקבלת על הדעת ומיוסדת היטב. ודאי בהיות קרוכמל וחיות דנים לילה לילה בשני התלמודים דיברו על שאלה יסודית זו בתלמוד, ששניהם כתבו עליה, אולם מה שונה דעתו של חיות משל קרוכמל. כך אנו מוצאים ב"מבוא התלמוד" דברים הראויים לאנשים הרחוקים מכל ביקורת הגיון. הוא קיבל כפשוטו את המאמר בתלמוד: "בית דינו של דוד גזרו על יחוד פנויה" וכן "כי פנחס גזר על ישראל בסוד שם המפורש ובכתב הנכתב על הלוחות שלא ישתה אדם סתם יינם"¹⁰². וכן לא השגיח חיות בהוכחותיו הברורות של קרוכמל ביחס לאגדות בתלמוד, והוא בא לידי מסקנה, "כי גם מאגדות התלמוד נוכל ללמוד דינים והוראה".

ואף-על-פי-כן אנו מוצאים בקצת מספרי ר' צבי חיות את השפעתו של קרוכמל. כפי שראינו בפרק הקודם נלחם רבינו בידידו שד"ל "שהיה אהוב ויקר לו כל ימי חייו", על יחסו הרע והבלתי צודק לרמב"ם. כך נלחם גם חיות מלחמת כבודו של הרמב"ם וייחד לכך ספר בשם "דרכי משה", שבעיקרו בא להוכיח כי אין ממש בטענות על הרמב"ם (הכוונה לטענותיו של שד"ל) "כי בארבעה פרקים הראשונים מספר המדע — המה מעשי מרכבה ומעשי בראשית — לא שאב ממקור נאמן, כתבי קודש ודברי חז"ל, רק העתיק לנו דעות חכמי יוון"¹⁰³.

חיות קרא כבר את הספרים החדשים, הכתובים גרמנית, בדבר ביקורת התנ"ך והתאונן: "זמננו זה אשר איננה דומה לזמנים הקודמים וכו' וביותר ניכר ההבדל במצבנו להמעייין וחוקר קורות האומה בעין פקוחה וחודרת, וחופש בעין ביקורת אחר דרכם ונתיבתם של אלו הכתות אשר קדם זכרם ומעריך אותם לכתות אלה אשר גברו בזמננו, בעל כרחו הנהו מוכרח להודות ולהגיד דבר האמת, כי אם אמנם הטיב ה' לעמו במעמדם המדיני... ובקצת

מדינות כתושבי ארץ נחשבנו, בכל זאת בדברים הנוגעים לאמונה הטהורה השחיתו, התעיבו עליה ולא נראתה כהנה לרוע גם בכתות הקודמות. כי אע"פ שראינו מהם שהיו נפרדים מאתנו... כמו הצדוקים... בכל זאת לא על הכלל כולו יצאו לחלוק כי הניחו עניין תורה מן השמים... ליסוד דתם... והללו טוענים עורא זייף את חתורה ולא היתה בשלמותה בבית ראשון, כמו שהיא סדורה עתה לפנינו. והמבקרים יטענו מצדם כי באו זרים והוסיפו בתורה והם גורעים ומוסיפים גם היום כפי שעולה על רעיוניהם"¹⁰⁴.

הרב חיות אינו מתאונן על המאחרים זמן כתיבתם של חלקים שונים בנביאים ובכתובים, כגון פרקים אחרונים שבישעיהו, פרקי תהלים שונים וכן דניאל וקהלת. אין ספק שגם בדבר זה לא הסכימה דעתו לדעת ידידו רנ"ק, ובשבתם יחד ודאי נסבו ויכוחיהם גם על ציר זה. כנראה, משום שהבין שאין דברים אלה מערערים את יסודות האמונה, בחר לעבור עליהם בשתיקה. ומבחינה זו כדאי להביא דבריו שכתב בראש ספרו "דרכי הוראה": "נדוע לי ידיעה נאמנה, כמו שהועיל הרמב"ם לנבוכי זמנו על ידי השלמת חכמת הדת ונרפאו אנשי דורו משני המחלות היותר מסוכנות, היינו מהכפירה מצד אחד ומן האמונות הטפלות מצד השני, וכאשר פעל הוא הטוב לעמו בזמנו אז, כן אמנם תקוותי נכונה... כי אם גם היום ישתדלו רבני הדור להשלים חכמת ישראל ככל הצורך לה בזמננו זה, אשר לא תספיק החקירה וההילוך בפרטי המצוות לבד, כי נוסף עתה החוב על המתבוננים לדעת קורות האומה מאז, וערך מצבה להעם אשר ישבו בקרבם. וחכמת הביקורת אשר פרצה בזמננו מעל לגבול, ועמלו הבונים לברר האמת מתוך השקר ותבן מתוך הבר, ואוכל מתוך הפסולת — גם היא תעזור מצדה לגלות נסתרות וצפונות בחיי האומה, במה שנוגע לתהלוכותיה והנהגותיה... ולהודיע לנו גם כן קצת טעמים וסברות על איזו תקנות חז"ל. ושתי אלה החכמות העוזרות, היינו חכמת קורות העתים וחכמת הביקורת, היו נעלמות מרבנו הרמב"ם, ולא החשיבם למאומה. לכן גם האדם הגדול בענקים הלזה בהרבה פעמים לא יצא ידי חובתו. לפי ערך גדלו ורב חילוי"¹⁰⁵.

"דברים אלה שיצאו מפי רב גדול מורה הוראה לפני יותר ממאה שנה היו הראשונים בספרות התלמודית. אין ספק שבדברים נמרצים אלה הושפע חיות מר' נחמן קרוכמל, "הרב החכם הכולל" שהיה מתוכח עמו ויכוחים ארוכים לילה, לילה.

¹⁰⁴ שם, עמ' 104.

¹⁰⁵ שם, עמ' 105.

כא. ר' יצחק שמואל ריג'יו

ר' יצחק שמואל ריג'יו, רב בגוריצייה, הוא אחד המשכילים הראשונים וכן דורם של קרוכמל וחבורתו. הוא לא היה חוקר עמקן כקרוכמל, גם לא גדול בתלמוד וחקר חכמת ישראל כרפפורט, אבל היה קרוב אליהם ברוחו ופעולתו. בספרו "התורה הפילוסופיאה" הראה יש"ר כי הוא עצמו היה אחד מנבוכי הזמן והתאמץ לצאת מן התסבוכת הנפשית, הוא למד הרבה לא רק את הפילוסופיה של ימי הביניים, של רב סעדיה גאון, הרמב"ם והרלב"ג, אלא גם את הפילוסופיה החדשה שבימיו. בייחוד היה נאמן להלך מחשבותיו של משה מנדלסון.

בספר "התורה הפילוסופיאה" עמד יש"ר על אותן הבעיות שעמד עליהן שי"ר במכתבו ל"משכיל המפואר" ב"ביכורי העתים" וריב"ל ב"תעודה בישראל" — על התועלת שבחכמות הטבעיות, על חשיבות הלשון העברית, על ידיעות לשונות זרות, ואולם אין בו על הצורך ליהודים ללמוד מלאכה, לעסוק בעבודת האדמה במקום "המסחר הקטן", דברים התופסים מקום חשוב ב"תעודה בישראל", באיטליה לא עמדו שאלות אלו על הפרק. לעומת זה יש הרבה על הפילוסופיה לפי רוח היהדות, על האמונה, על החקירה וכו'; דברים שאין עליהם כמעט כלום בספרו של לוינזון. יש"ר התאמץ למצוא היתר ללימוד פילוסופיה, ולהביא הוכחות על כך מן התלמוד, החכמים הראשונים והאחרונים. הוא הביא את דעת חכמי ישראל שבכל הדורות על לימוד פילוסופיה, את דעת המחייבים ואת דעת השוללים, והביא רשימה ארוכה של חכמי ישראל שעסקו בפילוסופיה עד שהגיע למשה מדסאו, שגם הרב האב"ד דטריאסטי קורא אותו בשם "הפילוסוף האלוהי, ראש לכל הפילוסופים שבדורנו". על הפילוסופיה של מנדלסון סמך יש"ר בכל דבר ודבר, ובייחוד בחכמת מה שאחר הטבע שהיא, לפי דברי יש"ר, "חכמה מפוארה ונכבדת ביתר שאת על שאר החכמות, בהיות שחקירותיה נופלות על הנושא הנשגב ומרומם על כל תהלה"¹⁰⁶.

יש"ר עומד על האגדות המוזרות שבאו בתלמוד, שהן נגד הפילוסופיה ונגד

השכל כגון: "מה שאמרו חכמינו ז"ל (בבא בתרא דף ע"ד וע"ה) על הלוייתן שהקדוש ברוך הוא סירס את הזכר והרג הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבוא ושעתיד לעשות להם סעודה מבשרו וסוכה מעורו, והנה אין גם אחד ממי שחס על כבוד קונו שיאמין שדברים כאלה נאמרו כפשוטן ממש". ועם זאת — הוא מציין — היו חכמים גדולים בתורה כמהרש"א ורבנו בחיי שלקחו הדברים האלה כפשוטם ממש, דבר שיש להצטער עליו ביותר. והוא מביא דעת הרמב"ם כי "אין ראוי לאדם להניח דברים של דעת... ויתלה בדברי יחיד מן החכמים... ולעולם אל ישליך אדם דעתו אחריו כי העיניים הם לפנים ולא לאחור". לפיכך הוא מדבר רתת נגד האנשים הבורחים מן המחקר, "שכל מעשיהם ומנהגייהם אינם נוסדים אלא על ההרגל", ואין קץ לרעות "מן הנטיה הזאת אחר ההרגל". הן "כמה מצוות באו מפורשות בתורה באר היטב והעם נרפה לקיימם, אבל אין גם אחד מן המנהגים הכתובים בספר מהרי"ל שלא ירצו כל העם אחריו"¹⁰⁷. יש"ר מרבה להביא דברים מקובלים בעם שיש לבטלם, משום שאין להם יסוד בתורה שבכתב ושבעל פה. ועל כל צרה הוא מוצא את התרופה: "חכמת מה שאחר הטבע תועיל לבטל כל דבר שקר וילדי תעתועים, הן כמה שנוגע אל האמונות, הן כמה שנוגע אל המנהגים או אל סדר הלימוד"¹⁰⁸.

הפוסק האחרון בדבר התורה והפילוסופיה אצל יש"ר הוא "רבנו החוקר האלוהי בספרו הנפלא 'ירושלים' ובשאר הספרים שיש בהם נפלאות מחכמתו העמוקה", ומכיון שהרב החוקר מדיסאו מוצא כי "התורה והפילוסופיה" אינן מתנגדות זו לזו, לפיכך הוא מלא זעם, על תלמידי הרמב"ם "אשר שאבו מבאר חכמתו, מוציאים עליו עלילות דברים, חותרים להפוך דבריו הישרים ללענה וראש, מייחסים אליו דעות זרות שלא עלו על לבו, ואומרים שהוא ז"ל הסכים עמהם לבטל המצוות המעשיות בזמן הזה, ושהיתה כוונתו להוכיח שרק המצוות המוסריות ותיקון המדות, חובה עלינו בכל זמן, ושרצה להסתיר כוונתו זאת רק לפי שלא היו אנשי דורו ראויים לגלות אליהם זה הסוד, ושהוא ז"ל לבש בגדי צבועים למען כחש, והתראה עצמו כל ימי חייו כמחזיק במנהגים ההם כדרך החנפים, אך בקרבו ישחק עליהם... אוי לאזנים שכך שומעות... אך לא אנכי אחרוך משפט שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק"¹⁰⁹.

כשיצא הספר "התורה והפילוסופיה" בשנת 1827 היה עוד דוד פרידלנדר תלמידו של מנדלסון בחיים, הוא בא לאשר כי מנדלסון רבו היה נגד המצוות המעשיות. ויש"ר כתב על זה במכתבו שנתפרסם ב"כרם חמד": "רבנו משה

מדסוי... גבר על כל החכמים. בצחות מליצתו האשכנזית הפלא ופלא... האם אין דבריו (של מנדלסון) בו (בספר 'ירושלים') ברורים כשמש בצהרים בעניין המצוות המעשיות? האם תלמידו הר"ר איצק אייכל נ"ע המתרגם ספרו לא הבין דבריו כשכתב בשמו: 'המצוות הנהוגות בכל מקום קדושים המה לכם, זרע ישראל... איך יזידו להבאיש את ריחו אחרי מותו בתתם אותו כמכחיש בחיוב שמירת המצוות... איש הנף מאין כמוהו, איש מתחסד בשפת חלקות למען כחש... לא אני ולא שוחרי האמת יאמינו שנפש רבנו הטהורה תתגאל במחשבות פיגול כאלה'¹¹⁰. מדברי יש"ר בוויכוחו זה עם פרידלנדר נראה, שלא ידע על אגרתו של פרידלנדר לכומר טלר, שבו הביע רצונו להתנצר בתנאים ידועים. פרידלנדר אמנם, לא היה חתום על האגרת שנדפסה, אבל בברלין ידעו הכול מי חיברה. אילו ידע יש"ר דבר זה, ודאי לא היה קורא אותו במכתב ההוא רבי דוד, והיה פוסל לגמרי את עדותו.

יש"ר כתב עוד ספרים, ותוכן ספריו כולם חקירות ביהדות ובחכמת ישראל. הוא סבל הרבה, שאין סביבה יהודית באיטליה. הוא ושד"ל היו היחידים באיטליה שדאגו לגורל היהדות. במכתב לריב"ל הוא כותב: "מה יפה גורלך לשבת בארץ פולניה מקום מגורי הרבה תורניים ומשכילים מבני עמנו, וכאן כולם רודפים אחרי הבצע מקטן ועד גדול ואין לי איש להשתעשע עמו בתורה וחכמה, כי אם רעי החכם שד"ל". אמנם, מנגודים היו יש"ר ושד"ל בהשקפותיהם על הפילוסופיה, הרמב"ם ור' אברהם אבן עזרא. אולם כשם שרנ"ק ושד"ל המחולקים בדעותיהם נשארו ידידים, כך גם יש"ר ושד"ל.

הספר "התורה והפילוסופיאה" שונה באופן הרצאתו ובאופן ההסברה ההגיונית מספרו של רנ"ק, ואף-על-פי-כן — רוח אחד לשניהם. זהו הרוח של משכילי הדור ההוא בגליציה, שר' נחמן קרוכמל היה להם למורה דרך, כמו ר' משה מדסאו בשעתו למשכילי גרמניה. ריב"ל, שהעביר את ההשכלה הגליצאית ליהדות הרוסית בהתאם לתכונתה וצרכיה, לא היה שונה כלל בהשקפותיו מבעל "התורה והפילוסופיאה". ואף-על-פי-כן חיבר כמעט ספר מיוחד בשם "יהושפט", השגות על ספרו של יש"ר. האמת ניתנה להאמר שהשגותיו של ריב"ל אינן פוגעות באיזה רעיון יסודי שבספר, ורובן השגות בדברים בלתי יסודיים. ביניהן נמצאות גם כאלה המראות, שריב"ל היה רחוק אפילו מן הביקורת המתונה של קרוכמל בקביעת זמן הכתובים. ריב"ל בא

בטענה על יש"ר שאמר ש"החכמות והחקירות הפילוסופיות לא היו בישראל ולא ידעו מהן עד זמן הגלות, והחכמות נולדו על ברכי הגוים הקדמונים" והוא תמה ושואל: והרי יש לנו "ספר איוב שכתב משה וקהלת שכתב שלמה המדברים בחקירה אנושית".

יש לשער שריב"ל "טרח קצת" למצוא שגיאות ב"התורה והפילוסופיאה" של יש"ר מפני הטינא ששמר לו בלבו: כי אין ספק שריב"ל נכה מדברי ביקורתו של יש"ר על ספרו "תעודה בישראל". ואלה דברי יש"ר לגולדברג, המו"ל של "כרם חמד", על ספרו של ריב"ל: "ספר תעודה בישראל יפה אך נעים לאותם שיש להם צורך בו, היינו לאנשי עוורי לב וגסי השכל, שלא נתברר להם עדיין כי מחוייב הישראלי ללמוד לשון הקודש ולשונות העמים וקצת חכמות, שאין להם עסק עם האמונה (כי על צורך הפילוסופיה לא העיז לדבר). ועתה יען רבו במדינתך אנשים כאלה, לכן בואו ונחזיק טובה למחבר היקר, אשר בתום לבבו התנדב להסיר מהם מכשול כזה ולפקוח עיני העברים העוורים"¹¹¹. דברים אלה ודאי פגעו בריב"ל, ולכן אנו רואים שריב"ל, שהיה רחוק מפילוסופיה, מקנא ב"יהושפט" את קנאת אריסטו, כשיש"ר פגע בפילוסופיה שלו, ועוד טענות כאלה, המעידות על "חשבון ישן".

חכמי ישראל בדורו של יש"ר לא ראו בו חוקר מעמיק, ואחד מהם אמר בפירוש שהוא "לא אהב להעמיק החקירה". אין ספק שחבריו בדורו עלו עליו: ש"ר גדול היה ממנו בתורה, קרוכמאל היה גדול ממנו בפילוסופיה ושד"ל באהבתו למסורת. ואף-על-פי-כן הוא אחד מאלה האריות שבחבורה המצומצמת במערב שפעולתם היתה מורגשת עוד בדורות שאחריהם.

כב. ר' שלמה יהודה רפפורט (שי"ר)

ר' שלמה יהודה רפפורט (שי"ר), בן לאותה חבורה, עלה על שאר חבריו, בבקיאותו בתורה. עליו אפשר לומר שהיה גדול בתורה, כלומר: בקי בבבלי ובירושלמי ובכל הספרות התלמודית. עד שנת העשרים ושנים לימי חייו היה עסוק בעיקר בלימוד תלמוד ופוסקים, אף שלמד כבר גרמנית וצרפתית. הוא היה חתנו של הגאון רבי אריה ליב בעל "קצות החושן". וכתב גם הערות לספר "אבני מלואים" שהוציא חותנו. אולם בהיותו בן עשרים ושנים — בשנת תקע"ב — שנת מלחמת צרפת ברוסיה, נפגש עם ר' נחמן קרוכמל. והוא השפיע עליו הרבה, ו"במשך עשרים ושמונה שנים מיום הכרתם לא עבר חודש ימים אשר לא בא אל קרוכמל או קרוכמל אליו, והשתעשעו יחד בתורה וחכמה"¹¹². ברור איפוא שידע היטב את כל דעותיו והשקפותיו של רב"ק. לפי דברי שי"ר הוא הוא שהשפיע על קרוכמל לכתוב את ספרו "מורה גבוכי הזמן", ואחרי שראהו יוצא ממכבש הדפוס הכיר שי"ר "את עומק בינתו וחכמת לשונו, ושדור אחרון ילמוד ממנו רבות ונצורות". ידועה הביקורת המתונה של קרוכמל על כתבי הקודש: ישעיהו, דניאל, קהלת, מזמורי תהלים, ועל תורה שבעל פה והאגדות, ויחסו לרמב"ם ואבן-עזרא והפילוסופיה בכלל, ואם שי"ר ראה בעין יפה "שדור אחרון ילמד ממנו רבות ונצורות", יש לשער שברוב דעותיו, ובשינויים לא חשובים, היה שי"ר תמים דעים עמו.

והנה במלאת לשי"ר כ"ה שנים, כלומר, כשלוש שנים אחרי שהכיר את קרוכמל, כתב "דברי אגרת" ליעקב שמואל ביק, ידידו הקרוב, תלמיד חכם, בעל השכלה ויודע לשונות. שפנה עורף לההשכלה המקובלת וקיבל את תורת החסידות. החומר שבידנו על חיי ביק המשכיל שנהפך לחסיד רק מעט הוא, אולם מזה שידוע אפשר להכיר את נשמתו הטהורה, אהבתו לעממיות, וחיפושו את האמת. הוא היה גדול בשנים משי"ר, בנו של רב בעיר גדולה, מקרובי ר' יעקב עמון. שי"ר מעיד עליו באגרתו ואומר: "מבטן גולדת איש תבונה, לב רחב נתן לך אלהים"¹¹³. ואמנם לב רחב היה לו וכמעט לא היה דומה לו

בין המשכילים בני דורו. הוא תירגם דברי שירה מצרפתית והשתתף ב"ביכורי העתים", כשכבר נמנה עם עדת החסידים¹¹⁵. ביק מת במגיפה בשנת תצ"א. אחרי מותו של ביק, נתפרסם ב"כרם חמד" מכתבו אל המשכיל טוביה פדר. ביק יצא במכתבו להגן על כבודו של ר' מנדל לפין מסאטאנוב שהותקף בחריפות על ידי טוביה פדר. מעשה התרגום של ספר משלי ליהודית אשכנזית בידי לפין העלה את חמתו של פדר והוא עמד לפרסם חוברת בשם "קול מחצצים" בגנותו של לפין. במכתבו זה יצא ביק גם להגנת לשון העם. הוא היה, כמדומה, הראשון שהגן על לשון העם בדברי רגש והגיון כאחד. והוא שכתב לפדר: "זכור נא, ידידי, כי בה (בלשון המדוברת) דיברו אבותינו ואבות אבותינו בארץ פולניא, זה כארבע מאות שנה, בה דיברו וחשבו, ודרשו הגאונים בעל הב"ה, הרמ"א, הסמ"ע והש"ך וכו' — בלשון הזה שמענו מדבר את הגאון מווילנא ז"ל... בעיר וינא העליזה עד היום הזה, מדי שבת בשבתו יצא לאור מכתב מגיד חדשות בשפה שידברו בה האיכרים ואם לגויים היושבים סביבות עיר הממלכה... יטעמו להם... בלשון שרגילים לשמוע ולדבר בבתיהם... על אחת כמה וכמה ליהודים הנדחים בארץ אוקריינא, ואינם יודעים להגות בספרים כתובים בשפה אחרת. כן יעשו כל חכמי עם ועם החפצים לעשות טוב עם... הנצרכים לעזרתם... והנה לשונות צרפת ואנגליא שגם הן בלולות מלשון אשכנז, גאליא רומ' ויוני... זה כמשלוש מאת שנה נסתלסלו מאוד... זה כמאה שנה היה לשון אשכנז במדרגה השפלה הזאת, לפני כשמונים שנה היתה שפת רוסיה לשון איכרים... ההמוץ הוא מניח הלשון בכל עם ועם ובראשית הנחתו, אין הבדל בין שפה לשפה בבחינת יקרתה"¹¹⁶. וכשם שהעריך את ערכה החיוני של הלשון המדוברת הכיר בערך הלאומי של הלשון העברית: "הלשון הקדמון הזה לבדו חיי רוחנו אחרי שנתפורנו בארבע כנפות הארץ ובאיים רחוקים ורק הוא הקשר המקשר אותנו להיות לאחדים לפני אדון עולם ולפני דרי ארצו המשתנים חדשים לבקרים בלשונם, במנהגם, בדתם ובמוסרם". ואם אנו מוצאים דומים לו ביחסם לעברית — וגם לוינוון הביע השקפה כזו ב"תעודה בישראל" — הרי ביחסו לאידיש אין דומה לו בדורות אלה. את הנימוקים של ביק שמענו רק בדורות מאוחרים, ובייחוד מפי אנשים מתכחשים ללשון העברית.

שי"ר מחפש באיגרתו את הסיבות שהניעו את ביק לשנות את השקפותיו. לדעתו, עלול דווקא אדם שבילדותו היה עסוק בפלפול המבלבל את המוח למצוא מפלט בחסידות. "והסיבה היותר גדולה", ממשיך שי"ר באגרתו, "כי

ראית "קצת משופטי העיר ונכבדיה אשר אצל אביך יתאספו כפעם בפעם והנה הוות בקרבם ותחת לשונם חנופה וחלקקות, ובצע כסף לא ישנאו — ראית את הנעשה, והנה עמל ואוון ורעות רוח. ראית כי לא זה הדרך הנכון ולא זאת המסלה הסלולה לאושר ושלמות, ותבקש מנוס לנפשך הטהורה ותבחר בחברת החסידים. אך הנה, אחי! גסת מקול הפחד ונפלת בפח יוקשים... דמית לאסוף האמת והאמונה בקרב לבך והנה אספת מלא חפניים רוח בחפניך. בוא עמי, יקירי, נרדה נא ונראה את האנשים אשר מצאו חן בעיניך, מי המה ומה מעשיהם, בראשונה נפן נא אל גדוליהם ורביהם...¹¹⁶ מה השיב לו ביק אין אנו יודעים. ואולם המחלוקת עם החסידים לא רפתה, ובאחד המכתבים משנת תקפ"ט — כשנתיים לפני מותו — הוכיח ביק את שי"ר על אשר אין בו "מידת הטולרנציה": "אחר שקראת הרבה והעתקת כמה וכמה מדברי המשורר המפונק לעם אשכנזי (שילר)... ולא העתקת לעצמך את מאמרו הקוסמפוליטי: נשיקה לכל יושבי תבל, ולשנות המידה הזאת למידה ישראלית ובכוח הנשיקה הנ"ל לחבק ולנשק כל אחינו בני ישראל בכל לבב ובכל נפש"¹¹⁷. לא ידוע, אם זה השפיע על שי"ר, אבל הוא פסק מלהילחם בחסידות ושם מעיינו בחקירת קדמוניות ישראל, וביחוד בתולדות הגאונים, ובמקצוע זה היה הוא הראש והראשון, אמנם גם צונץ כתב תולדות רש"י (בגרמנית), אבל חיבור זה הוא כקליפת השום לעומת עבודתו של שי"ר בתולדות הגאונים. ובכלל בידעת התלמוד וספרות התלמודית הענקית היה שי"ר גדול בהרבה מכל חכמי אשכנז, שהתחילו להתעניין בחכמת ישראל וכתבו את דבריהם בלשון הגרמנית.

מאמריו של שי"ר בתולדות הגאונים, ורבנו נתן בעל "הערוך", הרעיפו טל של תחיה בלבם של משכילי הדור ש"חכמת ישראל", התהוותה והשתלשלותה מדור לדור היתה יקרה להם. שד"ל שלבו היה ער לקדשי ישראל פנה אל שי"ר במכתב הזה: "זה לי ימים ושנים למן היום אשר החילות להשמיע בחוץ קולך במחברות "ביכורי העתים" דבקה נפשי אחריד... איש כלבבי קם בישראל... חשתי ולא התמהמהתי לרוץ אליך... אחי אתה ואודך... כי עזה כמות אהבה אשר אינה תלויה בדבר בטל, כי אם בהשתוות המחשבות, ובשמחת מציאת איש אשר אלה לו, המדע וההשכל הולכים צמדים, והיראה והחקירה היו בו לאחדים, איש אשר כל ימי ביקשתיו ולא מצאתיו... ועתה כראותי אותך, ידידי, יקירי, כי פנית אל חקירות הקריטיקה, חכמה אשר לא היתה עד היום בישראל... ובחינתך בה בחינה זכה וחיפושך בה עמוק עמוק, ויגיעתך

בה מבורכת ה' בגילוי תעלומות...¹¹⁸ שי"ר השיב לשד"ל מכתב תודה. וכשנודע לו ששד"ל עומד בראש "הקולגיום ראביניקום", באיטליה — מעין בית מדרש לרבנים — הציע לו שי"ר שירותו במסוד זה, "כי האמת אגיד לך", כותב שי"ר במכתבו לשד"ל, "רבת שבעה לה נפשי ענייני העולם וטרדותיו. ותהילה לאל, עוד יש בי כוח וחיל לעמוד בהיכל הרבנים, ולאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, ורוחי צופיה למקום וזמן, אשר אוכל להגות בתורה וחכמה באין מפריע... אנוכי את אשר אהגה באשמורת לילה, יחטוף מני היום, והגני משוטט בין מסכות טרף בית, וחקרי תולדות קדמוניות"¹¹⁹.

אותה שעה היה שי"ר מוצא מחייתו בתור גזבר ונאמן לחברת "חוכרי המכס של בשר כשר" בעיר לבוב. חמש עשרה שנה התפרנס מעבודה זו שהיתה לו לזרא וכאשר רודפיו קיפחו גם פרנסתו זו, ביקש לו רבנות, אף על פי שידע שמשרת רבנות תגביל את חופש רוחו. בעזרת המשכילים בטארנופול, ובייחוד ר' יוסף פרל, שהיה עשיר ובעל השפעה, וחברו לדעה במלחמה בחסידות — כפי שהראה בספרו "מגלה טמירין" — נבחר שי"ר לרב בטארנופול. מדרשתו הראשונה שדרש שם בהיבחרו לרב, ואשר נדפסה אחרי מותו, נראה כי הבין שימים קשים יהיו לו בעיר רבנותו: "באמת קשה היום להיות רב על בני עיר גדולה בזמן שהמחשבות אינן מתאימות, ולא לבד פה בעיר, אך גם הדור קשה, ויצר מאד לכל רב בשמעו מה נעשה בתבל ארצה, איך לקבל החדשות הטובות, אשר יביא הזמן אתו, ולהחזיק בכל זאת את הישנות וקדמוניות"¹²⁰. ואמנם צרות מרובות היו לשי"ר בטארנופול, עד אשר זכה וקיבל משרת הרבנות בפראג. לא בקלות עלה בידו להתקבל לרבה של עיר זו. בחררה זו היפך גם ר' צבי חיות. אמנם בהשכלתו ובחקירותיו בקדמוניות ישראל עלה שי"ר הרבה על הרב חיות, אבל בתור רב בישראל היו לחיות זכויות גדולות יותר. שי"ר עצמו ראה בחיות רב פולני, שעיקר לימודו התלמוד ומפרשיו אלא שנתפס במקצת לחקירה מדעית, שבעיקר היא נחלתו ונחלת ר' יום טוב ליפמן צונץ. וזהו שכתב שי"ר בצאת הספר הקטן "אגרת בקורת" לר' צבי חיות: "כמה קוראים ישמחו כמוני על מחברת זו ואם קטנה היא, כי נחזה בה אשר החל רוח החקירה והביקור בקדמוניות ישראל ובספריהם הישנים, להתפעם גם בין רבני פולניא, תחת אשר עד כה שמו כל תפארתם בהוסיפם עוד ספרי פלפול, ללא אמת, חדשים לבקרים... והרב הזה הראה עתה את כחו בפעם הראשונה לדבר בהשכל על התרגומים ומדרשים וזמניהם וענייניהם, יצא ומצא, ולפעמים הוציא לאור תעלומות

חכמה, אולם שי"ר מצא במחברת דברים בלתי נאותים: "הן אמנם חדשה היא לו ולא ניסה עוד ללכת בדרך הזה, וטוען עליו על אשר אינו מזכיר בשם המחברים ו"גם אלה אשר יקרא יידיים לא נחשבו עוד בעיניו לקרוא אותם בשמם"¹²¹. הרב חיות, מתוך שחשש, כנראה, שמא יטילו בו חבריו הרבנים פסול בשל קרבתו לחוגי המשכילים, נזהר שלא להזכירם בספרו בשמם. ובכל מקום שהיה צריך, לרגל עבודתו, להזכיר את צונץ בעל "הדרשות בישראל" הוא סותם וכותב "החכם בעל הספר". וכן במקום להזכיר את שמו של שי"ר הוא כותב "הרב בעל תולדות הר"נ". שי"ר ראה בדבר זה פגיעה בכבודו ובכבוד חבריו ומנה גם חטא זה בין שאר דברי הביקורת.

שי"ר לא עסק בביקורת המקרא ובכל חקירותיו נזהר מלהביע דעה חפשית, העלולה להרגיז את אנשי המסורת. ואולם הוא לא התרחק מחכמי דורו שלא הסתירו את דעותיהם. הוא לא נמנע מלתת מפרי עטו גם בעתונו של גייגר, ופרסם שם מאמרי מדע על רב סעדיה גאון, על שנת מות הרמב"ם, וביאור איוו מאמרים בתלמוד, אף שגייגר נתפרסם כבר כאדם חפשי בדעות. וכן התייחס שי"ר בהערצה ליצחק מרדכי יוסט, ההיסטוריון הראשון של תולדות ישראל, שחיבר את ספרו הגדול ההיסטורי בלשון הגרמנית. שד"ל היה מתנגד גדול ליוסט, ובעיניו לא מצאה חן הערצתו של שי"ר את יוסט, שאינו מאמין בנבואה ובקבלת אבות. שי"ר בוויכוחו עם שד"ל מצדד בזכותו של יוסט. אולם שד"ל היה קנאי לדעותיו, ולא היה סולח לידידיו, אם מצא שהם פוגעים ביסודי האמונה לפי הבנתו. שי"ר ידע זאת ובאחד המכתבים כתב לשד"ל: "רואה אנוכי אשר נבדלנו לא לבד בתולדות כמה עניינים, אך גם באבות וביסודות, ואף באלה אשר כל חיי האדם ומהלכיו בתבל בנויים עליהם... ולא נשאר לנו רק יסוד אחד יקר ונשגב אשר בו אנו מתאחדים ושווים, והוא החפץ העז ותשוקה הנפלאה לכל טוב ומועיל ובפרט לאחינו בני ישראל"¹²². אולם עיקר המחלוקת, שהיתה לשם שמים, היה בדבר אברהם אבן־עזרא, שהרג"ק העריצו. וגם שי"ר התייחס אליו כאל אחד מגדולי הפרשנים בדורו, ואילו שד"ל חשב את אבן־עזרא ל"מדבר בלב ולב", אשר ממנו למדו המתפלספים לשקר ולפרוק עול. ומחלוקת זו פגעה גם ביחסיהם האישיים. שד"ל כתב לצונץ: "האל יודע איך היתה אהבתי את שי"ר עזה ובלתי תלויה בדבר, אך עתה המסווה המחשיך עיני כבר נקרע... אי אפשר לי להאמין עוד ביושר לבבו... ואחרי אשר חדל להיות בעיני איש צדיק וישר, מיד חדל להיות בעיני איש חכם ונבון, ואף על פי שקרא ושנה הרבה אינו בעיני איש מוכשר להצליח

בחקירות עמוקות כמו שלא היה רבי אברהם בן עזרא עם כל רוחב ידיעותיו ועם כל חריפות שכלו¹²³. אנו רואים איפוא ששד"ל קשר את גורל אבן-עזרא בגורל שי"ר. זה היה בשנת ת"ר. אולם בתר"א — כעבור פחות משנה, — כשקרא ב"כרם חמד" מאמרו של שי"ר על זיופי הקראים בדבר המצבה בקרים, שכאילו יוצא מזה כי הכוזרים ומלכם קיבלו את תורת הקראים, נתפייס שד"ל וכתב לשי"ר: "מלאה שנה תמימה... מן היום אשר נפרדה חבילתנו וחוט אהבתנו ניתק למראה עין... הנה עתה בא לפני "כרם חמד" החמישי, ויהי בפי כדבש למתוק חן שפתיך ורוחב חכמתך ועומק מחקרך, ובלא לב ולב ברכתי את ה' אשר לא השבית גואל לכרם ישראל... דברייך במכתב י"ז (על הקראים) המלא ברכת ה' במעמקי הקדמוניות חידשו בלבי הרגשת האהבה והכבוד...¹²⁴ בזמן מאוחר יותר נתגלו מקורות וכתבי יד שלא היו לפני עיני שי"ר ומהם אנו למדים שלא כל חקירותיו של שי"ר בענייני הקראים, עומדים בפני האמת המדעית, אולם בזמנו היה ערך לדבריו, ובעיני שד"ל היה חשוב המאמר לא מפני החקירות המדעיות לבד, אלא בייחוד משום שיש בו תשובה לצוררי הקהילה הישראלית.

שי"ר לא חדל לעבוד גם לעת זקנתו. מצד אחד נלחם בקנאים, כר' שמשון רפאל הירש, שהתנפל על ר' זכריה פרנקל ומצא בספרו "דרכי המשנה" דברים נוטים להכחשה בתורה שבעל פה מן השמיים. שי"ר הוציא מחברת בשם "דברי שלום ואמת"¹²⁵, להצדיק את פרנקל, שדבריו על תורה שבעל פה הם ברוחו של רנ"ק ב"מורה נבוכי הזמן", אלא ביתר ביאור ובקצת הוספות לפי ידיעה עמוקה בכל המקורות. מצד שני נלחם שי"ר בדעות החפשיות ביחס לתורה שבעל פה ובביקורת המקרא של אברהם גייגר ויהושע השל שור בעל ה"חלוץ". על שור כתב: "כי יעקור איזה שור ברצונו כל נטוע מקדמונים... מראש ההר זה סיני... כי רק התורה הנמסרת לנו בהתחברה אל התורה הכתובה היתה עד כה חיינו ואורך ימינו...¹²⁶ ועל אורשריפט של גייגר חיבר שי"ר ספר "אור תורה" שנתפרסם אחרי מותו. בעיקר דבריו ודאי שצדק שי"ר, אולם לא כאן המקום לברר את כל הדברים. החסרון ב"אור תורה" הוא הסגנון, הדברים החריפים שאינם אומרים כבוד לכותבם, כי דברי חכמים בנחת נשמעים.

שי"ר נלחם במתקני הדת שקמו בעמיו, ובמחברתו "תוכחת מגולה" דיבר

בחריפות נגד אלה שאמרו לעקור מלב ישראל את התקווה לגאולה העתידה, וכן גם נגד הולדהיים שחיבר "מאמר האישות" והסיק כי הרשות לכל בית דין להפקיע את הקדושין לפי ההלכה שבתלמוד "כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש". ואולם התשובה של שי"ר היא שטחית מאד, מפני מצב ההתרגוות שהיה שרוי בו. ואמנם, היה לו על מה להתרגז, כי ראה במעשי המתקנים ובאסיפתם סכנה לקיום היהדות. "אוי לנו ולהם", הוא צועק מנהמת לבו, "כי יבקעו את גוי מצער לרסיסים... לותר חצה את בעלי דתו עם רב אין מספר ונשארו רבואי רבבות מצד זה ומצד זה, ועוד עד היום לא נרפא הנגע... ואלה יפוצצו לאחדים עדר קטן... עם עני ודל"¹²⁷. הרגשתו של שי"ר לא הטעתה אותו. אחרי מותו של שי"ר נתפרסמה גם החוברת שלו, תשובה לאחד שבא לסתור את דברי ר' יעקב עמדין ב"מטפחת ספרים" על קדמות "הזוהר"¹²⁸. בחוברתו הביא הרבה הוכחות לאשר דברי ה"מטפחת", אולם בחייו לא פירסם מחברת זו. בחקירותיו שפרסם בחייו לא נגע בספר ה"זוהר", אף שנלחם בחסידים ובאלה שאמרו כי "הזוהר" קדוש יותר מכל הספרים הקדמונים.

כג. ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל)

שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) היה הצעיר שבחבורה (קרוכמל, רפופרט, ריב"ל, רג"ו, לוצאטו), שד"ל היה פעיל יותר מחבריו, תוסס יותר וכאיש בעל מידות תרומיות לא היה דומה לו. אולם זה עניין לכותב תולדותיו, ואנו לא באנו אלא לברר את מידת ההשפעה של גדולי הדור ההוא על התרבות הישראלית בדורם ובדורות הבאים.

בפרקים הקודמים על רנ"ק ושי"ר נגעתי בקצה עטי גם בשד"ל. אולם כדאי הוא אותו חכם להרחיב עליו קצת את הדיבור. חזיון יחיד במינו היה שד"ל ובין חבריו החכמים בני דורו לא היה דומה לו בצדקתו, ביושר לבו, באמונתו התמימה ובהתמסרותו בכל לבו ונפשו לעבודת הקודש להציל מן השכחה, עד כמה שידו מגעת, כל מה שיצר רוח עמנו בכל התקופות. לא היה דומה לו לרגש האהבה שבער בקרבו לכל חכם בישראל שעסק בחקר היהדות ולא עבר בחקירותיו את גבול המותר. וכגודל אהבתו לבעלי האמונה התמימה כן גודל שנאתו לכל אלה שפרצו את גדר המותר ופגעו באמונת ישראל. איש מלחמה היה כל ימיו ונלחם ללא חת בחבריו החכמים אשר לא כמחשבותיו מחשבותם. אולם כשמצא בהם תועלת להפצת תורת ישראל לא התרחק מהם ולא מנע מהם את תנובתו. ובעניין זה הוא כותב: "אם יבוא השטן ויאמר לי תן לי כתב יד קדמון ואני אדפיסהו בדפוס גיהנום, אני מנשק ידיו ונותן לו כל מה שירצה"¹²⁹. ובאחת מאגרותיו לשי"ר הוא אומר: "פרסום דברי הקדמונים הוא ראש תשוקותי... גמרתי בלבי שלא להרחיק שום אמצעי שיוכל לעורני בכוונתי הטובה להפיץ בישראל חכמת קדמונינו. כן עשיתי עם פירשט, וכן אני עושה עתה עם גייגר. יהיו מה שיהיו, כל עוד שהם מוכנים להוציא מאפלה לאורה דברי חכמינו, הרי הם בעיני שליחי ההשגחה, וכל עוד שהם שותרים פני למלאת כליהם בר, אף אם יערבו בו תבן ומספוא, אני בעיני כחוטא אם לא אדרש לבקשתם"¹³⁰. כשמצא שד"ל במאמרי שי"ר ב"ביכורי העתים" את הזיק הישראלי והכיר כי ברכה בו לחכמת ישראל ולחקירות בקדמוניותנו, גמלה בלבו אהבה בלי מצרים, אהבה

שאינה מצויה בין סופרים וחכמים. וגם כאשר פגעו מאמרים אחדים שלו בהשקפותיו המקובלות והכעיסוהו לא פסקה אהבתו. ובאחת האגרות לשי"ר הוא כותב: "הדברים הקשים שקולמוסי פולט לפעמים אינם מחסרון אהבה וכבוד ואינם גם כן כשגגה שיצאה מאיש גמחר, אבל הם מאהבה טהורה"¹³¹.

כל ימי שד"ל, מן היום שהופיע כסופר וחוקר, ועד יומו האחרון, לא פסקה מלחמתו בפילוסופיה של הרמב"ם ובייחוד בר' אברהם אבן-עזרא. ובדרך הלצה אמר: "ידעתי כי הראב"ע אינו אוהב אותי, כי כמים הפנים לפנים"¹³². הוא ידע שרנ"ק, שי"ר ויש"ר הם ממעריצי הרמב"ם ואבן-עזרא, ואף-על-פי-כן אהב את מתנגדיו אלה. כשיצא ספר "מורה נבוכי הזמן" כתב עליו: "ספר נכבד, אף על פי שאין כל מחשבותיו כמחשבותי"¹³³. ובאחת האגרות לשי"ר כתב: "אתה מסלף דברי, כאילו אני מרחיק לימוד החכמות והלשונות, ומי אוהב יותר ממני, אבל אני צועק על המידות ועל התכונות ולא על החכמות והלשונות. אני מואס את הסומכים על חכמות זרים ונפתים אחריהם ועוזבים התכונות הטובות אשר היו לנו למורשה. אני מואס את הרודפים אחרי הכבוד, ואני מוקיר ואוהב את הלומדים החכמות והלשונות ואוהבים האמת, הצדק, והחסד והרחמים כרבי יהודה הלוי"¹³⁴.

שד"ל גלחם בייחוד בחכמי אשכנז, אף על פי שכיבדם מאד. לדעתו עברו את הגבול בחקירותיהם החפשיות. כבר הזכרנו את כעסו על יוסט, ואת רוגזו על שי"ר אשר החשיבו מאד. באחד המכתבים לשי"ר כתב: "על אדות החכם הכופר יאסט, באמת חרה אפי בו. ודמי ההולך בעורקי לאט כמי השילוח ירתח בקרבי כדוד נפוח, מדי דברי באיש כזה — הוזה האיש הדורש טוב לעמו? איש הכותב בלשון ההמון באזני כל העם למאיש ועד אשה ומדבר סרה על נביאי ה' ועל קדושו... הוזה יהיה חכם אבחרהו? ומה היא התקווה אשר אמרת כי לימים הבאים גם קליפות רמוניו תנעמנה לחיך. — מתי תנעמנה נאצותיו, אם לא כאשר תאבד האמונה ותכרת מן הארץ? יאבד יום תנעמנה בו... ונלאיתי כלכל ולא אוכל באמרך לבלתי העיר מחלקות ופלגות בין פועלי צדק וטובת אומתנו אם גם שונים במהלכי מחשבותם. — המטרה אחת היא לכולם, אם רק אין שקר ורמיה בשפתם, להוציא דיבה על אנשים גדולים, כמו שעשה רד"ף (ר' דוד פרידלנדר). אי שמים! המוציא דיבה על אנשים גדולים כרד"ף, שאמר כי רמבמ"ן לא היה לבו שלם בדת משה וישראל,

מצווה לקדש עליו מלחמה, והאומר אין תורה מן השמים ואין נבואה בעולם, הוא פועל צדק ודורש טוב לעמו!!! ידידי, עד מתי אתה עושה קודש חול וחול קודש?¹³⁵

כבר הבאנו לעיל את דבריו של יש"ר בעניין זה. גם יש"ר דיבר בהתמרמרות על דיבה זו שהוציא פרידלנדר על מגדלסון ואמר עליו כי התנגד למצוות המעשיות. אולם דברי יש"ר היו מתונים יותר מדברי שד"ל, אף על פי שיש"ר העריץ את מגדלסון יותר משד"ל. הסיבה פשוטה, כי כל מקום שראה שד"ל פגיעה בקדשי ישראל ובעיקרי הדת לא היה גבול לכעסו. אגב, גם שד"ל, כנראה, לא ידע על מכתבו של פרידלנדר לכומר טלר. ודבר זה ניתן ללמוד — כמו שעמדנו למעלה על כך ביחס ליש"ר — מדבריו של שד"ל שהבאנו. אנו רואים ששד"ל כולל את פרידלנדר בין שאר משכילי אשכנז בעלי חכמת ישראל וקורא לו ר' דוד. אילו ידע על נכונותו של פרידלנדר להתנצר, ודאי היה רואה אותו כמומר גמור שעדותו פסולה.

שד"ל, עם כל היותו צדיק חי באמונתו ועם כל כעסו על משכילי ישראל שסרחו, היה נושא ונותן אתם בחקר קדמוניות ישראל. ודאי ידע שד"ל, כי יחסו של אברהם גייגר לקדשי ישראל וליהדות המסורתית לא היה טוב יותר משל יוסט. — ובכל זאת גם אחרי שכתב את הדברים האלו לשי"ר, היה שולח מאמריו בחקירות קדמוניות ל"צייטשריפט" של גייגר והיה קורא לו "הרב החכם" והיה דורש בשלמו. ואולם בשעה שגייגר הרשה לעצמו לקצץ בדבריו כתב: "הנני רואה כי הצענזאר מצד אחד והרבנים החדשים מצד אחר, הם לי גדר מזה וגדר מזה, לא יתנוני להגיד מחשבותי בקהל, וזה גורם לי התרשלות ורפיון ידיים"¹³⁶.

החוקרים הצעירים, כשור בעל "החלוץ" בגליציה וגייגר בגרמניה ודומיהם, התייחסו אל שד"ל בכבוד ולפעמים גם בהערצה בידעם כי כל דבריו נאמרים מתוך הכרה עמוקה ולא בלב ולב ידבר. בין משכילי הדור לא נמצא מי שהוא שיחשדהו — כמו את שי"ר — באבק־צביעות. הכול ידעו את אהבתו העצומה לכל החוקרים בקדמוניות ישראל, אולם כל החוקרים הצעירים היו רחוקים מדעותיו של שד"ל כרחוק מזרח ממערב. בעיניהם היתה גם החקירה של רנ"ק

בביקורת המקרא מתונה ביותר. הם כבר הרחיקו ללכת בשעה ששד"ל לא זו גם זיו כל שהוא מן המסורת שהיה נאמן לה עד יומו האחרון. שד"ל היה היחיד בין חוקרי הדור ההוא, שנלחם בלי הרף לדעתו, כי גם נבואות ישעיהו ממ' ואילך הן מאותו הנביא הקדמון, ולא מנביא שחי בימי גלות בבל, אלא שלבסוף הודה שאינו חושב לכופרים בנבואה את האומרים שיש לייחס את הנבואות על כורש לנביא שחי בימי גלות בבל. אולם ביתר החקירות החדשות במקרא ראה לצערו את הדור הצעיר הולך ומתרחק מן ההשקפות המסורתיות, שהיו יסוד מוסד ליהדות בעיניו. שור ולטריס בהיותם עוד צעירים היו מחליפים אגרות עם שד"ל והיו נוהגים בו כבוד רב והוא בהם. ויש שהיה מסכים לדבריהם. ואלה דבריו לשור: "צדקת בדבריך שאין להביא ראיה מדברי חז"ל, בחקירות מעמקי לשון¹³⁷. אבל כשראה את שור שולח יד בכתובים ולטריס נוטה אחרי דעות שפינוזה התרחק שד"ל מחבורתם. ולעומת זאת כיבד את צונץ שאינו "משתמש בחכמתו לרעה" ו"איננו נוגע בספריו בענייני האמונה... אך ספריו כולם זאת מגמתם וזה פריים לחזק ולאמץ קשר אגודת ישראל, להשיב לב בנים על אבותם"¹³⁸.

שד"ל הרגיש עצמו מאושר כשדן עם צונץ על חקירות קדמוניות. כגון חקירותיו על זמנו של רבי אלעזר הקליר, והיה שוחה בים החקירות, כבעלי-הפילפול בים התלמוד. בחקירותיו על הקליר אין הוא חוקר בעל הגיון, אלא מפולפל, כמו המקובלים בימי הגר"א והבעש"ט, על יסוד גימטריאות שונות ומשונות בפסוקים. שד"ל יצא וחשב כי המלים בפיוטי קליר "או וסופם לתולעה ורימה, בגופך לא תשלוט רימה" עולות בגימטריה "אלעזר בירבי יעקב קליר מקרית ספר"¹³⁹ ועוד מיני גימטריאות כאלה. וכן בהרבה חקירות דומות בעניינים שאין להם חשיבות היסטורית, והן בחינת דרוש וקבל שכר, — היה האיש החי והתוסס מפליא את חבריו, שהיו עסוקים כבר בשאלות בוערות שעמדו אז על הפרק לפני המהפכות בשנת 1848.

שד"ל חיבר ספרים רבים בחכמת ישראל, וביניהם "אהב גר" על תרגום אונקלוס ועד כמה פירושים לתורה וחקירות מרובות לפי נוסחאות של כתבי-יד. אולם לא בזכות ספריו אלה, שיש להם ערך מדעי, קנה לו את שמו הגדול בכל תפוצות ישראל, אלא בעיקר מפני אהבת ישראל שבלבו שהשפיעה גם על רבים מן המשכילים ועל הדורות הבאים. והנה כאן בקצרה השקפת העולם של ש"ר ושד"ל כפי שנתבטאו בשני קטעים ממכתביהם. ש"ר כותב לשד"ל: "התחשוב, כי היה ביכולת היודאיזמוס לעמוד תמיד לבדו, מבלי קחת מאומה

מעמים אחרים? אחזה אנכי בדרכי ההשגחה המיוחדת עלינו בני יעקב, כי פורה אותנו בכל קצוי ארץ למען מדי גלמד מעט פה ומעט פה ממחוקנים שבהם, נהיה מלמדים ומורים לכל העמים, יסודי דתנו הטהורה המאירה והמועלת לבדה לכל יושבי תבל... אמנם היודאיזמוס יש לו יתרון רב על אטיציזמוס בכמה עניינים, אך לבדד לא היה יכול לעמוד במשך הזמנים¹⁴⁰. ושד"ל לשי"ר: "כל אומה ואומה היושבת בארץ מיוחדת תוכל להתקיים גם בלא אמונה, אבל בני ישראל המפוזרים בארבע כנפות הארץ לא נתקיימו עד היום אלא מפני דבקותם באמונתם, ואם חס ושלום יחדלו להאמין בתורה מן השמים, או בהכרח ישבתו מהיות גוי ושם ישראל לא יזכר עוד, אך יקרה להם כמקרה הנחלים ההולכים אל הים... וכן החכמה הישראלית שקצת מחכמי אשכנז עוסקים בה בדור הזה, אי אפשר שתתקיים כי הם עצמם אינם עוסקים בה להיותה בעיניהם דבר יקר בעצמו, כי סוף סוף גיטה ושילר גדולים ונכבדים בעיניהם יותר מכל הנביאים והתנאים והאמוראים; אך הם חוקרים קדמוניות ישראל, כמו שאחרים חוקרים קדמוניות מצרים ואשור... גם כוונה אחרת הם מתכוונים והיא לתת את ישראל לחן ולכבוד בעיני העמים והם מרוממים מעלת קצת מקדמונינו כדי למהר הגאולה הראשונה, שהיא לדעתם האימנציפאציון... והחכמה הזאת אין לה קיימא. אבל היא בטלה מיד בבוא הגאולה, או כשימותו האנשים האלה שלמדו תורה בילדותם... ואולם החכמה הישראלית שתתקיים עוד כל ימי הארץ, היא החכמה המיוסדת על האמונה, והיא הדורשת וחוקרת להבין התורה והנביאים ולהבין תולדות האומה המיוחדת, שגם קורותיה מיוחדות ולהבין בכל העתים אשר עברו עליה מלחמת הרוח האלהי, שהוא לה למורשה, עם הרוח האנושי הנכנס בה מן החוץ, ואיך בכל דור ודור החלק האלהי גבר על האנושי, שאם בזמן מן הזמנים היה החלק האנושי גובר (כמו שהוא עתה לדעת קצת) מיד היתה האומה פוסקת ואובדת"¹⁴¹ רעיונות אלה הביע גם בשיר "דרך ארץ או אטיציזמוס", והם שהשפיעו גם על חלק מן הנוער, וזהו מה שכתב המשורר הצעיר מיכה יוסף לבנון לשד"ל: "לכן יקר לי שירך 'דרך ארץ' מכל הון, כי מחשבותיו מחשבותי ודעותיו דעותי, ומעת קראי שיר זה הגה דבקה נפשי בך לאהבה אותך... ומדי קראי לפעמים השיר הזה אדמה כי קול דבריך אנכי שומע, ודברי היהודי יוצאים אלי מעל לשונך"¹⁴². וגם על אבי מיכה יוסף המשכיל, אד"ם הכהן, עשו דברי לוצאטו רושם, ועל תמונת שד"ל שבביתו רשם: "שורו מוקיריו, חכמתו ואמתו ראתם בספריו".

כד. ר' יצחק בר לוינזון (ריב"ל)

בשעה שחכמי ישראל, בני הדור שאנו עומדים בו, פרסמו את הקירותיהם ב"ביכורי העתים" וב"כרם חמד" ישב לו ר' יצחק בר לוינזון בעירו קרמניץ שבוהליניה וכתב שם את ספריו כדי לעורר את בני עמו ולהכניס אור ההשכלה במושבותם. בקבצים שהוציאו חכמי דורו לא השתתף ושמם כמעט אינו נזכר, אף על פי שהכירוהו חבריו המשכילים מימי ישיבתו בגליציה, מן הימים שהתחמם לאורו של רנ"ק בז'ולקוהה. כמעט בודד עמד לוינזון בארצו במערכת. חכמי ישראל שבמערב לא החשיבו את עבודתו בין אחיו שבמזרח. רק מועטים מיושבי ארצות המערב הבינו כי במקומם הולך ונשמט הבסיס מתחת רגליהם, ורק אם יצליחו לעורר את לב היהודים היושבים במזרח אירופה ולקרבתם אל ההשכלה ימצאו כר נרחב לשגשוגה של חכמת ישראל. דבר זה הבין ההיסטוריון י. מ. יוסט, ולפיכך הסכים להצעת ליליינטאל ולמד את הלשון הרוסית, כדי ללמד לדור הצעיר של יהודי רוסיה השואף למדע את ההיסטוריה הישראלית¹⁴³. אולם, כאמור, היו אלה רק יחידים סגולה, ורוב המשכילים הביטו מגבוה על יהודי רוסיה שאור הדעת טרם נגה עליהם. משום כך אין אנו מוצאים בכל הכרכים של "ביכורי העתים" ו"כרם חמד", במשך יותר מעשרים שנה, הד ההשכלה של יהדות רוסיה, שאז כבר נראו ניצניה. באותו זמן ישב, כאמור, ר' יצחק בר לוינזון בין אחיו שבמזרח והקדיש להם את עטו ואת כוחו. כל ימיו התאונן על מחסור בספרים שהיו דרושים לו לעבודתו. בעירו, בקרמניץ, לא היה תלמוד ירושלמי. למילון המקראי של גזניוס השתוקק ימים רבים ואי אפשר היה לו להשיגו עד אשר כיבדו ר' יוסף פרל מטרנופול במנחה זו ויהי בעיניו "כמוצא שלל רב"¹⁴⁴. ואף על פי כן בכוח זכרונו ושקידתו הרבה דלה פנינים מים התלמוד המדרשים וכתב את ספריו בחקירת תולדות ישראל ודתו. בספריו, שהיו חשובים בשעתם, הראה בקיאות רבה בספרותנו העתיקה וגם בספרי היסטוריה ומדע כלליים. ביחוד ניכרת בקיאותו הרבה בספריו "בית יהודה" ו"זרובבל".

בספרו "בית יהודה" נגע בהרבה דברים שדן בהם קרוכמל בספרו "מורה

נבוכי הזמן". מהדורה שניה של "בית יהודה" יצאה עוד בחיי ריב"ל, ואז כבר היה ספרו של קרוכמל לפני עיני ריב"ל. ואף-על-פי-כן אין לוינוון מזכיר, בדבריו הקדמתו למהדורה זו, את ספרו של קרוכמל ואת דבריו בכל אותם העניינים שדנו בהם שניהם ודעותיהם חלוקות. לוינוון, שישב ירחים רצופים עם קרוכמל, ודאי ידע עוד מן הימים ההם על חקירותיו של קרוכמל בדבר זמן חיבור קהלת, דניאל, מזמורי תהלים, ישעיהו מ' ואילך. אולם בספרו של לוינוון אין זכר לכל זה וכאילו לא שמע מכל החקירות כלום. הוא כותב כדבר שאין בו שמץ ספק, כי שלמה המלך חיבר את ספר קהלת, ומשה רבנו את ספר איוב¹⁴⁵. וכן רחוקה מאד דעתו של לוינוון מדעתו של קרוכמל על האגדות הסתומות שבתלמוד. לוינוון מחליט: "כל הבקי בשני התלמודים והמדרשים אי אפשר לו להכחיש שהיו לרבותינו חכמי התלמוד לימודים הנקראים בשם סודות או סתרי תורה, והאמינו שיש בתורה במקומות ידועים עניינים שאין להבינם כפשוטם... ומה המין הוא עניין הנחש ועץ הדעת בפרשת בראשית שאין הדברים כפשוטן, וכמו שבררו כל חכמי ישראל וחכמי הנוצרים ודעותיהן שונות ובפרט חכמי הסודות הקבלה גילו בזה העניין עניינים גבוהים ונשגבים"¹⁴⁶. לוינוון דיבר כיהודי חרד ביחס לאמונה בביאת המשיח: "אך זמן ביאת המשיח מתי יהיה? לא נודע כי אם להשם יתברך ובעבור זה נקרא קץ הפלאות"¹⁴⁷. אולם, אף על פי שדעותיו של ריב"ל בספרו "בית יהודה" שמרניות הן, ויחסו אל קדשי ישראל הוא כיחסו של חרד על דת, הרגיו ספר זה את שלומי אמוני ישראל משום שמצאו בו דברים המרמזים על נטייתו של המחבר לתיקונים בדת. הוא חוזר על אותם הדברים, שהשמיעם עוד וולפסון ב"מאסף" האחרון מתקופת "שוחרי הטוב והתושיה", כי גם חכמי התלמוד והחכמים בתקופות המאוחרות סטו מדיני התורה, והתירו לפעמים לעשות תחבולה והמצאה בדבר הכרחי לפי צורך הזמן, כמו היתר-עסקא מכירת חמץ, ועוד קודם לכן תקנת הפרוזבול. דברי וולפסון או היו הקדמה לדרישת המשכילים לתיקונים בדת, וכן הביטו על דברי לוינוון, אחרי שהכול ידעו מה שנעשה בגרמניה.

לוינוון הקדיש לבעיה זו פרק שלם, והריני להביא כאן כמה קטעים ממשנתו של ריב"ל על השתלשלות הדת ועל הצורך בתיקונים:

"כלל גדול הוא שבית-דין הגדול להיותם חכמים מובהקים וידעו אלו טעמי המצוות בבירור גמור יותר מזולתם, על כן הרשות בידם מנותן התורה להתנהג כחוות דעתם".

"כל התיקונים בדת אפילו יהיה מההכרח אם רואה הבית-דין שלא יוכלו לתקן, כי אם חלק אחד מהיהודים ולא כל היהודים, אוי מחויב הבית-דין למנוע התיקון הזה פן יהיה מזה חלילה פירור בדת".

"כל התיקונים בדת מחוייבים להיות דווקא בבית-דין גדול, רצוני לומר בית-דין הכולל שיש להם כוח וממשלה (היינו שדבריהם יהיו מקובלים) לכל הגולה... רצוני לומר שכל האומה הישראלית תקיים התורה על אופן אחד, ועל זה האופן שהזכרנו רשות לבית-דין הגדול והכולל הזה לעשות תיקונים ושינויים כפי הזמן והמקום בכל הצורך לפי חוות דעתם"¹⁴⁸.
וכעין "תנא דמסייעא" לדבריו לקח לו דברי גאון קנאי שהכל מודים בכשרותו, ותלה עצמו באילן גדול:

"לדעת הגאון הגדול רבי יעקב עמדין ז"ל המכונה יעבץ בתשובותיו, התלמוד לא נגמר עדיין, ולא יהיה נגמר עד עולם, כי כל מה שנושאים ונותנים חכמי התורה בכל זמן וזמן בעניינים האלה הוא בכלל חיבור התלמוד, כי החקירה בפירושי המצוות מסורה לחכמי דור ודור, עד כאן תוכן דבריו; ודבר גדול דיבר הגאון הזה, ודבריו אלה הרהיבו עוז בנפשי ויהיו למשען לי ביסוד חיבורי זה בכלל"¹⁴⁹.

לוינון לא מסר את דברי רבי יעקב עמדין בלשונו, בדיוק גמור, אלא מסר את תוכן דבריו, בחינת "לא בפירוש איתמר אלא מכללא", כלומר לפי הבנת לוינון היתה זאת כוונתו של הגאון יעב"ץ. אין איפוא כל פלא שחוגי החרדים רצו לעכב הדפסתו של הספר.

לא בנקל עלה בידו של לוינון להדפיס ספרו זה. לוינון עצמו מספר באחד ממכתביו על התנגדותם העזה של רבני וילנא להדפסת ספרו: "ספרי זה בית יהודא", כותב לוינון, "היה נקרא ראשונה בשם 'מאמר קורות הדת לישורון'. שלחתי לויילנא... אל הצנזור... ויהי כי ראו הרבנים דוויילנא את השאלות בראש ספרי, ויתנו קולם עלי לאמור: כי השאלות בכלל, ובפרט שאלות כאלה בדבר הדת, המה מזיקות מאוד לדת, וטענו עוד מה שטענו שאין להעלות על הכתב, ויבקש ממני הרב הגאון דוויילנא במכתב שלא אדפיס ספרי זה... וגם המדפיסים נסוגו אחור ויחזרו לי ספרי זה בחזרה. וכתבתי מכתב התנצלות להרב... ואמרתי לו... כי השאלות הללו לא מלבי הוצאתי, אך נשאלתי מאת שר גדול במדינה... והנני מוכרח להשיב אותו דבר ובה נחה שקטה קצת תלונתם. אך בכל זאת לא הדפיסוהו היה בידי כמה שנים"¹⁵⁰.
אנו רואים איפוא שאפילו ערמתו של ריב"ל לא הועילה לבטל התנגדותם

של הרבנים מכל וכל. אמנם מאימת הפריץ "נחה שקטה קצת תלונתם" אבל עדיין לא נכנעו ו"בכל זאת לא הדפיסוהו". בינתיים עברו שנים וריב"ל לא נח ולא שקט עד אשר גבר על כל המכשולים וסוף סוף זכה ספרו לראות אור, בשנת תקצ"ט, אף על פי שהדברים על תיקונים ושינויים בדת בספרו "בית יהודה" מבוררים ומפורטים הרבה יותר משהיו ב"אלפי מנשה" שעוכבה הדפסתו ומחברו הוכרח להכניס בו שינויים, כמסופר למעלה.

כשנתפרסם הספר לא חדלו האמונים על ברכי היהדות המסורתית מלהתרגז בינם לבין עצמם על התיקונים בדת שדיבר עליהם בפירוש בקטעים שהבאנו ועל הסידורים שרצה להנהיג בקהילות. הרבנים ידעו שיש אוון קשבת לדברי לוינוון "בחלונות הגבוהים" וחששו שמא תתערב הרשות ותנהיג את תיקוניו של לוינוון בחיי הקהילה. עוד בחיי ניקולאי הראשון הציע לוינוון — ונמצאו שרים שנשמעו לעצותיו של היהודי לוינוון — חמישה תיקונים בחיי היהודים:

א. "לייסד בתי ספר כראוי ללמד את התינוקות והתלמידים... על פי סדר ישר... גם את הילדות והנערות לפי השגתם... וללמד את הנערים הנערות איזו מלאכה או עבודה... ואין מהצורך שיהיו כל העם מקטן ועד גדול כולם רבנים... כולם רופאים, פילוסופים... די שיימצא מכל אלה אחד בעיר ושנים במשפחה". כלומר, דרך חינוך ברוחו של נפתלי הירץ וייזל במחברתו "דברי שלום ואמת", שזעזע בשעתו את בית ישראל, ובצורה של בתי הספר שהנהיג הירץ הומברג בגאליציה. כי לדעת ריב"ל "די לאיש ישראל מההמון לדעת התנ"ך עם פירוש מספיק, עם ידיעה מעוטה בדקדוק וידע קצת דינים ההכרחיים מהשולחן ערוך וידע גם קצת לשון המדינה בכתב ולשון וקצת מחכמת החשבון. וידע לקרוא בספר מוסר ומידות בלשון הקודש גם לכתוב בלשון הקודש קצת. ואולם בארבע עיירות הגדולות שבמדינה זו ששם נמצאו הרבה יהודים, וארשא, וילנא, אודיסא וברדיטשוב, שמה יתקנו לבד מבתי ספר הקטנים גם בתי מדרש גדולים, ללמד שמה את בני העליה תלמוד ופוסקים בישיבה אצל גדולי הרבנים שייבחרו מהמדינה גם ללמוד כל חכמה ומדע ולשונות שונות אצל גדולי החכמים שיבחרו לזה".

ב. "לבחור רב כללי חכם מופלג עם בית דין גדול חכמי מדע שישבו אצלו ועל פיהם יבחרו רבנים ומגידיים ובעלי הוראה בכל עיר".

ג. "שיהיו מגידיים ומוכיחים בכל עיר... אנשים חכמים בעלי מליצה שידרשו בזמנים ידועים... דברי מוסר ומידות... ושיעשו דבריהם רושם בלבנות

העם... ולהודיעם מחובת האיש הישראלי נגד ה' ונגד עצמו, נגד חבריו, נגד המלכות... ונגד כל האדם".

ד. "ישתדלו אצל הרשות שיתנו, לשליש העדה על כל פנים, שדות שיעבדו אותם ויגדלו בהמות וצאן".

ה. "שכל המון ישראל יאסרו איסר על נפשם על פי פקודת הרבנים לבל ילבשו בגדי משי יקרים... ולא יסעו במרכבות כבודות... לא יתנהגו במוותרות כלל... ובאמת המותרות הוזה היא הסיבה הראשית לכל הקלקול הגדול שנתקלקל בעוונותינו עם ישראל". ועל השאלה "איפה יקחו הוצאות לתקן התיקונים האלה לייסד בתי ספר וכדומה", השיב לוינזון: "יעשו נא חשבון כמה הוצאות וכמה כסף הולך לאיבוד אצלם היום לשוא". אגב הודיע: "שאלו שאלה ממני הרשות הכבודה אם אסכים אל רצונה לשבת על כסא רבנות הכללית", הוא השיב "שקטן אני בערכי להשתמש בתגא"ם".

כל הדברים הנזכרים כשנתפרסמו בהוצאה ראשונה הטילו אימה על היהודים, כי ידעו שדבריו נשמעים ב"חלונות הגבוהים", וראו בהם משום הלשנה, אולם כשנתפרסמו בהוצאה שניה, היה לדברים הללו רק ערך היסטורי, כי בתי המדרש לרבנים היו קיימים, והכל ידעו כי הם רחוקים מאד מחונו של לוינזון. מלבד זאת עמדו לפני הממשלה הרוסית בראשית מלכותו של אלכסנדר השני שאלות יותר חשובות על הפרק, מאשר לדון בשאלת היהודים ולהנהיג תיקונים לפי הצעת לוינזון. אולם כשהמצב היה עוד מעורפל, היו עלולים גם דיבורי סרק להטיל אימה על הרבנים וציבור החרדים, שהיו אז רוב בניין ורוב מגיין של היהודים ברוסיה. אמנם בסוף הספר "בית יהודה" העלה לוינזון על נס את הישיבות בישראל, את הישיבה בוולוז'ין שיסד תלמיד הגר"א ר' חיים, ואת הישיבה בפרסבורג מיסודו של ר' משה סופר, וגם את הישיבה הנכבדה במיר. לא שכח גם מלהזכיר "את הגאון הגדול זקן ונשוא פנים, גזר עמנו, איש אלקים קדוש, מור רבי עקיבא אייגר... אב"ד דק"ק פוזנא". אבל הציבור לא האמין שהדברים נכתבו באמת ובתמים. היה לציבור יסוד לחשוב שהמחבר דרכו להפריז לשם מטרה ידועה. הנה יחד עם התהילות לגאונים יש בספר תהילה מרובה לקיסר ניקולאי הראשון "שהוא רב תבונות וחסד, חותם תכנית וכליל יופי הקיסר האדיר... לא חדל להשכיל ולהיטיב עמנו להיות לנו לאב חומל ומושיע ורב, לנהלנו על מעגלי יושר וצדק, ולהעיר חפצנו לכל טוב ומועיל בתיקונים צדיקים וטובים". כל יהודי רוסיה ידעו עד כמה ניקולאי הוא "אב חומל ומושיע"; הוא התופס את ילדי היהודים לצבא וכופה עליהם שמד "לזכות אותם בעולם הבא". ידעו על "התיקונים הטובים והצדיקים", שמטרתם היתה להשמיד את בני ישראל.

ומפני זה מובן מה שסיפר הסופר היהודי-הרוסי יוסף רבינוביץ בעתון היהודי הרוסי הראשון אחרי מות לוינזון: "המלומד שהמית את עצמו באהלה של תורה וחכמה הלך לעולמו ואין איש שם על לב להביע מלה אחת על חיי האיש, שסבל עוני ומחסור ועבד את עבודתו במסירת נפש. ספריו הולכים ונשכחים. האם הרבה לוינזונים היו ברוסיה? — תעבורנה עוד שנים אחדות ושמנו יישכח, אם לא יודפס בירחון היוצא בחוץ לארץ איה מאמר, שיזכיר ליהודי רוסיה את לוינזון ואת ספריו שגרמו כי יפקחו יושבי חושך ברוסיה את עיניהם ויראו אור".

לא כן היה גורל ראשי המשכילים במערב ובגליציה אחרי מותם. אמנם, שי"ר התאונן אחרי מות קרוכמאל, על אשר לא הספידוהו, כמו שהספידו היהודים באשכנז את מנדלסון, אבל האמת היא שכל משכילי הדור לא חדלו מלבכות את גודל האבדה. גם את שי"ר הספידו הרבה קהילות בישראל, וכל כתבי-העת המוקדשים לענייני היהדות הקדישו לו מאמרים והערכות על פעולתו המדעית. את שי"ר מאיטליה הספיד גם אד"ם הכהן בוויילנה וקרא עליו "יש"ר הישר באדם עוד אין! / ופארכם בארץ עלה שמים / ומאיר עין עמו סגר עינים / הן רוב חכמתו ראו אפסי ארץ / וספרים כתב רבו מימיהו / אך ישרו, צדקו מהם פרצו פרץ", על שד"ל גדל המספד. ורק את לוינזון חבירם, שעבד בכל לבו לשם השכלת אחיו, ועמד בפרץ להגן על היהדות מפני מעליליה בספריו "אפס דמים", "זרובבל", שכחו. אד"ם הכהן, משורר הדור, לא הספידו כמו שהספיד את יש"ר, בעוד שהוא, אד"ם, שימש מורה לעברית באחד מבתי המדרש למורים שריב"ל עשה הרבה לשם ייסודם ברוסיה. היה איפוא יסוד לתלונת יוסף רבינוביץ. כנראה, לא יכלו לשכוח ללוינזון את חטאו אשר חטא בנאמנותו המופרזת למלכות הרשעה של ניקולאי הראשון.

בסיכום אפשר לומר, כי אף על פי שבספריו של לוינזון יש הרבה מן השטחיות, היה בהם מן המועיל, כי הם היו הספרים הראשונים ברוסיה שעוררו והשפיעו להפצת ידיעות ההיסטוריה הישראלית בציבור הישראלי ברוסיה. היו לו ללוינזון זכויות מרובות, אבל "זבובי מות יבאיש, יביע שמן רוקח".

כה. המעבר מן ההשכלה ל"חיבת ציון"

עוד הרבה שנים לפני מות ריב"ל גשתנו סדרי החיים של היהודים ברוסיה וגם בליטא, וביחוד בוויילנא שהיתה לה מכבר מסורת של עיר חכמים וסופרים, ונתפרסמה בימי הגר"א ותלמידיו. אחד המשכילים בוויילנא, אברהם זאקהיים, פירסם בשנת 1840 מכתב לעורך כתב-העת "אורינט", הדוקטור פירסט, בו הודיע לו — כתשובה על אגרת העורך — שאין מקוט ל"אורינט" בוויילנא "כי לא כתכונת ותהלוכת אנשי אשכנז תכונת אנשי מדינתנו". במכתב זה תיאר זאקהיים את העיר וויילנא ויושביה "אשר היא כמעט כאבן יקרה המשובצת בתווך בין יתר אחיותיה, ערי ארץ רוסיה... מעת יצא השמש בגבורתו והפיץ ענן אורו איש האלהי... הגר"א זצ"ל ותלמידיו הרבנים... הם שתלו נטעי נעמנים בלבב יתר אחינו... להבין את מקור ההלכות מבלי הבט לפילפולים... וגם כי יתר המדעים... עיני ראו ספר אחד עודנו בכתובים (של הגר"א — איל משולש) מבאר לימודי חכמת המשולשים והאלגברא, ואיך חג במחוגה בכתב ידו הקדושה ממש תמונות וציורים שונים הנדרשים לידיעת החכמה הזאת... אולם בכל זה אהבת ושקידת התורה חזקה ונפרצה היתה מאוד בבית מדרשו... בקהילתנו קודש נמצאים בתי מדרש קבועים לרבים... וזולת אלה רבו במספר, בתי המדרש הקטנים אשר יחדו להם אסיפת בעלי אומנים שונים... אשר אלה בבור כפם ותמימות לבבם מאסו בתהפוכות המסחר ולימדו את בניהם לאמן את ידיהם בכל מלאכת חרש וחושב... מנוקבי מרגליות עד מלאכת הבורסקי נמצאים כעת מבני עמנו... והמה מאושרים ונכבדים בבני עמנו, לא כאשר מלפנים כי נקלו ונוולו אנשים כאלה בעיני בעלי היחס...¹⁵² הדברים נכתבו רק שתיים-עשרה שנה אחרי הופעת "תעודה בישראל", ומהם אנו רואים, שהאבות התחילו למאוס בתהפוכות המסחר, וללמד בניהם אומנות עוד קודם שהופיע הספר הזה. אפשר שהיתה כאן במידה ידועה השפעה של שמעון בן וולף האסיר מנסווין שחזק את בעלי-המלאכה בוויילנא, ועודם במלחמתם עם ראשי הקהל, וגם השפעה מסוימת של ר' מנשה מאיליה, ואולם בעיקר השפיעו החיים הכלליים במדינה והמצב הכלכלי הקשה שבו חיו היהודים, בסיבת החוקים נגד מוכרי היי"ש. אף-על-פי-כן אין לבטל לגמרי השפעת הספר "תעודה בישראל" על חוגים ידועים.

הוא נתן חרב בידי המשכילים הצעירים להילחם בקנאים ולחזק טענותיהם בראיות לקוחות מדברי התלמוד והגאונים, שדיברו בגנות המסחר ובשבחם של בעלי המלאכה ועובדי האדמה.

גם היחס העויין ללשון המדינה, ולכל לשונות לעז, נשתנה במשך שנים מעטות ברוסיה כולה וכן גם בליטא, ור' מרדכי פלונגיאן כתב בהיותו בוויילנה בשנת 1846: "זה ימים לא רבים כי הבית אשר למדו שם שפת המדינה היה למארה ולמגערת בפי ההמון, לא נדמו מדבר בו דופי, ועתה פשה המנהג בעם, כי גם הבתים אשר בהם ישראל יתפאר יפתחו דלתותיהם לכל לשון ושפה, גם אם מארץ נכריה תצאנה, ולפשע ועון יחשבו לאב, החושך את בנו מדעת לשון המדינה כי יטו אוזן לשוגים ומשגים, או יחתו מפני הבלי המהבילים"¹⁵³. גם שינוי גדול זה לא המשכילים חוללוהו אלא בא בעיקרו בסיבת שידוד המערכות במדינה כולה, אחרי המרד הפולני בשנת 1831, כשהיה הכרח כלכלי לדעת לשון המדינה. אולם גם בזה היה ספר "תעודה בישראל" לעזר למשכילים במלחמתם.

ומן הראוי להזכיר גם את פעולתו הברוכה של ר' מרדכי אהרן גינצבורג, שפעל הרבה, עוד לפני ריב"ל, להשכלת העם בתרגומיו המרובים, בסגנונו הפשוט והברור, שבהם הכניס את ידיעת העולם הגדול לבית היהודי. גינצבורג פעל הרבה בשני שטחים, בשטח הפצת ידיעת העולם ומלואו, ובשטח הפצת הלשון העברית הברורה בלי מליצות. בהקדמה לספרו "דביר" סיפר גינצבורג כי מחברתו הקטנה "קרית ספר" שהוציא עוד בשנת תקצ"ה נפוצה במדינה הרבה יותר מכל הספרים שלו, היא שהשפיעה כי יתחילו לכתוב "מכתבי משא ומתן ועסקי עולם ערוכים בשפה צחה וקצרה בלי שפת יתר ובלתי מקודחת בבושם המליצה".

גינצבורג מסר לנו את תולדות חייו בספרו "אביעזר", בו הוא מספר על ימי נעוריו, קודם שהיה לסופר בישראל, בספר זה אנו רואים כבראי נאמן את חיי היהודים בעיירות הקטנות שבליטא בטרם נגה עליהם אור ההשכלה. על חייו של גינצבורג בימים שכבר זכה לשם "ספרא רבא ד"שאל" מספר לנו המשורר אד"ם הכהן, בדברי ההספד על מות גינצבורג במחברתו "קינת סופרים". גינצבורג מת בעצם ימי עבודתו, בהיותו רק בן חמישים ואחת, וזו היתה אבדה גדולה לכל המשכילים. אולם ההמונים לא הרגישו בערך האבדה,

המגיד דמתא לא הספירו כהלכה. דבר זה עורר את חמת המשכילים ואד"ם הכהן נתן לה ביטוי במחברתו "קינת סופרים"¹⁵⁴, שבה שפך כל חמתו על הקנאים:

"כי לבם טח מהשכיל... ואך בשקר שמו מחסם, ובכזב יסתתרו על כן גם פיהם אך שוא ידבר... זה יאמר כי פלוני המשכיל יבעיר המכונה לעשות חמין ביום השבת, ושבנו וראינו כי זה הפלוני אין לו גחלת לחמם אף בימי החול, וזה יאמר כי פלוני זה יעלה עשן מפיו בגלומי עלי מרורות ביום השבת, ושבנו וראינו כי הפלוני הזה איש ידוע חולי החזה, וגם בימות החול לא ייראה ולא יימצא עשן זה יוצא גם מפי אחרים בתוך ביתו כי בנפשו הוא, ועוד שקרים כאלה אין ספורות למו". והוא מספר כי גינצבורג "מימיו לא ביטל אף תפלה אחת ערב ובקר וצהריים", ו"כי באמונות ובדעות לא הרבה לחקור, כי כבר היו מוחלטים בלבו כפי שהורוהו כבר גדולי חכמי הפילוסופיה הטהורה בספריהם, וכפי אשר כבר החליטה נפשו בהם, כדעתו הישרה בעיניו, לא מש עוד ממנה כל ימי חייו ובאמונתו יחיה תמיד, ולא בחר עוד לחפש בהם חדשות בספרי גדולי חקרי לב האחרונים"¹⁵⁵. אד"ם הכהן לא הזכיר מי הם חכמי הפילוסופיה הטהורה, אך משיריו אנו יודעים כי בעיניו היו רק שניים: הרמב"ם ב"מורה נבוכים", והרמב"ם ב"ירושלים". וכן מספר אד"ם הכהן על גודל אהבתו הנמרצה של גינצבורג לעברית: "זוה חזיתי אספרה. איש אחד מסופרי לשוננו הראה לו שיר אחד אשר חיבר למען יגיד עליו משפטו... ויהי ככלותו לקרוא... ויפול על פני האיש וישקהו" גם סיפר בגאוה על גינצבורג כי "זכר אותו שר ההשכלה בכל ארצות רוסיה האדירה אל אדוננו האדיר הקיר"ה בהודעתו אשר שלח אליו בכלות שנה העברה... כי חובר ספר אחד מסופר עברי בעיר וילנא, גינצבורג שמו, כל קורות מלחמת הצרפתים ברוסיאה ונעשה במלאכת חושב עד להפליא".

אד"ם הכהן היה יותר מאושר ממרדכי אהרן גינצבורג, אף שתולדות חייהם בנעוריהם בעיירות הקטנות שבליטא היו דומות. אד"ם הכהן חי שלושים ושתיים שנה יותר מגינצבורג וזכה לראות בעיניו את נצחון ההשכלה לפי רוחו. כשנה אחרי מות גינצבורג נפתח בית מדרש הרבנים מטעם הממשלה — בוולנה, ולבנון היה מורה עברית וארמית בבית מדרש זה. גם ניגש יחד עם בני-יעקב להוציא מקראי-קודש עם תרגום אשכנזי (של מנדלסון) ועם הביאור, וגם ביאורים חדשים משלו. אחרי כן הוציא את "שירת שפת קודש",

ובסוף ימיו את החזיון "אמת ואמונה", שהיה מוכן אצלו עשרים שנה ולא העז להדפיסו עד לעת-זקנה.

על אד"ם-הכהן כמשורר הגדול בדורו, אחרי נפתלי הירץ וייל, מדובר בתולדות הספרות העברית. כאן ידובר עליו כמשכיל, שהשאיפה הגדולה בחייו היתה לאחד את התורה עם ההשכלה. משירו של לבנסון על יש"ר, שהבאנו לעיל ראינו שהיה נאמן לדעותיו של בעל "התורה והפילוסופיאה" וגם הוא כישר העריץ את מנדלסון הערצה רבה. גם בעצמו הביע בשירו "שמש, ירח וכוכבים" את הערצתו לבן-מנחם, כמשה השלישי, אחרי משה רבנו ומשה בן-מימון. על הרמב"ם הוא שר "יור לבוכים ויורם חצהו", ועל בן-מנחם "בעם דת ואמונה נלחם בירושלים". ובחזיונו "אמת ואמונה" הוא בא לטהר את האמונה מכל דבר שקר, ולהקדישה קודש אך לאמת. הוא היה נאמן לשד"ל ולחקירותיו, והיה רחוק מדעות חפשיות כריב"ל. אולם בנאמנותו לבית מלכות רומנוב ברוסיה עלה עוד בנאמנותו על ריב"ל. בשירו של לבנסון על הקיסר ניקולאי הראשון הוא מעריץ גם את האכזר פאבל (אמנם ביחס ליהודים לא הראה אכזריות) "עוד צדקת פאול יהגה רוחנו". ובשירו על "נאקת בית יהודה" הוא מוסר מודעה, כי רק על צרות היהודים בימי הביניים הוא מקונן ולא על היהודים היושבים באירופה החוסים בצלם של מלכי חסד. כמו ריב"ל לא הבין גם הוא, כי סייג ליושר — שתיקה, שהרי צעקת הילדים הנחטפים הגיעה עד השמים.

בין יהודי וילנה נמצאו, בדור זה שאנו עומדים בו, גם יהודים משכילים שלא היתה תורתם אומנותם. אנשי מסחר היו, אולם הקדישו זמן לתורה ולחכמה. ביניהם נמצאו תלמידי חכמים שהיו בקיאים בתלמוד ובספרות הרחבה וידעו גם את הלשון הגרמנית וקראו בלשון זו את הספרים הנוגעים לחכמת ישראל ותולדותיו, וגם את המשוררים הגרמנים כגיתה ושילר. יש שהיו יותר חפשים בדעותיהם משמואל דוד לוצאטו ואולי גם מש"ר. הבאתי לעיל את מכתבו של התלמודי המשכיל אברהם זאקהיים, שנכנס באוסף המכתבים שפרסם מ. א. גינצבורג ב"דביר". והנה באותו הקובץ נדפס גם מכתבו של מרדכי נאטנזון משנת 1829. לפי דבריו במכתב זה היה בא לרגל מסחרו לטרוקי, והיה מעיין בספרי הקראים שגרו באותה עיר. את המכתב ערך לד"ר מרדכי יוסט, שרצה לאסוף חומר על ספרי הקראים, חייהם ומנהגיהם. נאטנזון מודיע במכתב זה כי ספריו היקרים של יוסט בתולדות ישראל אינם בוילנה. ואולם הוא השיג את ארבעת החלקים

הראשונים על ידי אדם אחד שהביאם מווארשה. והוא הודיע את מקצת שבח. כפי שהבאתי לעיל הרעיש שד"ל את עולם היהדות על יוסט, על ספריו בתולדות ישראל, שהם פוגעים ביהדות המסורתית. והנה היהודי המשכיל בוילנה לא מצא בהם שום פגם ומהלל את הספרים היקרים. ובמכתב זה ליוסט הוא מהלל גם את "הרב החכם הכולל רבי אברהם גייגר". במכתב הזה מראה נאטנון בקיאות רבה בספרות הקראית וגם מסר ידיעה מענינת מכתב יד בספר קראי, כי הרב הגאון רבי השיל (אב"ד בוילנה) היה בידידות עם חכם קראי מטרוקי, שלמה בן אהרון, והרב בחן את חכמת הקראי בחידה והקראי פתר את חידת הרב "על רגל אחת" בפתרון על דרך חידה. נאטנון היה הראשון בין היהודים ברוסיה עוד לפני שמחה פינסקר (שבעיקרו היה חניך האסכולה הגליצאית אף שעבר אחרי כן לאודיסה) וריב"ל שהראה ידיעה נכונה בספרי הקראים הנדפסים ובכתבי היד.

וילנה זכתה לכך ששני חכמים וסופרים, יוצאי אותה עיר, כתבו את תולדות עירם והנציחו את שמות חכמיה וסופריה; ר' שמואל יוסף פין בספרו "קריה נאמנה" ור' הילל נח שטיינשניידר בספרו "עיר וילנה".

בן חשוב לאותה תקופה הוא החכם ר' שניאור זק"ש שמוצאו מליטה ושדה פעולתו היה בעיקר במערב. חכם זה המשיך בברלין את מפעלו של ר' שמואל לייב גולדברג בהוצאת קבצי "כרם חמד", ושני הקבצים האחרונים, השמיני והתשיעי, יצאו לאור בעריכתו. הוא עמד על כך שחכמי ישראל במזרח וחכמי ישראל במערב דרכיהם שונות ולא רוח אחת מכוונת את שני המחנות.

ר' שניאור זקש מתאר את המצב כפי שהוא הואה אותו. ואלה דבריו:

"בעונותינו דור זה הוא דור הפלגה... אלה יאמרו קדוש לכל מנהג ודבר עתיק יומין; ואלה יאמרו: ברוך מחדש חדשים! — אהה, זו רעה חולה! — וכמעט נעשה שקר בנפשנו, באמרנו מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ... ולרגלי הרעה הזאת תבוא רעה אחרת, כי אחרי אשר בין עצומים תפריד, לא תניח אשר יהיה כל ישראל חברים יחד להכין וליסד דבר טוב דבר גדול בקרב עמנו אשר יהיה לנו לכבוד ולתפארת מבית-ומחוץ — כי כאשר יעלה על רוח איש אשר רוח אהבת עמו נוססה בו, ולבו ישר עם ישראל, להרים קרן עמו, ולהגדיל דגלו, ישאר לבדו, ואין איש אתו, אשר יחזיק על ידו; ויען מה? — יען אנשים אחים, אנשים עברים נצים יחדו על דבר חוק ומשפט ועל כל דבר תקנה ומנהג! ואיכה יתחברו יחדו ויעמדו למחזיק ולמעוז לו? — אחי ועמי! — הלנצח תאכל חרב המחלוקת בתוכנו?

ושניאור זק"ש ממשיך וקורא "התלכדו ולא תתפרדו. ואם גם שונים הרעיונים... ואם... גם לא שוות הן דעותיכם, הלא יכול תוכלון לצאת אל עמק השווה, הוא עמק החכמה... עמדו על משמרתכם ומקומכם במעלות רוחכם, מקומכם אל תניחו, בכל זאת, איש על מקומו יבוא בשלום ובמישור ילך אל החכמה, חכמת ישראל"¹⁵⁶.

אולם משאלתו של זק"ש לא נתמלאה והמחנות לא התלכדו. בבתי המדרש לרבנים שהוקמו ברוסיה מטעם הממשלה לא היה מקום לחכמת ישראל ולחקירת קדמוניות. גם בליטא, ארץ מולדתו וחינוכו של זק"ש לא היתה השפעתו ניכרת. גם אחר שחדרה לשם ההשכלה, התענינו בחכמת ישראל רק מעטים מאד, רק יחידי סגולה. עיניהם של משכילי העם ברובם היו נשואות להשכלה כללית. ואפילו אלה שגמרו את בתי המדרש לרבנים בוילנה ובז'יטומיר שאפו להכנס לאוניברסיטה ללמוד רפואה, הנדסה ועוד. המחברת השמינית של "כרם חמד" בעריכתו של זק"ש יצאה בשנת 1854 בברלין. זה היה כשנה וחצי לפני מות ניקולאי הראשון ומפלת רוסיה במלחמת קרים. אז כבר עמדו לפני היהדות הרוסית בעיות אחרות לגמרי. אז נתבטלה כבר צרת חוטפי הילדים לעבודת הצבא והיתה תקוה לחיים חדשים, להיכנס לפתי ספר בינונים וגבוהים. נסתיימה התקופה של המעבר להשכלה והתחילה תקופה חדשה בחיי העם הרוסי וזה השפיע גם על היהודים ברוסיה הגדולה. בימים ההם התחיל לצאת העתון "המגיד" בליק על גבול גרמניה ורוסיה, שנועד בשביל היהודים ברוסיה. התחילו להיראות סימנים בולטים של יצירת ספרות ראויה לשמה. גורדון יצר ופרסם את יצירתו "אהבת דוד ומיכל", ומאפו את הסיפור "עיט צבוע", שתיאר את חיי היהודים ברוסיה, גם שלום יעקב אברמוביץ פרסם אז את המכתב הגדול ב"המגיד" על החינוך. גראו ניצני עתונות עברית מודרנית: "המליץ" באודיסה ו"הצפירה" בוורשה. נוסדה חברת "מפיצי השכלה" בפטרבורג. נסתיימה תקופה ואנו עומדים על סף תקופה חדשה, שהיא מעבר לגבול ששמתי למטרת ספרי. תחילתה של תקופה זו היא בימי ההתעוררות של תנועת חיבת ציון, בשנות השמונים של המאה שעברה, על עליותיה וירידותיה, המשכה הציונות המדינית עד ימינו אלה, שאנחנו עדים להם, ימי קיבוץ גלויות במדינת ישראל.

הערות

לחלק שלישי

- (1) הוצאת ראובן מס, ירושלים תש"ב.
- (2) נמסר בספר "עליות אליהו", עמ' 47—49. כל הציטטות לפי הוצאת האחים לוינ אפשטיין, ירושלים תשי"ד.
- (3) ראה "אדרת אליהו", פירושו של הגאון על התורה, פסוק א'.
- (4) פסחים קי"ג, עמ' ב'.
- (5) הכרמל, תרל"ב, חוברת ה'. וראה "עליות אליהו" עמ' 47 בהערה.
- (6) "עליות אליהו", עמ' 46.
- (7) נדפס בברלין שנת תקל"ז.
- (8) "שרי המאה" (ששה חלקים), בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים. משנת תש"ב ואילך יצא הספר בכמה מהדורות. הסיפורים על הגר"א הם בחלק ב'. "תולדות הגר"א", בהוצאה הנ"ל, ירושלים תשי"ד.
- (9) ראה ישראל קלוזנר "תולדות הקהלה העברית בוילנא" (וילנה תרצ"ח), עמ' 42.
- (10) ראה ספרי זה חלק ראשון, עמ' 35.
- (11) שאלות ותשובות "חכם צבי", צ"ג.
- (12) ראה ישראל קלוזנר "וילנא בתקופת הגאון", עמ' 226.
- (13) י. קלוזנר "וילנא בתקופת הגאון", עמ' 229.
- (14) ר' חיים מחלוזין בהקדמה לספרו "נפש החיים", וילנא תקפ"ד.
- (15) ב"ספרא דצניעותא" וראה "שאלות ותשובות מן השמים" (הוצאת מוסד הרב קוק תשי"ז), עמ' מ"א. שם מביא הרב ראובן מרגליות כמה מקומות שבהם כתב הגר"א "אמר אליהו ז"ל" ו"בשם יעקב אבינו".
- (16) "תבנית הבית" (השלישי) עם ביאור הגר"א, ברלין תקפ"ב.
- (17) "פאת השולחן" צפת תקצ"ו.
- (18) פירוש על שיר השירים, מהדורה א' ורשא תר"ב. יצאו עוד מהדורות ונודפס גם ב"סידור הגר"א".
- (19) מסכת ידים, פרק ג', משנה ה'.
- (20) שיר השירים רבה א', י"ב; שם, סדרא תניינא ב'.
- (21) בבא בתרא, ט"ו, עמ' א'.
- (22) ברכות, ל"ג, א'.
- (23) יים של שלמה" חולין בהקדמה.
- (24) "ביאורי אגדות" (ורשה 1886), עמ' ב'.
- (25) בפירושו למס' כלים פרק ט"ז משנה ו'.

- (26) שם פרק ז', משנה ב'.
 (27) עוקצים, פרק א' משנה ב'.
 (28) גנעים, פרק ב', משנה א'.
 (29) שקלוב תקס"ד.
 (30) סי' קע"ט, סי"ק ו'.
 (31) סי' רמ"ו, סעיף ד' סי"ק י"ח.
 (32) ראה רש"י פ"ן "קריה נאמנה", עמ' 152 (מהדורה ב' 166), ובספר "עליות אליהו".
 מחלקת מעלות הסולם, עמ' 24—25 בהערה.
 (33) בהקדמה לספרו "פאת השולחן".
 (34) "טל אורות" (נדפס בפראנקפורט דאדר תקע"א), עמ' ק"א, ב' ק"ב, א'.
 (35) אמשטרדם תק"מ.
 (36) בהקדמה הג"ל ל"פאת השולחן".
 (37) מדבריו בהקדמתו לאוקלידוס.
 (38) שנות אליהו, לבוב תקנ"ט, דף ט' ע"ב, בחידושי הגאון אחרי מסכת ברכות. הדברים עצמם, שהטבע משתנה לפי החלסת בית דין, נאמרו בירושלמי כתובות פרק א' ה"ב (כ"ה, ב') וז"ל אמר ר' אבון: "אקרא לאלהים עליון לאל גומר עלי" בת שלש שנים ויום אחד ונמלכין בית דין לעברו הבתולין חוזרין ואם לאו אין הבתולין חוזרים (מאמר זה נמצא גם בירושלמי סנהדרין פרק א' ה"ב). בדרך כלל נוהגים לראות בזה דרש אגדי מתמיה שאין למדים ממנו. והנה בא הגאון וביאר לפי דרש זה מעשה שהיה בבנות שמואל שנפלו בשביה. משמע שבעיני הגאון אין דרש זה יוצא מידי פשוטו והטבע משתנה לפי החלסת בית דין.
 (39) "דקדוק אליהו", וילנה—הורדנה תקצ"ג.
 (40) מדברי בניו בהקדמה לבאוריו לשו"ע או"ח, שקלוב תקנ"ו.
 (41) סדר עולם רבה, פרק ל', הערה י"ד (הוצאת ורשה עמ' 90—91)
 (42) מתוך אגרת הגאון ר' אברהם שמחה ממסטיסלוב בראש ספר "מלחמות היהודים", חלק ב' בהעתקת ר' קלמן שולמן.
 (43) בהקדמה ל"ספרא דצניעותא".
 (44) שולחן ערוך אורח חיים, סי' שפ"ו, סעיף ה', סי"ק ט"ז.
 (45) יים של שלמה" חולין, פרק א', סי' מ"ב. וראה לעיל חלק א, עמ' 31.
 (46) ראה "עליות אליהו", עמ' 43 הערה ט"ז, שהגאון אמר על בעל שאגת אריה "שהיה יכול לסדר תמצית כל הש"ס בשעה אחת במחשבתו".
 (47) ראה "עליות אליהו", עמ' 39 הערה ג', בשם פוקס בכתב יד, שהקהל הסכים לכלכל בית אבי הגאון "מנדבת מעות עזבון מוקנו הגאון באר הגולה".
 (48) יורה דעה, סי' רצ"ג, סי"ק ג'.
 (49) דין גילוי, ראה "מעשה רבי" (נספח לסי' "עליות אליהו"), סי' צ"ה ו"מעלות הסולם" עמ' 30 ושם הערה י"ב.
 (50) "תוספת מעשה רב" (ירושלים שנת "ששון").
 (51) "תוספת מעשה רב", דף ה' בהערה וראה "אמרי שמואל" (נספח לספר "עליות אליהו") עמ' 22 הערות לסי' צ"ה של "מעשה רב".
 (52) דברי בניו בהקדמה לשו"ע אורח חיים, שקלוב תקנ"ו.

- (53) "דרכי נועם", קניגסברג, תקכ"ד. [מספר ההסכמות על ספרים שנתן הגאון לא הוברר עד היום. הביבליוגרפים מדברים בסתם על שתי הסכמות ואינם מציינים את שם הספרים. מיכל רבינוביץ' (במאמרו "הגאון מחילנה", העולם תרצ"ט, גליון א'—ב' עמ' 26) סותם. ואומר: "שתיים הן הסכמותיו בכל משך ימי חייו ואף הן לא ידועות אפילו לביבליוגרפים". ל. לוחשטיין בספרו "מפתח ההסכמות" מציין ספר בשם "תפארת ישראל", שקלוב תקל"ד, וטעה בשתיים. א': ספר בשם "תפארת ישראל", מאת ר' ישראל יפה הופיע בשנת תקל"ד בפרנקפורט דאודר ולא בשקלוב; ב': בספר זה בין ההסכמות של רבנים שונים המעידים על צדקת המחבר נמסרת גם עדותם של נגידי שקלוב שכתב היד אינו מזויף ושיצא מתחת ידי הגאון וכו'. האחרון שבין הנגידים חותם בשם אליהו במוהר"ר שלמה זלמן. ברור שזאת לא חתימת הגאון ואין כאן אלא "שני יוסף בן שמעון", שהרי הגאון מעולם לא היה אחד מגידי שקלוב.
- ואולי כדאי להזכיר עוד ספר שלא מצאתי את שמו ברשימות הביבליוגרפים ונמסרת לנו עדות שהגאון נתן את הסכמתו עליו: בספר "אור השנים", כוונות על תרי"ג מצות, לר' אריה לייב אפשטיין (נדפס פעם ראשונה בפראנקפורט דאודר תקי"ד), בהקדמת המאסף (אני מצטט לפי מהדורה ג', וילנא תרכ"ט) נאמר: "והגאון הגדול המפורסם החסיד רשכב"ה ע"ה פ"ה כבוד מו"ה אליהו זצ"ל מחילנא הגדיל בשבח בהמ"ח אור השנים הג"ל בהסכמתו לסדר התפילה שלו וז"ל: בהיות שאני מכיר הרב הגאון הגדול הרב המחבר אריה דבי עילאי שמעודו נטה שכמו לסבול עול תורה ועול מלכות שמים ועכשיו בהיותו לעת זקנתו זקני ת"ח וכו' זקן ויושב בישיבה, עכ"ל בקיצור וע"ש באורך". מן המלים "עכ"ל בקיצור וע"ש באורך" משמע שסדר תפילה זה נדפס והיה ידוע ברבים ועליו נתן הגאון את הסכמתו. אבל, כאמור, לא עלה בידי לברר מתי נדפס סדר תפילה זה ומה טיבן. (י. פ.).
- (54) שם דף צ"ז, עמ' א'.
 (55) שם, שם.
 (56) שם דף צ"ו, עמ' ב'.
 (57) שם דף צ"ח, עמ' א'.
 (58) יורה דעה, הלכות שילוח הקן.
 (59) שאלות ותשובות מהרש"ל, סי' ע"ב.
 (60) בניו בהקדמתם לביאורי או"ח; עליות אליהו עמ' כ"ג.
 (61) שו"ת מהרש"ל, סי' כ"ט, וראה למעלה חלק ראשון עמ' 31.
 (62) ראה "קריה נאמנה" ערך הגר"א, וראה "עליית קיר", עמ' 85—86, אות י"ג.
 (63) "ים של שלמה", ביצה פ"ה, סי' י"ט, ובמקומות אחרים.
 (64) סנהדרין מ"ד, עמ' ב'.
 (65) מעלות הסולם עמ' 25 בהערה, מובא גם ב"קריה נאמנה" עמ' 152, 280 (מהדורה ב' 160, 273/4).
 (66) שו"ת מהרש"ל, סי' כ'. וראה למעלה חלק א', עמ' 36.
 (67) "העבר", כרך ב', תרע"ח, תוספת חסידיאנה של דובנוב עמ' 26.
 (68) "עליות אליהו" עמ' 65.
 (69) נדפס פעם ראשונה לבוב תקנ"ט ואח"כ בחילנה תקצ"ב, תרי"ב.

- (70) הוצאת פראג דף ע"ג וראה "קריה נאמנה" עמ' 133 (מהדורה ב' 145).
- (71) גדפס במינסק. אגרת זו ניתנת כנספח לספר מסילת ישרים לרמח"ל.
- (72) ראה למעלה חלק א', עמ' 74—75.
- (73) ראה להלן עמ' 69.
- (74) "קריה נאמנה" עמ' 159 בהערה (מהדורה ב' 166).
- (75) שם הספר "עמודי שמים", ביאור על הלכות קידוש החודש ובסופו "תפארת אדם" על חכמת ניתוח חלקי האדם, ברלין תקל"ז.
- (76) "שאלחות" (תוספת לספר "תוספת מעשה רב"), ירושלים תרנ"ו, עמ' ס"ז (הערה ל"ח, מ"ו).
- (77) משליו נאספו על ידי בנו ר' יצחק קראנץ ועל ידי ר' אברהם בריש פלאהם בספרים "אהל יעקב" ו"ספר המידות" ויצאו בכמה מהדורות.
- (78) עניין התמנותו של ר' שמואל והסכומים שקיבלה הקהילה נרשמו בפרטות בפינקסי הקהילה. ראה מאמרו של ישראל צינברג ב"העבר" ב', פטרבורג תרע"ה, העתק חלקי מן הפינקסים הנ"ל שם עמ' 51 והפרוטוקול בשלמותו בעמ' 65—74.
- (79) ראה "פינקס המדינה", יצא על ידי שמעון דובנוב, ברלין תרפ"ה עמ' 225.
- (80) ברשדסקי "היהודים בליטא" (רוסית). הדברים מובאים ב"העבר" הנ"ל במאמרו של י. צינברג עמ' 50—51 וראה "קולטור היסטארישע סטודיעס" להנ"ל, ניריורק 1949, עמ' 194.
- (81) ראה מרדכי אהרן גינצבורג "דביר" א', וילנה תרכ"ה, עמ' 198—199.
- (82) ראה "תורת הקנאות", לבוב תרכ"ב, עמ' 92. מכתב זה מובא גם בספרו של ד"ר שמעון גינצבורג בספרו "רמח"ל ובני דורו" ספר ב' עמ' תז—תח.
- (83) ראה למעלה הערה 78.
- (84) ראה ספרנו זה חלק א' עמ' 99, 123.
- (85) ראה "קריה נאמנה" עמ' 222 (מהדורה ב' 225) ועמ' 246 (מהדורה ב' 246).
- (86) "בית רבי", ח"א פרק ו'.
- (87) ראה העבר, כרך ב', תוספת חסידיאנה מאת דובנוב עמ' 25—26.
- (88) ראה י. קלויזנר "וילנה בתקופת הגאון", עמ' 169—172.
- (89) ראה ספרנו זה למעלה חלק ב' עמ' 221.
- (90) קריה נאמנה עמ' 43—46 (מהדורה ב' 39—42).
- (91) י. קלויזנר בספרו הנ"ל עמ' 229.
- (92) שם עמ' 236.
- (93) סנהדרין ע"ה, א'.
- (94) י. קלויזנר בספרו הנ"ל עמ' 271.
- (95) ב"ב 12 בדצמבר 1789 (תקמ"ט) שוחררו מהמאסר.
- (96) ראה ספרנו זה למעלה, חלק ב', עמ' 170—171.
- (97) תולדות שלמה מיימו, הוצאת "לגבולם", תש"ב, עמ' 137.
- (98) "זמרת עם הארץ" באיגרת של ר' דוד ממאקוב וכן ב"זמיר עריצים". ראה תולדות החסידות לדובנוב עמ' 49 בהערה.
- (99) שבחי הבעש"ט, הוצאת הורודצקי (דביר תש"ז) עמ' מ"א.
- (100) שם עמ' קס"ד.

- (101) תולדות יעקב יוסף פרשת בלק.
- (102) בהוצאת ורשה תרמ"א (שלפיה אני מצטט) נדפס קטע זה ככהוצאה ראשונה. ראה הוצאה הנ"ל עמ' קס"ו (בראש העמוד).
- (103) פרשת וישלח, כ"ט, ב'.
(104) פרשת אמור, קי"ח ב'.
- (105) פרשת וישב, ל"ד, ד'; ויקהל ע"ה, ג'; בראשית ח', ג'.
- (106) "בן פורת יוסף" דף אחרון, עמ' א'.
- (107) פרשת תצא, קצ"ו ב'.
- (108) "בן פורת יוסף", בהקדמה. וראה "תולדות יעקב יוסף" פרשת שופטים, קפ"ט ג'.
- (109) "בן פורת יוסף", דף אחרון, עמ' ב'. וראה "תולדות יעקב יוסף" פרשת שופטים, קפ"ו ג'.
- (110) וישב ל"ד, ד'.
- (111) פרשת וארא, מ"ג ב'.
- (112) פרשת בשלח, נ"ו ד'.
- (113) פרשת צו, פ"ו ג'.
- (114) פרשת שלח, ק"מ ד'.
- (115) "עבודת ישראל", פרשת ויגש.
- (116) "מגיד דבריו ליעקב", דף א'; כ"ו ג'.
- (117) שם דף כ"ד—כ"ו.
- (118) ראה למעלה עמ' 36—37.
- (119) "מאור עיניים" פרשת חוקת על הפסוק "זאת התורה אדם כי ימות באוהל".
- (120) "ישמח לב" (סלאוויטא 1848), דף ד', א'.
- (121) "מאור עינים", פרשת לך לך.
- (122) שם, פרשת פינחס.
- (123) ראה הורודצקי "החסידות והחסידים", ספר ב', עמ' 10, ושם העתק המכתב של ר' שניאור זלמן לחסידיו לבוא לעזרת ר' נחום.
- (124) ראה "בית רבי", ח"א פרק י"ב, מכתב של הרב.
- (125) ראה למעלה עמ' 48—51.
- (126) "תולדות שלמה מיימון", הוצאת "לגבולם", תש"ב עמ' 116.
- (127) ראה למעלה בפרק על ר' יעקב יוסף מפולנאה.
- (128) ראה העתק התעודה מפינקס הקהל דעיר לאוניאצל מ. טייטלבוים "הרב מלאדי", עמ' 3 בהערה.
- (129) ראה למעלה עמ' 95.
- (130) קיצור תניא.
- (131) שו"ע הרב הלכות רבית והלכות עיסקא, סי' מ"ח.
- (132) הלכות מכירה ומתנה ושליח ואפטרופוס, סעיף ט"ז.
- (133) שאלות ותשובות הרב, סי' ט"ז.
- (134) שו"ת הרב, סי' כ'.
- (135) תשובות הבי"ח החדשות, סי' מ"ב.
- (136) שו"ת הרב, סי' ל"ג.

- 137) שם, סי' י"א.
 138) אגרת הקודש, סי' ט"ז.
 139) ראה למעלה, חלק ב', עמ' 153.
 140) בהקדמה לספרו שגופס בפירודא.
 141) "מטפחת ספרים", הוצאת לבוב, עמ' 78. וראה ספרנו זה למעלה, חלק ב', עמ' 186.
 142) "בית רבי" ח"א פרק י"א.
 143) סנהדרין ג"ה, ב'.
 144) העברי קובץ ב', בנספח חסידיאנה 21—23.
 145) נדרים, י' א'.
 146) ראה "העבר" ב', העתק מתוך "זמיר עריצים וחרבות צורים", חסידיאנה עמ' 22—23. וראה דובנוב "תולדות החסידות", עמ' 116—117.
 147) בשנת תקל"ז נסע יחד עם ר' ישראל פוליצקר ור' אברהם מקאליסק ויסדו מרכז לחסידות בארץ הקודש. ראה דובנוב "תולדות החסידות", עמ' 134.
 148) ראה "העבר", שם, עמ' 4. בהקדמתו של דובנוב.
 149) "בית רבי" חלק א' פרק ו'.
 150) י. קלוזנר "וילנא בתקופת הגאון" עמ' 79 וראה הג'ל "תולדות הקהלה העברית בוילנא", עמ' 171.
 151) "קריה נאמנה", עמ' 104 (מהדורה ב', 111).
 152) "עמודי בית יהודה", שער הפנימי, כ"ו א—ב'.
 153) שם, גינת ביתן ושער האיתן, צ"ג א'.
 154) שם, שער הפנימי, כ"ו א.
 155) "חיי הנפש ונצחיותה", פאריצק תקמ"ז, מאמר מוימה ב'.
 156) "עמודי בית יהודה", שער הקיצון. על בגדי פאר — עמ' ט"ז ; על בנייני מותרות — עמ' י"ג—י"ד ואילך ; י"ח.
 157) ראה ב"צ דינור "במפנה הדורות", הוצאת מוסד ביאליק עמ' 123, הערה מס' 10.
 158) "היכל עונגי", הורודנה תקנ"ח, לשכת המתבודדים.
 159) ראה דובנוב "תולדות החסידות", ח"א, עמ' 146—147.
 160) "היכל עונגי" בהקדמה.
 161) שם שם.
 162) שמות החותמים מפורטים בכרך הראשון של המאסף.
 163) "קריה נאמנה" עמ' 224—225 (הוצאה ב' 222—224).
 164) ראה גרץ "דברי ימי היהודים" (גרמנית) כרך 11, עמ' 157—158 (בתרגומו של טרויש חלק ט' 115—116).
 165) קריה נאמנה 246—247 (מהדורה ב' 245—246).
 166) מ. א. גינצבורג "דברי" ספר א', עמודים 41—42. וראה מכתבו של מיזל לאליעזר הלוי מזכירו של מונטיפיורי ב"ציון", ספר רביעי, ירושלים תר"ץ, שנתפרסם על ידי אלכסנדר מארכס, ודברי הקדמתו של הג'ל למכתב.
 167) י. קלוזנר "וילנא בתקופת הגאון" עמ' 260.
 168) "קריה נאמנה" עמ' 273 (מהדורה ב' 269).
 169) ראה למעלה עמ' 40.

- (170) "קריה נאמנה" 277 (מהדורה ב' 272).
 (171) מתוך תשובת יהודי שקלוב ליהודי בווארה. וראה להלן בספרנו זה עמ' 162.
 (172) "חשבין הנפש", לבוב תקס"ט.

ח ל ק ר ב י ע י

- (1) המאסף תקס"ט עמ' ל"ח.
 (2) שם שם עמ' י"ב.
 (3) שם, ברשימת החותמים שבעטיפת החוברת.
 (4) המאסף תקס"ט עמ' י"ח.
 (5) שם שם עמ' קפ"ז.
 (6) שם תק"ע.
 (7) שם שם עמ' ס"ז—ס"ח.
 (8) ראה שם עמ' ס'—ס"ג.
 (9) המאסף תקס"ט עמ' רפ"ו—רפ"ח.
 (10) ראה קריה נאמנה, וילנא תר"כ, עמ' 45—46 (מהדורה ב' 41—42).
 (11) המאסף תקס"ט עמ' ע"ג.
 (12) שם שם.
 (13) שם שם עמ' ע"ב.
 (14) שם שם עמ' ע"ד.
 (15) שם שם עמ' ע"ד—ע"ה; ק"מ—קמ"א.
 (16) ספר הברית חלק ב', דברי אמת, מאמר י"ב, דרך הקודש פרק י'.
 (17) ראה להלן עמ' 202.
 (18) ראה גרץ, דברי ימי היהודים כרך י"א (גרמנית) עמ' 233—236 (עברית כרך ט' תרגום טרוחש עמ' 168—171).
 (19) ראה גרץ שם עמ' 240 (עברית עמ' 174).
 (20) ר' מנחם שטיינהארט, דברי אגרת, רדלהיים תקע"ב, תשובה על שאלה ד', (דף י', א).
 (21) שם, תשובה על שאלה י', (דף י"ב, ג).
 (22) שם, שאלה א' (דף א', א').
 (23) אור עינים, "הובא אל הדפוס פעם שנית (ולפי בן יעקב ופרידברג — פעם שלישית) ע"י הרב הגאון מו"ה ארי' ליב בן להגאון המפורסם מופת הדור מו"ה שאול זצ"ל אב"ד דמדינת שלעזיען" ברסלוי 1806 (תקס"ז).
 (24) ראה מאמרו של ד"ר בראון בספר היובל "עטרת צבי" לכבוד ד"ר צבי גרץ: "קורות רבנות המדינה של שלזיה" (גרמנית). וראה מאמרו של ד"ר שמעון ברנפלד ב"האסיף" שנה ה' (בעריכת נחום סוקולוב) חלק הספרות עמ' 75—76.

- (25) ראה איגרות סופרים (קובץ מכתבי גאוני משפחת איגרוסופר) מכתב מראשי קהילת וילנא לר' עקיבא אייגר עמ' 89—91. וראה י. קלויונר "וילנה בתקופת הגאון" עמ' 287—288.
- (26) ראה ספרנו זה חלק שני עמ' 196—200.
- (27) אהבת ציון, פראג 1827, דרוש י"ב.
- (28) שבילי צולם, ורשה תרמ"ג. בספר נדפסו הסכמות של גאוני הדור וכולם מדברים בשבח המחבר וספרו. רק אצל ר' משה סופר רבה של פרסבורג, מורגשת נעימה של הסתייגות.
- (29) נוסח המכתב נתפרסם בסוף ספר דרישת ציון שנדפס בפרנקפורט דאדר שנת תקס"ו.
- (30) הוברים לקוחים מתוך דברי המחבר במבואו לפירושו על חובות הלבבות (דפוסים ראשונים) במהדורות אחרונות הושמטו דברי ההתנצלות.
- (31) קול שועת בת יהודה עמ' א'. הספר צולם ונדפס כנספח ל"העבר" כרך ב' פטרוגרד תרע"ח.
- (32) שם עמ' ט"ז, כ"א, כ"ב.
- (33) שמותיהם נמצאים ברשימת החתומים. וראה שאול גינזבורג "משומדים אין צארישן רוסלאנו" עמ' 36.
- (34) את המכתב במקורו העברי פירסם י"ל גורדון במאמרו על פרץ ב"חוסכו" (רוסית). וראה ש. גינזבורג בספרו הגיל עמ' 47.
- (35) ראה דובנוב כרך ח' § 48 עמ' 213 ואילך.
- (36) לפי תעודות בארכיון של הסינאט שבדקתי לרגל עבודתי (לפי רשיון מיוחד).
- (37) היסין "היהודים ברוסיה", פטרבורג 1906, (רוסית), חלקו תורגם לעברית ויצא ביילנא תרע"א. ראה שם עמ' 28 ואילך וכן דובנוב כרך ח', § 46, עמ' 207.
- (38) על גוסקין והצעתו ראה היסין (בתרגום העברי) עמ' 46 ואילך ודובנוב שם עמ' 210.
- (39) דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 250—257. וראה יברייסקה סטארינא 1910 עמ' 260.
- (40) דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 274.
- (41) היסין "היהודים ברוסיה". וראה טייטלבוים, הרב מלאדי, עמ' 105—106 בהערה.
- (42) כתר תורה לר' פינחס בר' יהודה, תלמיד הגר"א, מגיד מישרים דק"ק פלאצק, שקלוב חקמ"ח. (אני מצטט לפי המהדורה שיצאה בירושלים בשנת תרנ"ו, דף י"ד עמ' ב').
- (43) ראה תולדות ר' חיים לר' משה שמואל שמוקלר, וילנא תרס"ט עמ' 17. וראה "דור דעה" לר' יקותיאל אריה קמלהאר, פייטריקוב תרצ"ה, עמ' קל"ז—קל"ח.
- (44) תוספות ביכורים מאת ר' מנחם נחום בר' יהודה ליב, שקלוב תקס"ט.
- (45) שאגת אריה החדשות סי' כ"ו.
- (46) שאול גינזבורג "מלחמת המולדת של שנת 1812 ויהודי רוסיה", פטרבורג 1912, הוצאת "ראזום".
- (47) בית רבי פרק כ"ב וראה טייטלבוים, הרב מלאדי, עמ' 156.
- (48) ראה טייטלבוים, הרב מלאדי עמ' 238 ואילך.
- (49) שאול גינזבורג, משומדים אין צארישן רוסלאנו, עמ' 49. לדבריו למד גריגורי בצעירותו אצל מגדל לפין.
- (50) ראה מכתב גינזבורג לקושלחסקי ב"דביר" חלק ב' עמ' 51.
- (51) שבת י"ד, א; מגילה בסוף המסכת ל"ב, א'.

- (52) בספרו אלפי מנשה, שאני מדבר עליו להלן בהמשך דברי, סימן קע"ו, הוא חוזר על המכוון לדעתו בפסקי הטעמים ואומר: "עניין ותועלת פסקי הטעמים, שהוא לחיבור העניינים ופירודם, לא ירגישו בזה ועל כן נשכח סימנם לגמרי, רק בכדי שידעו הניגון המקובל להם ושעל זה יתקנו בעולמות עליונים ושיהיה קורא בנעימה ואינם רוצים כלל להתלמד עניין הכוונה הפשוטה שלהם, סימני החיבור והפירוד וערכיהם ופרטיהם".
- (53) אלפי מנשה, וילנא תקפ"ב, סי' פ"ה.
- (54) שם סי' ק"י.
- (55) שם סי' ק"ע.
- (56) שם סי' ק"י.
- (57) שם סי' צ"א.
- (58) שם סי' ק"י.
- (59) שם סי' צ"ו.
- (60) שם סי' פ"א.
- (61) שם סי' צ"ח.
- (62) שם סי' צ"ט.
- (63) שם שם.
- (64) שם סי' ק"ע.
- (65) שם סי' ק"ב.
- (66) שם סי' קע"ז.
- (67) ראה קריה נאמנה עמ' 152 (מהדורה ב' 160) וראה מה שכתבנו בעניין זה למעלה עמ' 38—40.
- (68) אלפי מנשה סי' קמ"ה.
- (69) שם סי' קפ"ב.
- (70) שם סי' קמ"ה.
- (71) מדברי ההקדמה לספרו "סמא דחיי". הגליון שיצא הוא יקר המציאות. התרגום באידיש ניתן מחדש בספרו של זלמן רייזן "פון מענדעלסאן ביז מענדעלע", עמ' 199—206.
- (72) שקל הקודש עמ' ג' דברים אלה העתקתי בשעת פרסום מאמרי "תולדות השכלת היהודים ברוסיה" ברבעון "הזמן" (ראה "הזמן" ספר שלישי, יולי—ספטמבר, תרס"ד עמ' 31).
- (73) ביכורי העתים תקפ"ג, מבחר המאסף עמ' 33.
- (74) שם תקפ"ה עמ' 3.
- (75) שם שם עמ' 31—32.
- (76) ראה ספר הזכרונות (דברי ימי ריב"ל), מאת דוד בר נאטאנזאן עמ' 17.
- (77) תעודה בישראל, וילנא תרט"ז, שער הראשון עמ' 17—18.
- (78) שם שער השני פרק ד' עמ' 40.
- (79) שם שם פרק ח' עמ' 60.
- (80) שם ראש דבר למהדורה ב'.
- (81) שם שער השלישי פרק ו"ג עמ' 161.

- (82) שם שם פרק נ"ו עמ' 174—175.
- (83) שם שם פרק ס' עמ' 179.
- (84) שם שם פרק ס"ו עמ' 189.
- (85) דבר זה ידוע כמסורת שבעל פה וראה בעניין זה דברי ש. י. יצקן, בספרו רבנו אליהו מוילנא עמ' 119 מה שהוא מוסר מפי "עדים חיים".
- (86) כרם חמד חוברת ששית עמ' 44—47.
- (87) תולדות נחמן קרוכמל כתובות בידי מ. הלוי לטריס, בראש מורה נבוכי הזמן, הוצאת שפירא-אלאפיין ורשא תרנ"ד.
- (88) מורה נבוכי הזמן שער י"א חקר אבות ס"ב ב' עמ' קי"ד (אני מצטט לפי הוצאת שמעון רבידוביץ).
- (89) שם שם.
- (90) שם שם.
- (91) שם ס"ח עמ' קמ"ט.
- (92) שם שער י"ג "אם למסורת הפירוש וההלכה במצות תורה שבעל פה", עמ' רי"ג.
- (93) שם שער י"ד, "האגדה ובעלי האגדה", עמ' רנ"ד.
- (94) שם שם עמ' רנ"ד—רנ"ה.
- (95) שם עמ' תל"ב—תל"ג.
- (96) ראה מכתבו לזאב ואלף שיף שם עמ' תי"ג—תט"ז.
- (97) יעקב בודק בהוספה לספר קורות העתים לאברהם טריביטש.
- (98) בתולדות קרוכמל שלו שניתנו בראש "מורה נבוכי הזמן" בהוצאת שפירא-אלאפיין.
- (99) דרכי משה זולקוב ת"ר דף ו' עמ' ב'.
- (100) מבוא התלמוד פרק א'.
- (101) מכות פרק ג' משנה י'.
- (102) מבוא התלמוד פרק ז'.
- (103) דרכי משה, זולקוב ת"ר, בהתחלת הספר.
- (104) שם דף ז' עמ' ג—ד.
- (105) דרכי הוראה זולקוב תר"ג, מדבריו בהצעה לספר.
- (106) התורה והפילוסופיאה, מאמר שני, פרק ד', עמ' 65.
- (107) ראה שם שם פרק ה' עמ' 75—79.
- (108) שם שם עמ' 86.
- (109) שם מאמר רביעי, פרק ב' עמ' 162—163.
- (110) כרם חמד חוברת א' עמ' 88—89.
- (111) שם חוברת ב' עמ' 134.
- (112) שם חוברת ו' עמ' 49.
- (113) נחלת יהודה, קרקא תרכ"ח עמ' 2.
- (114) בשנת תק"ץ עוד השתתף בביכורי העתים מיסודם של המשכילים וחלק מן המכתבים שבהם הוא מתווכח עם ש"ר ומגן על החסידות נכתבו בשנת תקפ"ט.
- (115) כרם חמד חוברת א' עמ' 97—98.
- (116) נחלת יהודה עמ' 10—11.
- (117) אוצר הספרות, שנה ג' תרמ"ט, מדור "אורות מאופל" עמ' 27.

- (118) אגרות שד"ל, חלק שני, עמ' 165.
- (119) כרם חמד חוברת א' עמ' 23.
- (120) ראש דברי שי"ר, טורן תרל"ז, דף י"ט עמ' ב'.
- (121) כרם חמד חוברת ששית עמ' 204—206.
- (122) אגרות שי"ר עמ' 20.
- (123) אגרות שד"ל חלק חמישי עמ' 700—701.
- (124) שם שם עמ' 730—731.
- (125) דברי שלום ואמת פראג 1861.
- (126) המגיד לשנת תרכ"ב במאמרו "בחנית דרכי הדת ותכונת עם סגולה בזמן הזה".
- (127) תוכחת מגולה פרנקפורט דמיין תר"ו עמ' א'.
- (128) נחלת יהודה, תשובות לר"מ קוניץ ז"ל בספר "בן יוחאי", הובא לדפוס אחרי מותו ע"י מיכל וואלף תרל"ג.
- (129) איגרות שד"ל חלק שמיני עמ' 1130.
- (130) שם חלק שביעי עמ' 1067.
- (131) שם חלק ששי עמ' 763.
- (132) שם שם עמ' 800.
- (133) שם חלק שמיני עמ' 1127.
- (134) שם חלק ששי עמ' 824.
- (135) שם חלק שני עמ' 176—177.
- (136) שם חלק ששי עמ' 812.
- (137) שם חלק שלישי עמ' 341.
- (138) שם חלק תשיעי עמ' 1378—1379.
- (139) שם חלק שלישי עמ' 454. על ערכם של גימטריאות אלה עמד ראב"ה (ר' אליקים בן יהודה המילואגי) בחיבור מיוחד והראה את אפסותם.
- (140) אגרות שי"ר, עמ' 108.
- (141) אגרות שד"ל חלק תשיעי עמ' 1367.
- (142) שירי מיכל (ואגרותיו) הוצאת דביר עמ' 92.
- (143) הממשלה הרוסית בתיווכו של ליליינטאל הזמינה יהודים משכילים מחוץ לארץ להשתתף ביסודם של בתי ספר לבני ישראל בארצה (גם שד"ל הוזמן לשלוח מתלמידיו לרוסיה לתכלית זו. ראה אגרות שד"ל חלק חמישי, עמ' 733—734). יוסט הסכים ולמד לשם כך את השפה הרוסית. כידוע ברח ליליינטאל לאמריקה וכל העניין בוטל.
- (144) בית יהודה וילנא תקצ"ט, פרק ק"ג בהערה.
- (145) שם, פרק ע"ט עמ' 160—161.
- (146) שם, פרק קי"ב עמ' 268 בהערה.
- (147) שם, פרק קל"ה, עמ' 335 בהערה.
- (148) שם, פרק נ"ג עמ' 91—92.
- (149) שם, פרק ק"כ עמ' 292.
- (150) אגרות ריב"ל, קרקא תרנ"ו, עמ' 17.
- (151) ראה בית יהודה פרק קמ"ו.

- (152) דבירי, מאת מרדכי אהרן גינצבורג, חלק ראשון, וילנא תרכ"ה, עמ' 91—92.
- (153) בן סורת, תולדות ר' מגשה מאיליה מאת מרדכי פלונגיאן, וילנא תרי"ח, עמ' 58.
- (154) קינת סופרים וילנא תר"ז עמ' 24.
- (155) שם, עמ' 38.
- (156) כרם חמד חוברת שמינית עמ' 218—219.